

**HISTORIJA
KLASIČNOG
ANARHIZMA
U HRVATSKOJ**

**FRAGMENTI
SUBVERZIVE**

Luka Pejić

LUKA PEJIĆ
HISTORIJA KLASIČNOG ANARHIZMA U HRVATSKOJ:
FRAGMENTI SUBVERZIJE

BIBLIOTEKA
STUDIJE I PRETISCI

Knjiga treća

Izdavač
DAF

Za izdavača
Zoran Senta

Recenzenti
Dr. sc. Branimir Janković
Izv. prof. dr. sc. Hrvoje Jurić

Dizajn
Luka Gusić

Tisak
Kerschhoffset

Naklada
500

Zagreb, studeni, 2016

Knjiga je objavljena uz financijsku potporu Ministarstva kulture Republike Hrvatske
i Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem
948520

ISBN 978-953-6956-34-0

Luka Pejić

**HISTORIJA
KLASIČNOG
ANARHIZMA
U HRVATSKOJ
FRAGMENTI
SUBVERZIJE**

Mojim roditeljima, mojoj sestri

SADRŽAJ

9		Predgovor
13	1	Uvod
19	2	Historiografski izazov anarhizma
29	3	Anarhija — nijanse i slojevi ideje
43	4	Nacija i revolucija
57	5	Industrijalizacija i radnički pokret
117	6	Odjeci pariške komune
125	7	»Propaganda djelom«
141	8	Miloš Krpan
151	9	Stjepan Fabijanović
159	10	Međuratno razdoblje i španjolski građanski rat
169	11	Umjetnost
181	12	Za kraj
187		Kronologija
203		Literatura
217		Kazalo imena
222		Zahvale
223		Bilješka o autoru

PREDGOVOR

U hrvatskoj kulturi objavljen je sada već prilično opsežan i znatan broj djela i prijevoda o anarhizmu. To međutim nikako nije slučaj s ispisivanjem povijesti anarhizma u Hrvatskoj. Teško da bi i bolji poznavatelji mogli navesti još neka imena iz druge polovice 19. i prve polovice 20. stoljeća pored Miloša Krpana, koji je tek nedavno znatnije afirmiran. Zbog toga se ne može dovoljno istaknuti važnost napora koji je poduzeo mladi povjesničar Luka Pejić za predstavljanje izabrane dionice povijesti »klasičnog anarhizma«. Njegova knjiga *Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj: fragmenti subverzije* prva je knjiga uopće o povijesti anarhizma u Hrvatskoj.

Osim kao rezultat Pejićevog višegodišnjeg bavljenja tom tematikom, knjigu obilježava znatan dodatni trud da se i imena poput Stjepana Fabijanovića, Ivana Zeppa i niza drugih iz razdoblja klasičnog anarhizma pridruže Milošu Krpanu — od onih koji su iza sebe ostavili zapise do onih koji su zapisani nerijetko samo u policijskim rubrikama. I jedni i drugi nisu pripušteni u matičnu povijest koja je prednost davala svima ostalima koje je držala istaknutijima i važnijima. Pred nama je stoga dinamična i uzbudljiva pripovijest o odmetnutim pojedincima i subverziji općenito, o promišljenim idejama i poduzimanim akcijama — iz kojih izbija nezadovoljstvo, ljutnja i bijes, kao i otpor, suradnja i udruživanje. Pripovijest je to o čitavom nizu iznimno bitnih društvenih tema poput slobode, zakona, države i moći, zatim nacionalizma, kapitalizma, socijalizma, odnosno subverzije i otpora, pobune i revolucije, nasilja i terorizma, kao i nejednakosti i eksploatacije te individualizma i kolektivizma. Ta je intrigantna priča o klasičnom anarhizmu vremenski omeđena jednako fascinantnim prijelomnicama koje čine Francuska revolucija, Pariška komuna, Oktobarska revolucija i Španjolski građanski rat.

Zbog svega navedenog siguran sam da će knjiga biti zanimljiva čitateljima različitih interesa. Od onih angažiranijih koje zanimaju aktivistički prethodnici preko zainteresiranih i/ili upućenih u anarhizam i njegovu povijest do onih koji pokazuju zanimanje za onu vrstu povijesti o kojoj se tako rijetko čuje, kao i onog dijela historiografske publike koji je svjestan da bez povijesti anarhizma

nema cjelovite povijesti. Iako dakle nesumnjivo otvorena širokom rasponu potencijalnih čitatelja, osobito važna namjera knjige bila je da — uz to — bude posve historiografski relevantna. Budući da i sam pripadam profesiji povjesničara, to je dominantna perspektiva u kojoj ću u ovoj prigodi iščitavati knjigu, ponavljajući dakako da je to tek jedno od priželjkivanih čitanja. Spomenuto znači da je autor iznio pouzdanu rekonstrukciju povijesti, zasnovanu na brojnoj domaćoj i stranoj literaturi te mnogim objavljenim i neobjavljenim arhivskim izvorima. Pritom je često citirao iscrpne odlomke iz novina, dokumenata, zapisa i pisama pružajući tako sugestivnan uvid u jezik, karakterizacije i atmosferu koji su okruživali osobe o kojima je riječ. Iz svega proizlazi kako Pejić dobro poznaje ne samo domaću i opću povijest anarhizma, nego i povijest 19. i 20. stoljeća.

Osim toga, autor povijest klasičnog anarhizma u Hrvatskoj postavlja u kontekst velikih povijesnih procesa izgradnje modernih nacija i nacionalnih pokreta, kao i modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije osobito s kraja 19. i početka 20. stoljeća. Pejić nadalje povijest anarhizma promatra u okviru socijalizma i napose radničkog pokreta. Iako su ideje i poticaji bili ponajviše rezultat međunarodnih razmjena, matično mjesto ispoljavanja anarhistički zasnovanih ideja i akcija bilo je radničko okruženje, određeno teškim materijalnim i radnim uvjetima, primjerice radnim vremenom koje je prilično prelazilo deset sati i snažnom represivnom paskom. Autor će zato povijesti anarhističkog pokreta pristupiti kao dijelu socijalizma i polaziti od toga da »historija anarhizma pozitivno vrednuje tradiciju radničkog pokreta te ju uključuje u sebe«.

Naročita vrijednost knjige je u tome što je tako uokvirena povijest klasičnog anarhizma u Hrvatskoj ispisana modernim historiografskim rukopisom. To znači da se povijest anarhizma razumijeva kao heterogena, a napose kao neodvojiv dio regionalnog, europskog i međunarodnog konteksta. Zbog toga se promatra u nužnom komparativnom ključu i — posebno bitno — kao punopravan odvjetak jednog transnacionalnog fenomena (što anarhizam neprijeporno jest), na čemu je danas naglasak u suvremenoj europskoj i svjetskoj historiografiji. Na tako koncipiranu metodološku podlogu naslanja se autorovo dobro poznavanje i teorije povijesti, zbog čega je svjestan da je njegova povijest anarhizma tek jedna od mogućih i da predstavlja neizbježnu diskurzivnu konstrukciju. Zbog toga knjiga se ne postavlja kao neprijeporan autoritet u čijim je rukama jedina istina.

No, tako zamišljeno istraživanje nužno je uvjetovano činjenicom da je riječ o temi o kojoj je malo pisano i to uvijek o parcijalnim problemima, a nikad

s ambicijom upuštanja u cjelinu problematike. Sve to podrazumijeva nemogućnost opsežnijeg oslanjanja na dosad obavljeno. Isto tako, o spomenutoj je tematici teško pisati zbog ograničenih i nedovoljno poznatih i dostupnih izvora. Štoviše, izvori su često vrlo posredovani, kao ishodišan dio političkog, društvenog, novinskog ili policijskog diskursa koji više zamagluje nego otkriva, koji miješa komunističko, socijalističko i anarhističko, koji ne poznaje slojevitosti i nijanse različitih struja, koji se nerijetko više koristi pojmovima anarhizma i anarhije da bi diskreditirao, nego da bi opisao. Uz to, poznat je svega manji broj osoba koje su se same deklarirale kao anarhisti. Zato, zapravo, u izvorima nerijetko ima više materijala za povijest govora o anarhizmu, nego za povijest konkretnih anarhista. Složenosti pridonose i uvidi kako je historiografija, primjerice u socijalističkoj Jugoslaviji — kada se i poduhvaćala bavljenja određenim aspektima povijesti anarhizma — negativno vrednovala anarhiste i davala prednost komunistima i marksistima. No, ni danas povijest anarhizma (kao ni povijest /homo/seksualnosti ili nekih drugih sličnih tema) nije uopće zastupljena u sintezama hrvatske povijesti. Povijest anarhizma povijest je marginaliziranih na više razina.

Za razliku od socijalističkog i komunističkog te radničkog pokreta, anarhizam u Hrvatskoj nije bio pokret. Njegova pozicija je nestalna, ali je preko niza pojedinaca i razmjenjivanih ideja, odnosno recepcije i odjeka bio u konačnici s vremena na vrijeme ipak uvijek jasno prisutan. Povijest anarhizma u Hrvatskoj ne može se dakle svesti samo na nekoliko rečenica — kao što uspješno pokazuje ova knjiga — ona dapače potencijalno nadilazi opseg samo jedne knjige. Iako je autorov originalni istraživački doprinos o brojnim događanjima i osobama (posebno na prijelazu 19. u 20. stoljeće) znatan, latentno nadilaženje granica jedne knjige očituje se u onim temama za koje u ovom trenutku jednostavno nije bilo predradnji i preduvjeta da ih se dodatno obradi. Odnosi se to, iz moje perspektive, na primjerice registriranje novinskih i drugih odjeka na sudjelovanje i sudbinu anarhista u Oktobarskoj revoluciji, na pronalaženje arhivskih i drugih izvora o zastupljenosti anarhizma u međuratnom razdoblju (u periodu između Oktobarske revolucije i Španjolskog građanskog rata), na daljnju obradu tematiziranja anarhizma u umjetnosti itd. I sam je autor dako svjestan mjesta koja u ovoj prigodi nisu mogla biti detaljnije obrađena i ne-sebično navodi što bi trebalo dodatno istražiti i gdje bi se mogla naći arhivska i druga dokumentacija te poziva na nova istraživanja, interpretacije i pristupe.

Iako su dakle neki dijelovi autorove povijesti anarhizma u Hrvatskoj rezultat provedenog istraživanja, dok su drugi neizbježni pregled postojeće literatu-

re ili pak samo početno postavljanje problema, iznimno je važno da se Pejić usprkos svim ograničenjima upustio u pisanje prve knjige o povijesti klasičnog anarhizma u Hrvatskoj. U tome će mnogi zasigurno vidjeti različite poticaje za vlastita istraživanja ili elaboracije. K tome, inicijalno postavljanje šire slike povijesti klasičnog anarhizma u Hrvatskoj i njezino moderno i historiografski relevantno koncipiranje ključan je preduvjet za etabliranje povijesti anarhizma u hrvatskoj historiografiji. Bez toga teško da može biti priželjkivanog pomicanja povijesti anarhizma sa sadašnje marginalizirane i rubne pozicije prema nezaobilaznom dijelu cjeline hrvatske povijesti, historiografije i kulture. Ne samo da to tema povijesti anarhizma svojom društvenom važnošću zaslužuje nego uvjerljivo svjedoči da je — posebno zahvaljujući Pejićevoj knjizi — više neće biti moguće zanemarivati.

Branimir Janković

1 UVOD

»Mi vjerujemo da je najveći dio zala koja muče ljude posljedica loše društvene organizacije i da ih ljudi, ako to žele i znaju, mogu uništiti.«

Errico Malatesta, »Anarho–komunistički program«, 1920.

»Iz mržnje prema državi anarhizam zapravo i ne vidi pravog načina da je zaista razbije.«

Rade Kalanj, *Anarhizam: Od doktrine do akcije* (predgovor), 1980.

Općim osvrtom na povijesne procese u kontekstu industrijalizacije Europe i razvoja građanskog društva, možemo ustvrditi da je društveno–politička doktrina filozofije anarhizma, u svim svojim teorijskim i praktičnim raznolikostima, većim dijelom oblikovana paralelno s pojavom zapaženih prekretnica ili izrazito važnih historijskih toposa; počevši od Francuske revolucije i spisa Williama Godwina, ustanaka 1848. i Proudhonovog aktivizma, Pariške komune i Bakunjinovih doprinosa, dinamičnog razdoblja Druge Internacionalne i neizostavnog Kropotkinovog djelovanja u tom razdoblju, ili Oktobarske revolucije i građanskog rata u Rusiji kada na scenu stupa Nestor Mahno sa svojim militantnim odredima. Navedeni okviri, koje je legitimno proširiti i do završetka Španjolskog građanskog rata iz kojeg anarhisti, uvjetno govoreći, izlaze kao gubitnici na duge staze, predstavljaju korpus tzv. »klasičnog anarhizma«, općeprihvaćene no ponekad nejasne sintagme čija su referentna uporišta u određenom broju manje ili više poznatih ustanaka, revolucionarnih istupa, pokušajima radničkog organiziranja u odnosu na jačanje kapitalističko–industrijske paradigme te, vjerojatno od primarne ideološke važnosti, u programatskim i teorijskim spisima i osvrtima na novovremene aktualnosti iz pera nekolicine imena. S obzirom na potonje, pro-

učavanje povijesti anarhizma gotovo uvijek podrazumijeva bavljenje historijom ideja (*Ideengeschichte*) kao i detektiranje mnogih idejno formativnih čimbenika, bilo političkih, gospodarskih, socijalnih ili kulturnih, unutar neke zajednice u određenom periodu na nekom prostoru, dakako bez jasnih demarkacijskih, ahistorijskih rezova.

Ako prihvatimo definiciju marginalnosti kao razmjeran odmak od centra moći, imajući na umu da su ideje anarhističke provenijencije ipak bile primjetno utjecajnije krajem 19. i početkom 20. stoljeća nego danas, onda je analiza anarhističkih kretanja ujedno i pisanje historije odozdo (*history from below*), s obzirom na vječiti hod i nerijetka skrivanje anarhista na marginama različitih društava. Drugim riječima, prihvaćamo se decentrirane historije brojnih perspektiva koje nisu predmet prevladavajućih prikaza. Konstelacija anarhističkih usmjerenja odviše je heterogena, ispremrežena nespojivim stajalištima nominalno ispod istog stijega i u isto ime. Kako god bilo, određena su pitanja i dihotomije anarhizma svojevrсна konstanta, a tu je, dakako, riječ o odnosu revolucionarnog nasilja i pacifizma, organizacije i spontanog djelovanja, ili kolektivizma i individualizma, različitih usmjerenja anarhističke teleologije o besklasnom društvu lišenom međuljudske eksploatacije, dominacije i koruptivne političke moći. Gotovo kao pravilo, mnogi historiografski prikazi anarhizam prezentiraju u jednostranom svjetlu doktrinarne homogenosti, bez uvida u evidentne sukobe i idejna razilaženja unutar samih anarhističkih udruženja.

Kao i kod svake druge relativno slabije istražene teme, proučavanje historije anarhizma u Hrvatskoj predstavlja stanovit izazov. Iako su pojedini autori napisali kraće i vrijedne prikaze o tome, analiza pojave i širenja anarhističke ideje na ovim prostorima, barem u tragovima, uglavnom je lišena historiografske elaboracije i uklapanja u širi, međunarodni kontekst. Interes za problematiku nesumnjivo postoji, no ni jedna knjiga o historiji anarhizma u Hrvatskoj do sada nije napisana niti je objavljena.

Tijekom glavnine druge polovice 20. stoljeća jugoslavenski su povjesničari istraživačke napore i pažnju neskriveno usmjeravali na proučavanje radničkih pokreta, pri čemu su pojmovi poput *anarhizma* i *anarhista* uvijek egzistirali na marginama, prepuštajući primat dominantnoj marksističkoj prizmi tumačenja akcija radničkih gibanja, borbe protiv fašizma, i tako dalje. Ovo nas, naime, dovodi do sljedeće dvojbe. Kako, u nedostatku relevantnih ili primarnih izvora, razaznati anarhiste od drugih socijalističkih grupacija ili pojedinaca, poput marksista, socijaldemokrata i ostalih? U pisanju teksta u obzir su uzeti početci

kao i daljnji razvoj radničkog pokreta te istaknuti aktivisti s područja današnje Hrvatske koje su, na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, politički autoriteti, zbog kojeg razloga, označili kao anarhiste. Njih nije bilo mnogo no nedvojbeno su postojali. Zatim, kontekstualizirani su deklarirani anarhisti te oni koji su vlastitim društveno–političkim stavovima i djelovanjem izrazili bliskost anarhističkoj ideji u jednom od njezinih pogleda. U pojmovnoj zbrci ideoloških etiketa koristim se pojmom *socijalizam* ili *revolucionarni socijalizam* kao krovnom odrednicom za sve pojedince i kolektive koji su sudjelovali u radničkom pokretu, većim dijelom odbijali participaciju u političkim strankama, održavali međunarodne kontakte s istomišljenicima te oštro kritizirali onovremeni kapitalizam i društvene odnose razvijene uslijed industrijske revolucije. Dakle, mišljenje je poput ovoga neosporno: »Historija je anarhističkog pokreta uvijek, i ništa drugo ne može biti, no aspekt historije socijalizma.«¹

Na osnovi zabilježenog djelovanja protagonista, no bez jasnog proudhonskog izjašnjavanja »Ja sam anarhist!«, kroz tekst je razmotrena ideološka orijentacija, prije svega revolucionarnog radništva, a zatim i svih ostalih aktera pojedinih procesa. Ako za primjer uzmemo Socijaldemokratsku partiju Austrije koja je s djelovanjem započela 1874., a čiji su članovi neko vrijeme bili snažno okrenuti prema anarhizmu, shvatit ćemo da se realni karakter određene organizacije nužno ne krije u njezinu nominalnom nazivu. Osim toga, pojedini autori tvrde da se kao primjeren termin pri označavanju anarhista može prihvatiti i pojam *slobodari* jer je, kako objašnjava Višeslav Kirinić, »povijest anarhizma povijest mišljenja slobode i povijest slobodnog mišljenja«.² Kako god bilo, u ovoj su knjizi anarhisti — anarhisti, ni više ni manje. Participirajući pod krilom šire socijalističke teorije, anarhisti su, osim elaboracije pojma slobode, svoje djelovanje posvetili i konkretnom djelovanju unutar radničkog pokreta ne zanemarujući aktivističke mogućnosti društvenog angažmana.

Nadalje, svrsishodno je istaknuti da se svjesno okrećemo pojmu *historija* u odnosu na *povijest*, pritom izbjegavajući semantičko izjednačavanje tih dvaju leksema. Tu se, za početak, pozivamo na tumačenje Mirjane Gross koja tvrdi sljedeće:

»U smislu spoznaje to je *historija*, kao svako bavljenje prošlošću, a posebno *historijska znanost* (znanstvena ili profesionalna historija) kojom sustavno, na

1 Vidici. *Italijanski anarhizam*, godina XXXII., broj 229, 3/1984., Beograd 1984., str. 7.

2 Kirinić, Višeslav (urednik), *Antologija anarhizma*, Naklada MD, Zagreb 2003., str. 13.

temelju istraživačkih standarda, nastojimo spoznati dijelove prošlosti. To je dakle naša metoda i zanat. Historiji kao spoznaji pripada i pojam *historiografija*, tj. pismeno izlaganje rezultata istraživanja, odnosno skup historijskih djela. U smislu zbilje upotrebljavam pojam *povijest* u značenju predmeta historijskog istraživanja i povijesnog kretanja uopće.«³

Vanja Sutlić u knjizi *Kako čitati Heideggera* dvojbu tumači ovako:

»Kada u daljnjem izlaganju upotrebljavamo riječ *povijest*, mislimo na događaj (događaj, dogođenje, događanje, događajstvo), a pod riječju *historija* mislimo na bilo koju vrstu svijesti o događajima.«⁴

Naposlijetku, na samim koricama knjige *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.–1918.)*, autora Igora Karamana, dvojba u pitanju obrazložena je opisom povijesti kao »prikupljene egzistencije čovjekova društva«, dok historija »sjećanja na egzistenciju čovjekova društva pretvara u znanje o toj egzistenciji u njezinoj neponovljivosti.«⁵ Predloženo pojmovno seciranje svakako nije svrha sebi samome, već ga nastojim prihvatiti kao postojeće i nužno jezično oruđe namijenjeno jasnijoj artikulaciji pojedinih zamisli. Uzmimo za primjer engleski jezik koji s mnogo manje spretnosti, od recimo hrvatskoga, semantički razlikuje *prošlost*, *povijest*, *historiju* i *historiografiju*. Prilikom radijskog intervjua,⁶ američki je povjesničar Howard Zinn istaknuo svoj intelektualni *credo* prema kojem je dužnost svakog povjesničara »obrana žrtava, onih koji nisu imali moć«. Tome je dodao i sljedeće diskutabilno stajalište:

»Povijest je sve što se dogodilo do prije desetak minuta. Ne razlikujem povijest i suvremene događaje. Ako zanemarimo noviju prošlost, povlačimo umjetnu liniju između daleke i neposredne prošlosti, a potreban nam je čitav raspon prošlosti kako bismo razumjeli što se događa.«

Prigovor takvom poimanju historijske znanosti u prvom redu bi mogao biti usmjeren prema Zinnovom neuviđanju ili odbacivanju ideje da je i sam historijski narativ, kakav god on bio — *artificijelan*, odnosno da je historiografska rekonstrukcija prošle zbilje uvijek, bez »umjetnih granica« koje

3 Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2001., str. 18.

4 Sutlić, Vanja, *Kako čitati Heideggera. Uvod u problematsku razinu »Sein und Zeit« –a i okolnih spisa*, August Cesarec, Zagreb 1989., str. 234–237.

5 Karaman, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.–1918.)*, Naklada Ljevak, Zagreb 2000.

6 Pareyre, Catherine, »The Conscience of the Past«, *Flagpole Magazine Online*, 1998., <http://web.archive.org/web/20010525003828/http://www.flagpole.com/Issues/02.18.98/lit.html> (19. 3. 2013.)

razdvajaju prošlost i sadašnjost ili s njima, stanovita diskurzivna *konstrukcija*. Korijen navedene Zinnove artikulacije poimanja, blochovski govoreći, »zadata povjesničara«, vjerojatno jednim dijelom leži i u lingvističkom aparatu engleskog jezika. I uistinu, polazeći od takve dihotomije, legitimno je nazvati poviješću sve ono što se dogodilo do prije deset do dvadeset minuta, no to nikako nije historija, kritičko–znanstvena svijest, odnosno prosudba, niti pisana prezentacija povijesti, dakle historiografija.⁷ Drugim riječima, ono što se predstavlja kao povijest tek je individualno ili društveno kreirana historija, bilo da je riječ o uključivanju ili isključivanju anarhizma iz korpusa marksističke historiografije ili o njegovu potpunom izostavljanju iz suvremenih sinteza hrvatske povijesti. To, dakle, ne znači da anarhizam nije imao mjesto u povijesnom toku, nego da je historija ta koju mu zbog određenih razloga ne dopušta da zauzime tu poziciju.

Nadalje, svrha ovog teksta nije dokazivati ili opovrgavati tvrdnje o tome da je u Hrvatskoj svojevremeno bilo više ili manje anarhista nego što se to obično misli. Namjera je pružiti drugačije viđenje reakcije na modernizacijske procese, pozicionirati radikalne glasove i upotpuniti poimanje složenih procesa razvoja radničkog pokreta. S druge pak strane, ako anarhizma u ovim krajevima i nije bilo u mjeri u kojoj je bio raširen u ostatku Europe, postavlja se sasvim legitimno pitanje, zašto je tome tako? Bez obzira na sve, neizbježno je korištenje komparativnom ili poredbenom metodom i njezinim postulatima da bismo bolje razumjeli povezanost anarhističkih trendova i događaja u Europi s onima u Hrvatskoj. Europski i hrvatski fragmenti anarhističkog aktivizma ovdje nisu zastupljeni u jednakoj mjeri; naglasak je prije svega stavljen na te posljednje, dok su referencije na događanja u Europi i u svijetu izvedene na mjestima na kojima je to smatrano potrebnim, pritom donekle oblikujući asimetrično historiografsko–komparativno tumačenje cjelokupne problematike.

Razdoblje koje je odabrano, načelno između 1840. i 1939. godine, predstavlja vrijeme pojave, formiranja i nestanka već navedenog klasičnog anarhizma. U tom iznimno dinamičnom periodu, anarhistički je pokret doživljavao preobrazbe paralelno s uzletom nacionalizma, industrijalizacije, imperijalizma, kolonijalizma, i totalitarnih režima, te je doživio nekoliko ključnih izazova koji će uvelike odrediti njegovu daljnju povijest. Godine 1840. Pierre–Joseph Proudhon ušao je u povijesti kao prvi samoprovani anarhist dok je 1939. završio Španjolski građanski rat, odnosno počeo je masakr šestogodišnjeg Dru-

7 Pejić, Luka, »Zinn, Howard, Narodna povijest Sjedinjenih Američkih Država«, Historijski zbornik, godina LXVI, broj 1., 2013., Zagreb.

gog svjetskog rata. Sukladno tome, umnožavanje socijalističkih divergencija, artikulacije nacionalnog pitanja ili odlike industrijskog razvoja u navedenom su razdoblju krucijalni historijski momenti jasno reflektirani na sam anarhizam i njegove dionike.

Prilikom pisanja rada korišteni su neobjavljeni i objavljeni izvori, monografije, različiti stručni i znanstveni članci, te tekstovi dostupni na mrežnim stranicama. Svi spomenuti materijali prikupljeni su u Osijeku, Zagrebu, Puli, u arhivskim bazama podataka Sveučilišta u Michiganu, te na drugim mjestima. U cijelosti gledajući, potrebno je istaknuti da je rad usmjeren samo na određene aspekte anarhizma i njegove dodirne točke s radničkim pokretom u kontekstu modernizacije, industrijalizacije i urbanizacije u Hrvatskoj i Europi, kao i na djelomičan bibliografski korpus. Ipak je riječ o prvom obuhvatnijem radu o historiji anarhizma u Hrvatskoj, što neminovno podrazumijeva i postojanje mjesta koja nije bilo moguće potpunije obraditi. U svakom slučaju, ostaje nada da će i ovaj tekst, iako u necjelovitom obliku, potaknuti daljnja proučavanja i rasprave o temi anarhizma u Hrvatskoj, kao i njezino etabliranje unutar hrvatske historiografije.

»Tako se gotovo kod svih naroda veoma rano pojavilo pisanje povijesti; ona je ponos svakoga naroda, ponos seljaka i velikaša; štaviše, u svako se doba poznavanje prošlosti tijesno vezalo uz pojam ozbiljnog patriotizma. I doista, historija nas uči upoznavati velike političke istine šta vrijede za sve narode i za sva vremena.«

Ferdo Šišić, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, 1916.

»Ne možemo li stoga u ovom trenutku uvidjeti da se na pitanje Što je historija? zapravo može realistično odgovoriti samo ako ga se preoblikuje u pitanje Kome služi historija?

Ako to učinimo, vidjet ćemo da je historija nužno problematična jer je to osporavani termin/diskurs koji različitim grupama znači različite stvari. Neke grupe žele umivenu historiju u kojoj nema sukoba i neugodnosti; neki žele historiju koja utjelovljuje snažan individualizam; neki historiju koja pruža strategije i taktike za revoluciju, drugi historiju koja daje temelje za kontrarevoluciju, i tako dalje. Lako je uvidjeti kako je historija za revolucionara nužno drugačija od one koju priželjkuje konzervativac. Također je lako uvidjeti kako je popis mogućih uporaba historije ne samo logički nego i praktično beskonačan...«

Keith Jenkins, *Promišljanje historije*, 1991.

Prema riječima Drage Roksandića, u Hrvatskoj vrlo malen broj povjesničara prakticira komparativno–historijske metode tako da nedostaje i teorijske literature o poredbenoj historiji. Izuzetak su tek udžbenički naslovi poput *Uvoda u komparativnu historiju* i nekoliko dostupnih stručnih i znanstvenih članaka, uglavnom stranih autora. No unatoč tome, iako su komparativna historija i anarhistički pokret rubne teme hrvatske historiografije, istraživački pothvat u tom pravcu ipak je moguće zamisliti i realizirati. Naime, čvrsto vjerujemo da je u sasvim izvedivim okvirima moguće ispitati neistraženi teren, nadići izgledni nedostatak izvora te otvoriti prostor za nove hipoteze, rasprave i diskusije koje će odškrinuti nova, donedavno zatvorena znanstvena poglavlja.

Ukratko, u središtu zanimanja komparativne historije jest istraživanje sličnosti i razlika između dviju ili više historijskih fenomena. Pri pojmu *historijski fenomen* uglavnom smatramo složene i dugotrajne procese poput kolonizacije, industrijalizacije, militarizacije i sličnoga, koji posjeduju određenu prostorno-vremensku komponentu. Vodeći se tom logikom, možemo zaključiti da je *anarhizam* i/ili *anarhistički pokret* u Hrvatskoj i drugim zemljama također historijski fenomen podložan poredbenim razlaganjima.

Namjera je teksta o anarhizmu u 19. i ranom 20. stoljeću ustvrditi do koje su mjere određeni procesi zajednički različitim narodima, poput industrijskog razvoja, pojave modernog kapitalizma i nacionalizma, utjecali na genezu anarhizma u Hrvatskoj koji je, kao i svaka druga varijacija, zadržao određene specifičnosti.

Francuska »nova historija« (Bloch, Febvre, i ostali) još je u prvoj polovici 20. stoljeća dala poticaj prakticiranju komparativnog pristupa, što je u francuskom kontekstu značilo napuštanje frankocentrizma te istraživanje francuskih tema u europskom kontekstu. Pri tome svakako treba spomenuti djelo Marca Blocha koji je postavio važne temelje za tu historiografsku struju te je došao do zanimljivih otkrića baveći se njome. Jedan od poznatijih primjera za to jest Blochovo skretanje pozornosti na »zaboravljenu« agrarnu revoluciju u Francuskoj što se tiče ograđivanja općinskih zemljišta i oranica početkom 16. stoljeća do čega je došao istražujući primjer Engleske, a što mu je pomoglo da izvede tu analogiju. Drugim riječima, Blochova maksima, kada je poredbena historija u pitanju, može se, u nešto slobodnijoj interpretaciji, svesti na ovu tvrdnju; ako historiografija ne spominje određena gibanja to ne znači da se ona nisu dogodila, već je na nama kao povjesničarima da upozorimo na njih, a komparativna metoda odličan je način da to ostvarimo.⁸ Isto tako možemo reći — ako povjesničari ne pišu ili do sada nisu pisali o povijesti anarhizma u Hrvatskoj, to ne znači da ona ne postoji.

U Blochovom tekstu »Za komparativnu historiju europskih društava« (1928.) ima mnogih drugih zanimljivih ideja o komparativnoj historiji. Prema njemu, zadaća komparativne metode jest »u više različitih društvenih sredina odabrati dva ili više fenomena za koje nam se na prvi pogled čini da među sobom pokazuju stanovite analogije, opisati krivulje njihovih razvoja, utvrditi

8 D. Roksandić, *Uvod u komparativnu historiju*, str. 43–45.

sličnosti i razlike i, koliko je moguće, objasniti jedne i druge«. ⁹ Bloch je komparativnu historiju smatrao suviše zahtjevnom da bi se njome mogao baviti velik broj povjesničara. ¹⁰ Kao glavne razloge navodi ograničene mogućnosti korištenja literature i dostupnih izvora. Ovaj je problem Bloch ilustrativno sazeo u rečenici »Godine analize za jedan dan sinteze«, pri čemu je naglasio da će analiza biti iskoristiva za sintezu samo ako je povjesničar od početka ima na umu te joj nastoji služiti. ¹¹ Isti je autor istraživačima predbacio traženje isključivo lokalnih uzroka prilikom historiografskog rada te je zaključio da upravo taj historiografski pristup vodi dijalogu i međusobnom razumijevanju različitih zajednica. ¹²

Potrebno je osvrnuti se i na ideje Jürgena Osterhammela, njemačkog povjesničara koji je napisao svojevrsan manifest poredbene historije za 21. stoljeće pod naslovom »Transkulturalna poredbena historijska znanost«. Osterhammel se, naime, založio za napuštanje eurocentrizma u povijesnom istraživanju. »U povijesti *Drugih* uvijek se mogu pronaći elementi vlastite povijesti«, napisao je. ¹³ Pri tome razlikuje dvije vrste poredbe — intrakulturalnu i interkulturalnu. Prva bi se odnosila na, primjerice, komparaciju određenih povijesnih procesa u susjednim zemljama poput Španjolske i Francuske, dok bi u središtu zanimanja druge poredbene grane bila usporedba nekog povijesnog fenomena u Engleskoj i, recimo, u Japanu kao izvineuropskoj (azijskoj) kulturi. S obzirom na to, ovaj je rad intrakulturalno usmjeren budući da su hrvatski anarhisti najvećim dijelom bili pod utjecajem i u kontaktu s istomišljenicima iz susjednih i kulturološki bliskih zemalja poput Mađarske, Austrije, Češke, i Italije.

Ipak, na umu moramo imati i tezu Philippha Thera koji tvrdi da su odnosi među različitim regijama i urbanim centrima kroz povijest eksplicitniji i jasniji od onih među državama. ¹⁴ Na primjeru anarhizma Therova je teza i više nego točna. Naime, nemoguće je govoriti o anarhističkom pokretu u Hrvatskoj kao kompaktnoj cjelini koja je u jednakoj mjeri bila pod utjecajem iz nekoliko različitih smjerova jer tada, prije svega, krajem 19. i početkom 20. stoljeća, u

9 Isto, str. 40.

10 Njemački povjesničar Philipp Ther slaže se da je komparativna metoda iznimno zahtjevna, empirijski i teoretski, ali vjeruje da ona predstavlja poželjan smjer proučavanja povijesti. Ther, Philipp, »Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe«, *Central European History*, vol. 36, Cambridge University Press, Cambridge 2003., str. 46–47.

11 D. Roksandić, *Uvod u komparativnu historiju*, str. 62.

12 Isto, str. 64.

13 D. Roksandić, *Uvod u komparativnu historiju*, str. 26.

14 P. Ther, »Beyond the Nation«, str. 72.

Hrvatskoj nije bilo riješeno nacionalno–političko pitanje, hrvatske su zemlje bile fragmentirane, a ideološko–agitacijski centri višestruki. Drugim riječima, talijanski se anarhistički utjecaj slabije osjećao u Osijeku, što nije bio slučaj s Pulum i ostalim istarskim gradovima. S druge strane, Slavonija i Osijek bili su u bliskom kontaktu s mađarskim aktivističkim krugovima, zagrebački radnici održavali su kontakte s Austrijancima, a sve to nije bilo toliko izraženo u Dalmaciji u kojoj su anarhističke ideje dopirale prije svega za zapadne jadranske obale. Međusobna suradnja i korespondencija također je bila vrlo slaba ili gotovo nikakva; osječki su radnici kroz dobar dio 19. stoljeća svoje apele za solidarnost upućivali u Mađarsku, dok su istarski štrajkaši pomoć prije tražili iz Trsta nego iz kontinentalne Hrvatske.

Ako namjeravamo anarhizam sagledati kao suvremeni fenomen koji je od same svoje pojave tražio redefiniranje modernizacijskih programa i praksi, vrijedi spomenuti i Shmuela N. Eisenstadta koji je u tekstu »Mnogostruke modernosti« obrazložio upravo navedeno. Pišući o različitim pokretima 19. i 20. stoljeća, Eisenstadt je naglasio njihov internacionalni karakter, bez obzira na to što su njihovi korijeni bili u pojedinim zemljama. »Njihov doseg prostirao se dalje od nacionalnih granica«, napisao je.¹⁵

Komparativna je historija, dakle, potrebna kako bismo povijest anarhizma promatrali u međunarodnoj i regionalnoj perspektivi, kako ga ne bismo zatvarali u nacionalne granice jer je riječ o transnacionalnom i internacionalnom fenomenu. Isto tako, takva metodološka orijentacija omogućuje uspoređivanje s razvojem u susjednim državama, ali i između hrvatskih regija i gradova, čime se oslikavaju njihove sličnosti i razlike, kao i specifičnosti.

Vratimo se pitanju odnosa historiografije spram anarhizma. Marko Strpić 2001. godine je napisao: »Istraživati povijest anarhizma u Hrvatskoj skoro je nemoguće: iako anarhizam u Hrvatskoj ima povijest, nema kontinuitet.«¹⁶ U svakom slučaju, proučavati anarhizam na području Hrvatske nezahvalan je zadatak jer mnogi su materijali uništeni, nedostupni ili raspršeni po različitim arhivima. Situacija je tim teža jer je anarhizam oduvijek predstavljao subverzivnu ideju, bilo za industrijske revolucije, u razdoblju između dva svjetska rata, u doba komunističke vlasti ili nakon raspada Jugoslavije. Tim više nas ne treba previše čuditi da su većinu povjesničarima vrijednih izvještaja o radničkom pokretu u Osijeku i

15 D. Roksandić, *Uvod u komparativnu historiju*, str. 229.

16 Strpić, Marko, »Anarhistički trag u Hrvatskoj«, *Zarez*, broj 65, Zagreb 2001.

Zagrebu, primjera radi, napisali upravo redarstvenici i ostali predstavnici vlasti, koji su se željeli dodatno informirati o subverzivnim radnjama nezakonitih udruženja i okupljanjima radnika. Kamilo Firinger ispravno je primijetio da je otežano proučavanje svakog pokreta koji je djelovao protiv vlasti. Napomenuo je i to da trebamo imati na umu da je bilo nezakonito i opasno čuvati bilo kakvu dokumentaciju ili literaturu kako »protivnik« ne bi našao ni najmanji trag.¹⁷ Referirajući se na zahtjevnost istraživačkog postupka rasvjetljavanja historije radničkog pokreta Hrvatske, Mile Konjević početkom 1980-ih zapisao je da su o pokretu u Slavoniji, prije svega misleći na međuratni period, do tada napisani »malobrojni radovi koji bi svojom cjelovitošću i znanstveno-istraživačkim rezultatima u znatnijoj mjeri pridonijeli njegovom sustavnom proučavanju«. Isti autor upućuje i na nedostatak komparativnih radova, »kao i na činjenicu da se povijesti radničkog pokreta nije pristupalo kompleksno«, jer, prema njegovu mišljenju, »većina autora izdvaja revolucionarnu komponentu iz konteksta cjeline«. Nadalje, Konjević piše: »Bibliografije o radničkom pokretu su malobrojne i k tome nepotpune pa nisu pouzdan vodič za njegovo sustavno proučavanje. Kronologije radničkog pokreta su površno rađene i registriraju samo neke osnovne podatke. Stoga ne mogu biti od veće koristi istraživaču.«¹⁸ O dostupnoj građi isti autor ističe:

»Arhivska građa, iz različitih fondova koja potječe od upravnih vlasti te policijskih i vojnih organa i ustanove ne odlikuje se objektivnim sagledavanjem problema. U većini slučajeva radi se o izvještajima pisanim rutinski i po ustaljenim administrativnim formama. Rijetki su oni u kojima se pokušava proniknuti u uzroke određenih pojava i zbivanja. (...) Izvori koji potječu od radničkih organizacija i institucija, uključujući ovdje i radničku štampu, odlikuju se jednostranošću i subjektivnošću, naročito u pogledu ocjene ekonomskog položaja radnika te njihovih radnih i životnih uvjeta. Neprimjerenu kritičnost, odnosno prenamaglašavanje teškoća radništva, trebalo je svesti na realne okvire što je bilo moguće sagledavanjem tih problema u jednom širem kontekstu razvoja društvenih i proizvodnih odnosa.«¹⁹

Nešto kasnije, Dragiša Jović upozorava na nedostatak relevantne izvorne građe naglašavajući: »Deficitarnost izvora koji se odnose na važna pitanja

17 Firinger, Kamilo, »Počeci radničkog pokreta u Osijeku«, *Glas Slavonije*, 15. rujna 1957.

18 Konjević, Mile, *Radnički pokret u Slavoniji 1929–1941*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod 1981., str. 6–10.

19 Isto, 12.

aktivnosti radničkog pokreta neminovno su morala, u većoj ili manjoj mjeri, ostaviti praznine u njihovoj obradi.«²⁰

Ni sami akademski krugovi nisu se previše zamarali filozofijom anarhizma ili participacijom anarhista u radničkom pokretu pa su o ovim pojavama ostale uvriježene relativno zbunjujuće predodžbe. Svakako trebamo imati na umu terminološki neprimjereno korištenje terminom *feudalna anarhija* u domaćoj ali i svjetskoj historiografiji kojim se opisuje stanje kaosa, slabljenje centralne vlasti i međusobne borbe velikaša u srednjem vijeku. Uzmimo za primjer sljedeći odlomak: »Feudalna anarhija s kraja 15. i početka 16. st. na području predziđa kršćanstva — osobito u Hrvatskoj — je kako u našoj, tako i u nama susjednim historiografijama često bivala isticana kao odlučujući razlog kolapsa graničnoga protuturskoga obrambenog sustava ustanovljenog u vrijeme kralja Matijaša Korvina.«²¹ Očito je da ovdje nije riječ o anarhiji koja je ostvarena kao posljedica revolucionarnih promišljanja o slobodi pojedinca i odsutnosti represivnog aparata države i autoriteta, nečega što je od središnje važnosti za anarhizam. Odnosno, iza ovakve *anarhije* nije stajao niti jedan oblik *anarhizma* kao ideje. Jezične konstrukcije poput upravo predstavljenih, kao i parcijalno shvaćanje ideološke konstelacije u pitanju, navode nas na misao da je sukob povlaštenih društvenih slojeva imao nekakve veze s anarhizmom, što je netočno.

To, dakako, nije ekskluzivni sindrom suvremenog akademskog diskursa. U vrijeme kada su se pojedini anarhisti okrenuli terorizmu, u trenucima opće histerije i popratne državne represije usmjerene protiv svih oblika socijalizma, hrvatski je tisak s vremena na vrijeme razglabao o pitanjima anarhije uobličivši interpretativni kanon za gotovo cijelo nadolazeće stoljeće. Tako je, primjerice, *Vjesnik Županije virovitičke* u svibnju 1903. godine objavio poduži članak posvećen upravo anarhizmu.

»Vrlo je čudna pojava vremena, da usporedo s naobrazbom (civilizacijom) i njezinim dobrima sve više i više izbija na površinu preokret (reakcija) protiv te civilizacije — reakcija, koja nas sa svojim činjenicama sjeća na onaj nizki stepen društvenoga razvitka, koji je već davno prošao.

Kako je poznato, čovjek je biće društveno, te može svrhu svoga bivstvovanja postići jedino u društvu i zajednici s ostalima, poštujući prava drugih ljudi

20 Jović, Dragiša, *Radnički pokret u Slavoniji 1918–1929*, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod 1985., str. 11.

21 Jurković, Ivan, »Turska opasnost i hrvatski velikaši — knez Bernardin Frankopan i njegovo doba«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 17, Zagreb 2000., str. 61.

jednako kao i svoja vlastita. Kao *pojedince* mogli bismo smatrati grabežljivom zvjeri, koja sliepo sluša svoj divlji nagon. Ali čim se sastanu dvojica, smjesta nastupaju neizbježivi obziri uzajamnosti bez kojih nema društva.

Iskustvo nas uči, da najdivlji divljaci, čim su se počeli udruživati, odmah sebi postavljaju pravila i propise, kojih se imaju držati, ako to i nisu pisani zakoni, nego samo sila običaja i javnoga mišljenja. Kad bi to propustili, odmah bi se stali među sobom klati. Ali s obzirom na vlastiti boljak i blagostanje, drže se tih zakona i propisa, navješćući nemilosrdan rat svima onima, koji u njihovu zajednicu ne spadaju. Odatle vječit rat i svadje među pojedinim plemenima, odatle najbezobzirnija sebičnost (egoizam).

Već nas teoretski razloži sile, da takovo stanje (status naturalis) držimo prvobitnim stanjem ljudskoga društva. To je tim zanimivije, što možemo sebi predočiti takovo stanje, budući još i danas postoji. Francezki putnik Capet putova je kroz zemlje divljih plemena anamskih, koja plemena ne poznadu nikakove državne podređenosti, nego svako pleme, svako selo živi sasvim samostalno za sebe. Nema tu nikakve veze između pojedinih naselja, nego je pače i svaki stanovnik sela sam za sebe svoj neograničeni gospodar. Ista se očinska vlast ne priznaje.

Tu postoji dakle zbilja podpuni anarhizam, prekinut tu i tamo moralnim utjecajem takvih ljudi, koji su osobitim svojstvima stekli neku stanovitu premoć nad svojim zemljacima. Izvan domaje postoje neprestani ratovi i najogavniji egoizam dok unutar granica pojedinih sela vlada običaj (usus tyrannus) ili kakvi nepisani kazneni ili čudoredni zakoni, koje su stvorili koristonosni obziri, a zajednički probitak potvrdio.

To bi dakle bilo stanje posvema po ćefu naših novovjekih sebičnjaka, koji prisizuju na *nadčovjeka* (Uebermensch), kako ga prikazuje umobolni filozof Nietzsche, ili na *jedinca* od Maxa Stirnera.

Za takovim stanjem čeznu novovjekni anarhisti, koji hoće da unište i obore svaku državnu vlast, da se pojedinac — kako oni misle — tim slobodnije razviti ili izživjeti uzmogne. Kakav bi to imao biti razvitak, toga oni sami ne znadu.

Dinamit, bombe, koje se izpražnjuju na propast nevinih ljudi, umorstva, počinjena na vladarima i odličnim osobama, pobrkani su proizvodi duha nezrelih sebičnjaka, koje Marx Nordao zove *društvu neprijateljskim bićima* ili *duševnim Robinsonima Crusoe koji u svojoj umišljenosti sami samcati živu na jednom otoku*. Takovi ljudi, počinivši kakov atentat ili umorstvo, nastojat će dakako opravdati taj svoj čin, tvrdeći da njih kao pristaše Nietzscheove ili

Stirnerove ne vežu tjelesnogruđa pravila i zakoni. Oni su tobože kao *nadljudi* izvan svih zakona, te uzimlju svoje pravo kao *jedino* ondje, gdje ga mogu naći. Pojmovi o dobru i zlu ne postoje za *nadžovjeka*; on se nalazi izvan njih. Kao takav on je sam sebi dosta, i čini ono, što mu je po volji što mu ugodnost pravi.

Da su takovi nazori skroz krivi i neosnovani, svakomu će biti jasno. Ako je takav čovjek sam sebi dosta, čemu onda dira tuđe pravo; čemu onda svojom ugodnošću drugome neugodnost uzrokovati nastoji? Ako hoće ti ljudi živjeti kao *jedinci*, to će najpametnije učiniti, ako odu u pustinju i ondje živu od pieška i nojevih jaja — ako ih mogu dobiti.

Anarhisti su u velikoj bludnji poput onih nihilista, koji su umorstvom cara Aleksandra postigli baš protivno od onoga, što su htjeli. Ako i treba u današnjem stanju države i društva koješta popraviti, to se ne će postići bombama ili silovitim načinom, nego putem polagane, mirne reforme i uvjerenja, pod vodstvom sjajnih umova i čovjekoljubaca.

Kako bi od prilike izgledala ta država, koju bi anarhisti htjeli osnovati?

Ta bi se sastojala od samih sebičnjaka bez zakona, bez državne veze, bez društvenoga reda. Takovo bi stanje bilo moguće možda u paradizu, gdje bi priroda u najobilnijoj mjeri skrabila za potreboće *pojedinaца*. Gdje pak toga ne bi bilo, neizbježiva bi borba za obstanak brzo imala za posljedicu upravo protivno od onoga, što ti sebičnjaci hoće, naime: rat svih protiv svih i na posljedku zvjerško tlačenje slabijega od jačega.

To bi pak značilo naobrazbu navinuti na njezine prve početke, te sav dugi tečaj razvitka ljudskoga opet iznova početi. Tko u tome nazire blagostanje, taj je zreo, da postane — anarhist.«²²

Ukratko, u namjeri da ponudi sociološki, pa možda čak i antropološki osvrt na pojedine aspekte anarhizma, autor članka anarhiju je sveo na divljačku borbu za goli opstanak uslijed ukidanja državne organizacije, zanemarujući sve kolektivističke oblike tog radikalnog socijalizma. U konačnici, anarhizam nije razmotren kao društveno–politička ideologija stanovitih ekonomskih odrednica, nego kao degradirajuće i nepoželjno stanje zajednice.

Pučki prijatelj, list hrvatskog katoličkog pokreta u Istri pokrenut 1899., 20. lipnja 1908. godine također objavljuje sličan tekst, »Anarhija — anarhizam — anarhisti«, u kojem je, među ostalim navodima, moguće pročitati i ovo:

22 *Vjesnik Županije virovitičke*, svibanj 1903., broj 10., Osijek

»Ipak imade dandanas sve puno anarhista na svijetu. Oni su zakleti neprijatelji Crkve i države, obitelji i svih društvenih ustanova pa bi htjeli smaknuti sve one, koji predstavljaju bilo koju oblast te drugima zapovijedaju. Zato se i gotovo svaki mjesec dogodi, da anarhisti napadnu ili ubiju kojega vladara, ministra ili višega činovnika. Skoro svi kraljeva svijeta bili su već jedan ili više puta od anarhista napadnuti. Mnogima je također uspjelo umoriti vladare. Tako su pred četiri mjeseca smaknuli kralja portugalskoga i sina mu nasljednika. I našu caricu i kraljicu Jelisavu ubio je anarhist Lukeni pred deset godina. (...) Nego, dok država progoni anarhiste, ne bi smjela smetnuti s uma da anarhiste uzgaja ona sama, a to po svojim profesorima u srednjim i višim školama, gdje mnogi profesori niječu Boga, dušu, vječnost, grijeh, učeći da je čovjeku slobodno činiti sve, što ga volja, da nije za ništa odgovoran ni Bogu i ljudima. Anarhisti eto izvršuju djelom, što profesori uče slovom.«²³

O anarhizmu je pisao i varaždinski tisak početkom 20. stoljeća. Pravaški tjednik, *Hrvatske pravice*, u ožujku 1910. godine svojem je čitateljstvu ponudio sljedeća razmišljanja:

»Nema za državu ugroženijih neprijatelja od anarhista. Anarhizam principijelno zabacuje svaku vlast i autoritet u državi. Historija i statistika njegova bjelodano nam dokazuje do koli kobnih rezultata je doveo njihov sistem. Nosioci vrhovne vlasti i autoriteta prečesto su podnijeli nasilnu smrt, što im je nanijela ova masa.«²⁴

Sve u svemu, nerijetko se tvrdi da se povijest anarhizma u Hrvatskoj može prepričati tek na nekoliko stranica teksta, no kao što možemo vidjeti, anarhizam je, bez obzira na izostanak masovnog pokreta, promišljan i u Banskoj Hrvatskoj kao i u ostatku svijeta. Dakako, povijest anarhizma u Hrvatskoj može biti sročena u nekoliko crtica, ako ćemo tu povijest ili historiju svesti na generičko nabranje imena, anarhističkih tiskovina, štrajkova, objavljenih tekstova, aktivnih kolektiva i sličnoga. No to ne bi bio slučaj samo s Hrvatskom jer i drugdje možemo pristupiti na sličan način. Kanadski je povjesničar George Woodcock iznio tvrdnju da je čak i ruskom anarhističkom pokretu do početka Prvog svjetskog rata nedostajala masovnost te da se isti mogao svesti na tek nekoliko snažnih imena (Bakunjin, Kropotkin, Tolstoj).²⁵ Nešto slično napisao je i za engleski anarhizam koji je nazvao »vapajem nekoliko glasova u

23 *Pučki prijatelj*, 20. lipnja 1908., Krk.

24 *Hrvatske pravice* — tjednik *Starčevićeve hrvatske stranke prava*, 19. ožujka 1910., Varaždin.

25 Woodcock, George, *Anarchism*, Penguin Books, London 1975., str. 376.

divljini od kojih su neki bili izuzetni«. ²⁶ S druge pak strane, ako ćemo razvoj, prisutnost i primjenu anarhističkih zamisli u nekoj zemlji, a to je u ovom slučaju Hrvatska, kvalitativno analizirati i staviti u odgovarajući kontekst tada nam nekoliko stranica uistinu neće biti dovoljno.

Kada bismo se i složili s tvrdnjom da historija anarhizma na ovim prostorima stane u nekoliko redaka, što osobno smatramo netočnim, dužni smo objasniti zašto je tome tako, kao što je prije već i istaknuto. Odnosno, ako anarhistički pokret nije bio rasprostranjen u Hrvatskoj kao u nekim drugim zemljama, potrebno je objasniti razloge takvih povijesnih odnosa.

Sve u svemu, fragmenti anarhizma egzotična su povijesna pojava za hrvatsku historiografiju, kulturu i širu javnost. Uostalom, što znamo o susretu hrvatskih delegata s Bakunjinom, čovjekom kojeg je Woodcock nazvao »vjerojatno najvećim romantičnim revolucionarnom političke prošlosti«, na praškom kongresu u lipnju 1848. godine? Znamo li da su pojedini Hrvati iz prve ruke svjedočili usponu i padu Pariške komune 1871. godine? Koja je bila njihova uloga? Kako su skončali? Može li se napisati nešto više o anarhističkim gibanjima među hrvatskim radništvom krajem 19. i početkom 20. stoljeća u vremenu primjetne industrijalizacije urbanih središta? Odakle su pristizali agitatori anarhisti i koje su ideje propagirali? Što je s odjekom fenomena »propagande djelom« u Hrvatskoj? Koliko nam je poznato djelovanje Miloša Krpana koji je na prijelazu stoljeća zbog svojih ideja i akcija bio upućen na promatranje u umobolnicu? Može li se rekonstruirati životna slika Stjepana Fabijanovića, hrvatskog anarhista i emigranta u Sjedinjenim Državama, koji je bio u prepisci s Emmom Goldman, vjerojatno najpoznatijom anarhistkinjom, te Maxom Nettlaumom, jednim od prvih povjesničara anarhizma? Tko su bili hrvatski anarhisti u Španjolskom građanskom ratu? Znači li nam ista ime Nikole Turčinovića? Nažalost, do sada smo na rijetko koje od postavljениh pitanja mogli odgovoriti.

26 Isto, str. 414.

»Društvo red traži u anarhiji.«

Pierre–Joseph Proudhon, *Što je vlasništvo?*, 1840.

»Anarhizam je zločin protiv čovječanstva i svi bismo trebali stati protiv anarhista.«

Theodore Roosevelt, američki predsjednik, 1901.

Izazovi s kojima se susrećemo, ako pokušamo definirati anarhizam, očigledno su mnogostruki. S obzirom na to da je riječ o filozofiji koja, barem načelno, ne trpi dogme te pisanjem svojih zagovaratelja nerijetko izbjegava razvijanje nedvojbeno sistematiziranog teorijskog sustava, ne začuđuje postojanje raznovrsnih individualnih i kolektivnih prosudbi što je anarhizam kao takav i koja je društvena uloga anarhista. U svom teorijskom i praktičnom smislu anarhizam je promjenjiv — on se razvija, jača, slabi, ispod radara se mijenja ali gotovo nikada ne nestaje iz spektra lijeve misli.

Problem srodan historiji anarhizma predstavljaju i nastojanja određivanja početne točke, to jest vremena pojave same ideje, više ili manje artikulirane, koliko god su historijske ograde te vrste relativno proizvoljni istraživački koncepti. S jedne strane, intelektualci poput Pjotra Aleksejeviča Kropotkina²⁷ tražili su korijene protoanarhizma u prvim ljudskim zajednicama, seljačkim

27 Popis Kropotkinovih djela prevedenih na hrvatski jezik, bilo u obliku zasebne monografije ili kao sastavnog dijela određene antologije, prilično je skroman: *Francuska revolucija: 1789–1793* (Zadružna štamparija, Zagreb 1936.), *Antologija anarhizma* (Naklada MD, Zagreb, 2003.), *Anarhija* (Demetra, Zagreb 2003.), *Omladini* (DAF, Zagreb 2011.). Vrijedi navesti i srpsko izdanje memoarskih *Zapisa jednog revolucionara* (Mladost, Beograd 1985.), te vrlo čitan naslov *Anarhizam i moral* (Prosveta, Beograd 1984.).

ustancima, renesansnim talijanskim gradovima–državama i ranim radničkim te obrtničkim udruženjima, dok su drugi njegove tragove nastojali otkriti u filozofskim spisima istaknutih imena prethodnih epoha. Kropotkin je pri rekonstrukciji genealogije ideje te pratećeg joj aktivizma sam začetak ljudske civilizacije odvažno označio kao sukob između grupe koja se zalagala za uzajamnu pomoć, na tragu njegove ideje o anarhokomunizmu, te pristaša autoriteta, hijerarhije i različitih oblika sankcija. Pri tome je rezolutno, no u suštini zanesenjački, zaključio da je ponor između anarhista i etatista evidentan od davnina.²⁸ Osvrćući se na temporalnu hibridnost anarhizma, odnosno njegove mjestimične idealizacije predmodernih društvenih zajednica kao i očigledne uvjetovanosti modernim kontekstom, prije svega socijalizmom 19. stoljeća, Hobsbawm je zapisao: »Anarhizam je ujedno bio i pobuna predindustrijske prošlosti protiv sadašnjosti, kao i dijete sadašnjosti.«²⁹

Za historiju anarhizma jedna je osoba posebno važna. Max Heinrich Hermann Nettlau, njemački povjesničar s prijelaza iz 19. u 20. stoljeće, rođen u Neuwaldeggu, predgrađu Beča, studirao je filologiju i velški jezik no život je posvetio proučavanju i bilježenju povijesti anarhizma. Zahvaljujući njegovu predanom i sistematičnom prikupljanju anarhističke građe, do danas su ostali sačuvani brojni vrijedni materijali koji se odnose na anarhistički pokret, prije svega onaj u Europi. Nettlau je bio u kontaktu s mnogim istaknutim anarhistima, a poznata nam je i njegova korespondencija s hrvatskim emigrantom i anarhistom Stjepanom Fabijanovićem. Među ostalim, Nettlau je napisao biografije Bakunjina, Malateste i Reclusa.

O korijenima anarhizma taj Nijemac, jedan od prvih kroničara pokreta, tvrdi: »Čak i ako je bilo mislilaca čistog anarhističkog tipa u antici, nama su nepoznati.« Premda se možda čini da takva izjava bitno sužava potragu za, uvjetno rečeno, protoanarhistima, Nettlau piše sljedeće: »Povijest anarhističkih ideja neodvojiva je od povijesti svih progresivnih događaja i aspiracija prema slobodi.«³⁰ Kako god bilo, činjenica je da je anarhizam kao pokret doživio svoju primarnu artikulaciju i afirmaciju u doba industrijske revolucije, tijekom, hobsbawmovski govoreći, »dugog 19. stoljeća«.

U predgovoru *Antologije anarhizma* Kirinić piše o dvojakosti etimoloških korijena pojma *anarhija*. S jedne strane, navodi primjer Kropotkina i nje-

28 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 35–36.

29 Hobsbawm, Eric, *The Age of Capital, 1848–1875*, Vintage Books, New York 1996., str. 161.

30 Nettlau, Max, *Povijest anarhizma*, DAF, Zagreb 2000., str. 11–12.

govu kombinaciju grčkih riječi *an* i *arhos*³¹ koje prevodi kao nešto suprotno autoritetu. Prema tom tumačenju, anarhizam je teorija društva i djelovanja koje se ne zasniva na podčinjenosti zakonskim odredbama ili podređenosti bilo kojem obliku autoriteta. Za razliku od Kropotkina, Daniel Guérin pojam anarhizma izvodi iz grčkih riječi *an* i *arhe*³² pri čemu je naglašen raskid s prošlim i zalaganje za originalnost i zasebnu izvornost nespojivu s prethodnim.³³ Woodcock tvrdi da su se riječi *anarhija* i *anarhist* prvi put počele upotrebljavati za vrijeme Francuske revolucije, te navodi primjer iz 1793. godine kada je Jacques Pierre Brissot, jedan od vodećih žirondinaca rekao: »Zakoni koji nisu sprovedeni u djelo, prezreni autoriteti bez moći, nekažnjeni zločini, napadnuta imanja, ugrožena sigurnost pojedinaca, iskvareni moral ljudi, nepostojanje ustava, vlade, pravde, sve su to odlike anarhije.« U iznimno negativnom kontekstu iste pojmove upotrebljavao je i Direktorij nekoliko godina poslije. Ipak, 1840. godine Pierre–Joseph Proudhon izdao je knjigu *Što je vlasništvo?* te je ušao u povijest kao prvi samoprozvani anarhist. Taj energičan i elokventan Francuz, čovjek paradoksa i kontradikcije, prkosno je prigrlio ideju koja je desetljećima upotrebljavana rame uz rame s pričama o uništavanju i društvenom brodolomu. Woodcock Proudhona opisuje kao »dobrovoljnog pustinjaka političkog svijeta 19. stoljeća« koji nije želio sljedbenike te je odbijao bilo kakvu zamisao o stvaranju monolitne doktrine.³⁴ Prema Woodcockovom mišljenju, rijetko je koja teorija društveno–političkog djelovanja bila toliko često pogrešno interpretirana poput anarhizma koji je nerijetko predstavljan kao sinonim za nihilizam i terorizam.³⁵ S namjerom da odredi definiciju, isti se autor odlučio za opis anarhizma kao teorije čiji je cilj korjenita izmjena društvenih struktura i zamjena autoritarne države nekom vrstom nepolitičkog udruživanja slobodnih pojedinaca.³⁶ Objašnjavajući pojam anarhizma u jedanaestom izdanju *Encyclopedie Britannice* iz 1905. godine, Kropotkin piše da se radi »o nazivu datom principu ili teoriji života i ponašanja koji podrazumijevaju društvo bez vlasti, pri čemu se sklad u takvom društvu ostvaruje, ne podčinjavanjem zakonu niti poslušnošću nekom autoritetu,

31 U ovom kontekstu *an* predstavlja niječnicu, a *arhos* nešto nadređeno ili vrhovno.

32 Smisao niječnice *an* je zadržan, dok se *arhe* može prevesti kao prapočelo, prazvor ili jednostavno nešto drevno ili zastarjelo.

33 V. Kirinić, *Antologija anarhizma*, str. 7–8.

34 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 8–9.

35 Isto, str. 7–8.

36 Isto, str. 11.

već slobodnim sporazumima koje zaključuju različite grupe, teritorijalne i profesionalne, slobodno ustanovljene radi proizvodnje i potrošnje, kao i zadovoljenja beskrajno različitih potreba i težnji civiliziranog bića.«³⁷

Kao jedno od suvremenih obrazlaganja anarhizma izdvojimo ono Johna Zerzana, teoretičara anarhoprimitivizma,³⁸ koji, vrlo jednostavno govoreći, drži da je anarhizam »pokušaj da se dokinu svi oblici dominacije«. Naglašava kako pritom ne misli samo na »očevidne oblike kao što su, primjerice, nacionalna država i u njoj uvriježena uporaba nasilja i zakonske sile, ili pak korporacije sa svojom institucionaliziranom neodgovornošću, nego i na neke pounutrene oblike poput patrijarhalnosti, rasizma ili homofobije«. U konačnici, Zerzan podvlači crtu tvrdeći da anarhizam vidi kao istoznačnicu za protu–autoritarnost.³⁹

Nadalje, Alex Comfort tvrdi da je »anarhizam politička filozofija koja zagovara najveću moguću koncentriranu odgovornost i što manju koncentriranu moć«. ⁴⁰ Navedimo i da Dražen Šimleša, u knjizi *Snaga utopije*, prenosi sljedeći stav Emme Goldman: »Anarhizam je filozofija novog društvenog uređenja, bazirana na slobodi neograničenoj od strane ljudskih zakona. Teorija koja kaže da svi oblici vlasti počivaju na nasilju te su stoga krivi i štetni, a ujedno i nepotrebni.«⁴¹ Poznata su nam i ova razmišljanja »Crvene Emme«:

»Anarhizam se, dakle, stvarno zalaže za oslobođenje ljudskoga uma od vlasti religije; za oslobođenje ljudskoga tijela od vlasti vlasništva; za oslobođenje od okova i ograničenja vlasti. Anarhizam se zalaže za društveni poredak zasnovan na slobodnom udruživanju pojedinaca kako bi proizvodili stvarno društveno bogatstvo; za poredak koji će jamčiti svakom ljudskom biću slobodan pristup zemlji i puno uživanje u životnim potrepštinama, prema individualnim željama, ukusima i sklonostima. (...) Anarhizam je filozofija suverenosti pojedinca.

37 Ward, Colin, *Anarhizam: Kratki uvod*, Šahinpašić, Sarajevo 2007., str. 13.

38 U uvodu u esej Jasona McQuinna »Zašto nisam primitivist«, Robert Posavec piše da je primitivizam teorija koja razvija kritiku civilizacije, tehnologije i napretka, a kod nekih autora i kritiku poljodjelstva i simboličke kulture. Kao jedan od oblika suvremenog anarhističkog djelovanja i promišljanja, primitivizam je najrašireniji u Sjevernoj Americi. Izvor: McQuinn, Jason, »Zašto nisam primitivist«, *Sto čitaš?*, Zagreb 2002., str. 3–4.

39 Zerzan, John, *Anarhoprimitivizam protiv civilizacije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb 2004., str. 168–169.

40 Barclay, Harold, *Narod bez vlade*, DAF, Zagreb 2006., str. 9.

41 Šimleša, Dražen, *Snaga utopije: Anarhističke ideje i akcije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća*, *Sto čitaš?*, Zagreb 2005., str. 15.

On je teorija o društvenom skladu. On je velika, uzburkana, živa istina koja rekonstruira svijet i koja će najaviti zoru«. ⁴²

Kada su teorijska promišljanja u pitanju, Šimleša, kao jedan od rijetkih hrvatskih autora koji je dio svog opusa posvetio ovoj materiji, piše da anarhizam nije antonim za organizaciju te da ju on nudi u obliku horizontalne mreže manjih grupa koje surađuju na principima recipročnosti, što je u suprotnosti s piramidnim hijerarhijskim ustrojem države. Pitanje individualizma i kolektivizma izdvaja kao najvažnije. U tom kontekstu navodi devetnaestostoljetnog njemačkog filozofa Maxa Stirnera, čiji su radovi svojevrсна preteča anarho-individualizma, te s navedenim naizgled oprečni španjolski kolektivizam i anarhosindikalizam, kao i Murrayja Bookchina, američkog anarhista, pionira radikalno–ekološke misli koji je zauzeo stav da individualizam vodi u terorizam. Također, Šimleša se afirmativno postavlja prema sljedećem razmišljanju Donalda Roouma:

»Svi anarhisti su individualisti u smislu da vjeruju da svaka osoba individualno treba biti autonomna i u mogućnosti voditi vlastiti život slobodna od prisilnih institucija. Svi anarhisti su za klasnu borbu u smislu da se članovi siromašne i podčinjene klase trebaju boriti protiv siromaštva i represije«. ⁴³

Što se tiče dihotomije pacifizam–nasilje recimo i da Šimleša ističe da se poznati talijanski anarhist Errico Malatesta uvijek držao svojevršnog srednjeg puta između pohvale terorizmu i pacifizmu, navodeći za prvog da je spreman uništiti pola svijeta za pobjedu ideje, a za drugog da je spremniji ostaviti cijeli svijet u patnji, nego li se pobuniti. ⁴⁴ O pitanju odnosa anarhista spram revolucionarnog nasilja ipak nešto više u narednim poglavljima.

Uz sve to, jedan od fenomena koji je, na tragu utopijskog socijalizma, fascinirao određene anarhističke mislioce bio je i ideal plemenitog divljaka. ⁴⁵ William Godwin zapisao je da je »vlast poput odjeće, znak izgubljene ne-

42 Goldman, Emma, *Anarhizam i drugi ogleđi*, DAF, Zagreb 2001., str. 53–57.

43 D. Šimleša, *Snaga utopije*, str. 19.

44 Isto, str. 34.

45 U 18. stoljeću uočene vrline američkih Indijanaca silno su dojmile Europljane. Takvo idealističko gledanje nikako se nije slagalo sa suprotstavljenim prikazima barbara koji ne pripadaju ljudskoj vrsti. U mislima Jeana–Jacquesa Rousseaua predodžba o *plemenitome divljaku* stopila se s predodžbom o običnome čovjeku, a ideja *privodne mudrosti* poslužila je kao temelj za narodni suverenitet. Spomenute su ideje do određene mjere izvršile utjecaj na Francusku revoluciju. Izvor: Fernandez–Armesto, Felipe, *Ideje koje su promijenile svijet*, Mozaik knjiga, Zagreb 2006., str. 258–259.

vinosti. Kraljevske palače izgrađene su na sjenovitim ruševinama raja «.⁴⁶ No daleko važnije bilo je i ostalo čvorišno pitanje autoriteta, odnosno vlasti.

Erich Fromm je, poput Bakunjinina, razlikovao dvije vrste vlasti — racionalnu i iracionalnu. Racionalna vlast, dakle, ima svoje ishodište u kompetenciji; ona zahtijeva trajno pomno preispitivanje i kritiku te je uvijek privremena. Temelji se na jednakosti vlasti i subjekta, »koji se razlikuju samo u odnosu prema stupnju znanja ili sposobnosti na određenom području«. S druge pak strane, ishodište iracionalne vlasti je moć nad ljudima — bilo fizička, bilo mentalna. Anarhisti permanentno upozoravaju na opasnost da oni koji posjeduju tzv. racionalni autoritet mogu poželjeti proširiti svoju moć te stvoriti stanje iracionalne vlasti.⁴⁷

Harold Barclay u zanimljivoj antropološkoj studiji *Narod bez vlade* piše da su anarhisti najčešće predlagali tri tehnike ukidanja države i vlade. Jedna zagovara da se država učini suvišnom stvaranjem mnoštva dobrovoljnih udruženja. Druga daje prednost nasilnom revolucionarnom svrgavanju. Treći je pristup nenasilna izravna akcija koja uključuje primjerice sindikalističku tehniku radničkog štrajka.⁴⁸ »Ponekad je teško razlikovati tip društva koje su zamislili Bakunjin ili Proudhon od decentralizirane federalne demokracije. Potkraj svog života Proudhon se, čini se, udaljio od zagovaranja dobrovoljnog udruživanja, a prema nekoj vrsti minimalne države«, piše Barclay.⁴⁹ Isti autor tvrdi da anarhističke zajednice najčešće prakticiraju tzv. difuzne sankcije koje podrazumijevaju ogovaranje, vrijeđanje, prepiranje, tučnjavu, ubijanje i izopćenje.⁵⁰ Barclay postavlja pitanje, je li član neke plemenske zajednice u središnjoj Africi slobodniji od stanovnika Londona, uzimajući u obzir opreku zakoni–difuzne sankcije? Ukratko, drži da društvo bez države nije nužno i slobodno društvo, dok upravo ovaj problem Kropotkin, primjera radi, nikada nije ozbiljnije razmotrio, šutke ga gurajući pod tepih. I sam je Nettlau napisao da je spomenuti revolucionar, poznat i kao »anarhistički princ« zbog svog aristokratskog podrijetla, bio vrlo inteligentan čovjek, posve odan anarhističkoj ideji, ali i iznimno osjetljiv i subjektivan u svojim reakcijama, te da iza sebe nije ostavio nepobitan iskaz o anarhističkom sustavu.⁵¹

46 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 48.

47 H. Barclay, *Narod bez vlade*, str. 25–26.

48 Isto, str. 160–161.

49 Isto, str. 30.

50 Isto, str. 28.

51 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 162–163.

Odnos anarhizma i marksizma daljnje razumijevanje tih pitanja čini još složenijim. Pristaše i jedne i druge struje nerijetko su kroz desetljeća aktivizma i pisanja izražavali međusobno uvažavanje pri kritici kapitalizma, no razdor i stanoviti latentni animozitet između tih dvaju tabora revolucionarnih promišljanja ima svoje povijesno i ideološko utemeljenje. Prije svega riječ je o konceptu *diktature proletarijata*⁵² koji, među prvima, odbacuje Bakunjin kao put koji vodi u stvaranje centralizirane partijske države. Nije naodmet spomenuti da je upravo Bakunjin, prije žestoke konfrontacije s Marxom, počeo prijevod *Kapitala* na ruski jezik. Već 1852. godine njemački tisak pisao je o *marxische Sekte* (marksističkoj sekti) no pojam su popularizirali Bakunjinovi sljedbenici kao polemičko oružje i sinonim za »autoritativan«, »pronjemački« socijalistički pravac, i slično.⁵³

Diktatura proletarijata afirmirala se u okviru lenjinističke ideologije, a najznačajniji sukobi koji su označili definitivan razlaz anarhista i komunista u 20. stoljeću dogodili su se neposredno poslije Oktobarske revolucije te u Španjolskom građanskom ratu. Diktaturu proletarijata, taj kamen spoticanja između dva socijalistička krila, Lav Trocki je pokušao racionalizirati ovim riječima:

»Diktatura je potrebna zato što se ne potiče pitanje nekih djelomičnih promjena, već samoga postojanja buržoazije. Na ovome polju nemoguće je sporazumijevanje. *Ovdje odlučuje samo sila*. Jednovlašće proletarijata ne izuzima, razumije se, niti pojedinačne sporazume, niti znatnije ustupke, pogotovo u odnosu prema sitnoj buržoaziji i seljaštvu. Ali ove sporazume proletarijat može sklopiti samo kada ovlada materijalnim aparatom vlasti i omogući sebi da samostalno odlučuje kakve će ustupke davati i kakve odbijati u interesu socijalističkih zadataka. (...) Tko se iz principijelnih razloga odriče terorizma, tj. mjera pritiska i zastrašivanja uperenih protiv razjarene i oružane kontrarevo-

52 Hobsbawm zamisao o diktaturi proletarijata pripisuje Henriju de Saint-Simonu (1760.–1825.). Kako god bilo, najraniji spomen sintagme nalazi se u tekstu Josepha Weydemeyera (1818.–1866.), Marxovog i Engelsovog suradnika, »Diktatura proletarijata«, objavljenom 1. siječnja 1852. godine. Prve značajnije Marxove elaboracije ovog pitanja moguće je pronaći u »Kritici gotskog programa« iz 1875. godine. Izvori: Hobsbawm, Eric, *The Age of Revolution. 1789.–1848.*, Vintage Books, New York 1996., str. 123. »Marx to Joseph Weydemeyer«, 1852., Marxist Internet Archive, https://marxists.anu.edu.au/archive/marx/works/1852/letters/52_03_05.htm (30. ožujka 2015.). »Kritika gotskog programa«, 1875., *Marxists Internet Archive*, <https://www.marxists.org/srpsshrva/biblioteka/marx/1875/kritika-gotskog-programa/ch03.htm> (30. ožujka 2015.).

53 Skupina autora, *Povijest, 14. knjiga, Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848.–1871.)*, Jutarnji list, Zagreb 2008., str. 354.

lucije, taj se mora odreći političke dominacije radničke klase, njezine revolucionarne diktature. Tko se odriče diktature proletarijata taj se odriče socijalne revolucije i može prekriziti socijalizam.«⁵⁴

Iako su autoritarni socijalisti smatrali da je država samo prolazna institucija, vjerovali su da je njezino postojanje nužno u okolnostima klasnog rata i ostvarivanja komunističkog društva. »Dok je proletarijatu još potrebna država, ona mu je potrebna ne u interesu slobode, nego u interesu ugušivanja njegovih protivnika, a čim postane moguće govoriti o slobodi, prestaje država kao takva postojati«, napisao je Engels.⁵⁵ Lenjin zaključuje da je prijelaz od kapitalizma do komunizma »čitava historijska epoha«.⁵⁶

Ako se okrenemo samim počecima zaoštavanja odnosa između anarhista i pristaša marksizma, uočavamo da je Proudhon, među ostalima, donekle utjecao na Marxa koji je, s druge strane, nakon određenog vremena razvio stanovitu averziju prema Proudhonu te je nastojao žustro pobiti njegove teorije nazvavši ga »buržuskim socijalistom«.⁵⁷ Knjizi *Bijeda filozofije* (1847.), svojevrsnom obračunu Marxa s Proudhonovom ekonomskom filozofijom, prethodila su dva pisma iz 1846. godine koja su razmijenili. Nakon izгона u Belgiju, Marx je pokušao uspostaviti kontakt s Proudhonom u kojem je vidio eventualnog suradnika. Francuski anarhist, tada već razmjerno afirmiran i izvan domovine, odgovorio je da će pristupiti Marxovom udruženju socijalista jedino pod uvjetom da na čelu pokreta ne budu vođe te da se nitko ne postavi za »apostola nove religije«. Na Proudhonovo pismo Marx nije odgovorio te je njihova privatna komunikacija tada prestala.⁵⁸

Nešto kasnije, Marx je o već spominjanom Bakunjinu napisao: »Sve što je gospodin Bakunjin učinio svodi se na nevješto smiješan umak Proudhonovog i Stirnerovog anarhizma, tj. na slobodnu organizaciju radničkih masa od baze do vrha (glupost!).«⁵⁹ Max Nettlau s očiglednim ogorčenjem jednog anarhista piše o Marxovom utjecaju na članove Središnjeg vijeća Internacionalne:

»Tek mu je nakon što je tiskan prvi dokument udruge njegova intelektualna

54 Trocki, Lav, *Iz revolucije*, Otokar Keršovani, Rijeka 1971., str. 144–147.

55 Lenjin, Vladimir Iljič, *Proleterska revolucija i regenat Kautsky*, Naprijed, Zagreb, 1973., str. 30.

56 Isto, str. 32.

57 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 61–62.

58 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 110–111.

59 Mintz, Frank, »Anarhizam jučer i anarhizam danas«, 1984., *Što čitaš?»: <http://www.stocitas.org/frank%20mintz%20anarhizam%20jučer%20i%20danas.htm> (23. 5. 2011.)*

oštroumnost omogućila da lako ostvari prevlast nad ljudima dobre volje kojima je manjkalo njegovo iskustvo i njegova darovitost. On je u te dokumente upisao sve svoje ideje za koje je prosudio da su iznimno važne i učinio je to vrlo lako, budući da drugi nisu poznavali te ideje a ni zaključke koje je on iz njih izvlačio — on u to doba nije bio poznat — i zauvijek su spremno prihvatili socijalizam koji je bio posve njegov osobni sustav. Njegova erudicija i njegovo školovanje, kao i njegova energija i osobna sposobnost, pridali su mu stanovitosti dominaciju, ali njegova je naprasitost pobuđivala u ljudi priličnu antipatiju i na duge je staze mnoge izmučila. Ipak, te su se osobine pokazale kao korisne za nastavak rada organizacije. Drugi se članovi, sve odreda autoritarci, nisu puno osvrtni na njegov izraženi autoritarizam; njihova dobrovoljna pokornost učvrstila je njegov položaj.«⁶⁰

»U Marxa je na djelu bio patološki egocentrizam — čega nitko nije lišen — i taj ga je egocentrizam naveo da misli kako će njezina nadmoć (to jest, njemačke radničke klase) nad francuskom na svjetskoj pozornici istodobno biti i nadmoć naše teorije na Proudhonovom — što je sramotna izjava hladno proračunata uma«, nastavio je Nettlau.⁶¹

Bakunjin je postao članom Internacionale u ljeto 1868. godine, a iz organizacije je izbačen vrlo brzo, 1872. godine na Haškom kongresu.⁶² »Rus želi postati diktator europskog radničkog pokreta«, napisao je Marx Engelsu 1869. godine.⁶³ Nettlau se izrazito diskreditirajuće osvrnuo na Marxa i Engelsa prilikom njihovih istupa protiv Bakunjina: »U cijeloj su se toj stvari, Marx i Engels — kao što se sada može potvrditi u svim pojedinostima — ponašali s takvim šokantnim manjkom časti što je bilo ujedno i obilježje *svih* njihovih polemika. Radili su s nedostatnom dokumentacijom koju su, prema svojem običaju, nadopunjavali proizvoljnim deklaracijama i zaključcima — koje su njihovi sljedbenici prihvaćali kao istinu premda su bili raskrinkani kao bijedni pogrešni prikazi, pogreške i beskrupulozna izvrtanja istine.«⁶⁴

Nakon definitivnog razlaza s Marxom, Bakunjin je izjavio: »Mrzim komunizam jer je to poricanje sloboda, a osobno ne mogu zamisliti ništa ljudsko bez slobode. Nikako nisam komunist jer komunizam usredotočuje i apsor-

60 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 113.

61 Isto, str. 139–140.

62 Isto, str. 142.

63 Cauter, David, *The Left in Europe since 1789*, World University Library, London 1966., str. 53.

64 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 142.

bira sve snage društva u državu, što nužno vodi centraliziranju dobara u ruke države«. ⁶⁵ O Marxu je 1872. godine dodao:

»Marx je samovoljni i centralistički komunist. On želi iste stvari koje i mi želimo: potpunu pobjedu ekonomske i društvene jednakosti, ali unutar države i kroz moć države, pomoću diktature privremene vlade, jako snažne i takoreći despotske, to jest preko negiranja slobode. (...) Mi želimo ponovno utemeljenje društva i utemeljenje ljudskog jedinstva, ne odozgo, ne posredovanjem bilo kakve vlasti i socijalističkih namještenika, inženjera i drugih intelektualaca i birokrata, već odozdo prema gore putem slobodnog saveza radničkih udruženja svake vrste, osamostaljenih od državnog jarma«. ⁶⁶

Prepirke su se nastavile i u godinama koje su uslijedile. Na Bakunjinovu kritiku da će »vladavina učenih« biti stvarna diktatura, Marx je 1874. godine u tekstu »Koncept Bakunjinove knjige *Državnost i anarhija*« odgovorio:

»Ne, dragi moj! Klasna vladavina nad slojevima staroga svijeta, koji se bore sa njima, može postojati samo dok ne bude uništena ekonomska podloga klasne egzistencije.«

U istom članku Marx Bakunjinove teze naziva »đačkim budalaštinama« i »političkim buncanjem«, Bakunjina oslovljava s »magarče« i tvrdi da on poznaje samo političke fraze te da mu je socijalna revolucija potpuno nepoznat koncept. Marx, također, izdvaja da je osnova za Bakunjinovu revoluciju volja, a nisu to ekonomski uvjeti. Na Bakunjinovo pitanje »Hoće li možda cijeli proletarijat stajati na čelu vlade?«, Marx kaže s dozom cinizma:

»Sačinjava li, možda, u nekom sindikatu cijeli sindikat njegov izvršni odbor? Hoće li prestati svaka podjela rada u tvornici, kao i različite funkcije koje otuda proizlaze? U Bakunjinovoj tvorevini od dolje prema gore — hoće li svi biti na visini? Onda neće biti ničega što je dolje. Hoće li svi članovi općine u isti mah upravljati zajedničkim interesima oblasti? Onda nema nikakve razlike između općine i oblasti«. ⁶⁷

Sukob Marxa i Bakunjina postao je i ostao predmetom polemika te nebrojenih članaka diljem svijeta. Rade Kalanj u predgovoru prijevoda Guérinove knjige o anarhizmu na hrvatski jezik 1980. godine također je pisao o tom pitanju, iz jasne

65 V. Kirinić, *Antologija anarhizma*, str. 12

66 *Povijest, 14. knjiga*, str. 438–439.

67 Pavićević, Vuko (urednik), *Marks–Engels–Lenjin: Protiv anarhizma, liberalizma, levičarstva i revizionizma*, Džepna knjiga, Beograd 1973., str. 91.

perspektive marksizma:

»Bakunjin je, za razliku od Marxa, nade radničkog pokreta polagao u spontani tok povijesnih događaja, vjerovao u neobuzdani instinktivni revolt eksploativnih slojeva, a prije svega deklasirane omladine, seljačkih masa pa i samog lumpenproletarijata, ne računajući na primarni značaj industrijskog proletarijata, kao jezgre revolucionarnog proletarijata, i na potrebu fundamentalnih naučnih spoznaja kao neophodnog oruđa za vršenje radikalnih društvenih prevrata. On je slabo poznao političku ekonomiju i klasičnu njemačku filozofiju, a kad se tome doda njegov strastveni instinkt revolta, jasno je zbog čega je u njegovim postupcima dolazilo do grešaka i netolerantnosti prema organiziranom i taktičkom radu.«⁶⁸

Historijski gledajući, sukob marksista i anarhista dodatno je produbljen nakon kongresa u Zürichu 1893. godine kada su anarhisti izbačeni sa zasjedanja, te 1896. godine na prilično napetom kongresu u Londonu.⁶⁹ Na spomenutim su kongresima svoje predstavnike imale i Austrija i Mađarska stoga možemo pretpostaviti da su tako određene radikalne ideje dospjele i do područja današnje Hrvatske koja je bila u sklopu Austro-Ugarske Monarhije te je prolazila kroz dinamično razdoblje industrijalizacije i širenja radničkog aktivizma.

Šimleša iznosi donekle poznatu tezu da su anarhisti među prvima anticipirali niz negativnosti autoritarnog komunizma. »Bez obzira na to što mislili o anarhizmu, ostaje nepobitna činjenica da su anarhisti bili u pravu kad su upozoravali na diktaturu i teror koji je autoritarni komunizam nosio u početku latentno uz sebe.«⁷⁰ Naravno, imajmo na umu da je i marksističko krilo, poput anarhizma, polučilo niz misaonih grananja koja su cjelokupnu ideološku konstrukciju učinila sve samo ne monolitnom i nepromjenjivom, bilo da govorimo o Rosi Luxemburg, Antoniu Gramsciju ili o nekom trećem autoru.

Ipak s vremenom, prijepori su postali konstanta, uz rijetke trenutke zbližavanja. Iako je s izbijanjem Oktobarske revolucije Kropotkin entuzijastično pozdravio događanja u Rusiji, vrlo brzo je uputio kritiku boljševičkom vodstvu. U pismu Lenjinu⁷¹ iz 1920. godine napisao je: »Ako se sadašnje stanje produži, sama riječ

68 Guérin, Daniel, *Anarhizam: Od doktrine do akcije*, Naprijed, Zagreb 1980., str. XVIII.

69 Skupina autora, *Povijest, 15. knjiga, Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871.–1914.)*, Jutarnji list, Zagreb 2008., str. 267–272.

70 D. Šimleša, *Snaga utopije*, str. 37.

71 Radivoj Nikolić prenosi kontradiktorna Lenjinova stajališta o anarhizmu. Dok je s jedne strane tvrdio: »Mi se niukoliko ne razilazimo s anarhistima kad se kao cilj postavlja ukidanje države.«, u drugom je trenutku anarhizam smatrao »proizvodom očaja, mentaliteta deklasiranih intelektualaca

socijalizam pretvorit će se u kletvu, kao što je to bilo s *jednakošću* četrdeset godina nakon vladavine jakobinaca. «⁷² U studenome 1921. godine, kongres Talijanske anarhističke unije boljševičku je vladu optužio da je »najveći neprijatelj revolucije«, »ugnjetač i eksploataator proletarijata u ime kojega navodno drži vlast«, te slično. Tada je i anarhistički aktivist te autor nekoliko knjiga i pamfleta, Luigi Fabbri zapisao da je izučavanje ruskog iskustva iznimno važno, ponajprije da bi se izbjegle očigledne pogreške ususret budućim socijalističkim nastojanjima.⁷³

U vrijeme Španjolskog građanskog rata (1936.–1939.), razlike su ponovno došle vidjelo. Dostupna su nebrojena viđenja tog sukoba, no izdvojimo knjigu *Internacionalne brigade u Španjolskoj* iz 1967. godine čiji je autor, Luigi Longo, talijanski komunist i političar, pri pisanju svim snagama nastojao umanjiti važnost anarhističke borbe protiv fašizma 1930–ih godina.

»Njihova glavna briga nije toliko borba i želja da se odbace fašističke snage koje zauzimaju i iskrvjavljuju veliki dio Aragonije, već da na teritoriju pod svojom kontrolom uspostave tzv. anarhistički komunizam. (...) S vremena na vrijeme, čas na jednom, čas na drugom sektoru, dolazi do slabašnih čarkanja, do zauzimanja poneke kuće koju su obično već ranije oslobodili seljaci tog mjesta, ali se ne javlja nikakva želja da se ti slučajni uspjesi do kraja iskoriste. *Već se radilo više od osam sati, prema tome sve daljnje napore i ideje treba ostaviti za idući dan*, parola je anarhista i njihov argument.«

Longo u knjizi iznosi razmišljanje o tome da su se anarhisti borili za vlastite partikularne ciljeve. Dodaje da je oko četiristo tvornica, velikih i malih, bilo »ugušeno nesposobnošću« i da se proizvodilo bez plana i reda. Anarhističke su tvornice, tvrdi on, trebale proizvoditi oružje, no umjesto toga su radile ženske torbice. »Neke tvornice nisu u stanju iskoristiti sve sirovine s kojima raspolažu; druge su zatvorene zbog nedostataka tih istih sirovina.«⁷⁴

U knjizi *Marksizam i anarhizam*, objavljenoj 1985., Stevo Nikić, privilegirajući marksizam, anarhističku ideju svodi na razinu idealizma koji zagovara apsolutno oslobođenje što je, prema Nikićevim riječima, njegova »jedina (ali) sterilna plemenitost«. Nikić smatra da je anarhizam više *credo* nego znanstveno dokazana revolucionarna doktrina, više jedinstvo plemenitih principa humanitarno-

i lumpenproletarijata.« Izvor: Nikolić, Radivoj, »Tradicionalni i savremeni anarhizam«, *Politička misao*, vol. 17, no. 3, Zagreb 1980., str. 256–257.

72 D. Šimleša, *Snaga utopije*, str. 39.

73 Guérin, *Anarhizam*, str. 117.

74 Longo, Luigi, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Epoha, Zagreb 1967., str. 152–153.

sti i univerzalnosti nego stvarni odgovor čovjekovim potrebama.⁷⁵ Shvaćanje da upravo marksizam ima znanstveno uporište popularizirao je Engels, a prihvatili su ga mnogi, među njima i Trocki koji je ustvrdio da je »marksizam od socijalizma stvorio znanost.«⁷⁶ Anarhistički protuodgovor o vlastitoj znanstvenosti pionirski je uobličio Kropotkin. Za njega je, kako piše Trivo Indić, »anarhija znanstvena filozofija, i on u znanosti nalazi dokaze da je anarhija prirodni poredak po kojem bi harmonija trebala vladati u svim stvarima, pa i u ljudskim društvima.«⁷⁷

Na samom kraju nastojanja dekodiranja mreže konfliktnih stavova, vratimo se Barclayu koji drži da se marksisti bave samo jednim aspektom složenog kompleksa moći, onim ekonomskim. Barclay piše da je marksizam u praksi nastojao prenijeti sile moći s kapitalista na profesionalnog birokrata i vojnog časnika te ugnjetavanje običnih ljudi nije učinio ništa manjim nego prije revolucije. Nasuprot tome, Barclay vjeruje da anarhisti ustraju na tome da pitanje moći šire istraže.⁷⁸ Svojevrsan marksistički protuodgovor mogli bismo pronaći u tekstu Terryja Eagletona.

»Jedan od uzroka Marxove polemike s anarhistima bilo je pitanje koliko je doista moć fundamentalna? Je li ona, na kraju krajeva, najvažnija? Ne za Marxa. Prema njegovu mišljenju, politička moć mora se postaviti u širi historijski kontekst. Treba se zapitati čijim materijalnim interesima služi, a upravo su prema njemu oni njezin korijen. Ako je bio kritičan prema konzervativcima koji su idealizirali državu, Marx je također bio nezadovoljan i s anarhistima koji su preuveličavali njezinu ulogu.«⁷⁹

U vrtlogu verbalnog rešetanja i uporne paljbe iz oba tabora, nemoguće je ne primijetiti kako su određeni sukobi, paradoksalno govoreći, indikatori međusobne bliskosti i poznavanja s obzirom na kritiku kapitalizma jer, usudimo se reći, nitko nije, zbog raznoraznih razloga, tako predano čitao marksističke tekstove, osim samih marksista, kao anarhisti te obratno. U konačnici, Malatesta iskreno zaključuje da je »gotovo cijela anarhistička literatura 19. stoljeća prožeta marksizmom.«⁸⁰

75 Nikić, Stevo, *Marksizam i anarhizam*, Fakultet za pomorstvo, Kotor 1985., str. 10.

76 L. Trocki, *Iz revolucije*, str. 95.

77 Indić, Trivo, »Anarhokomunizam — pokret i pouke«, *Praxis. Filozofski časopis, jugoslavensko izdanje*, godina IX, broj 1–2, Zagreb 1972.

78 H. Barclay, *Narod bez vlade*, str. 23.

79 Eagleton, Terry, *Zašto je Marx bio u pravu?*, Naklada Ljevak, Zagreb 2011., str. 196.

80 Guérin, *Anarhizam*, str. 169.

4 NACIJA I REVOLUCIJA

»Snažniji radnički pokret pada nekako u istu dobu sa jačim pokretom za budjenje hrvatske svijesti u Osijeku. Kad su se naime stala razvijati hrvatska društva u Osijeku (čitaonice, pjevačka društva) počeli su se i radnici brinuti oko svoje organizacije, sastajući se, osnivajući svoja strukovna udruženja.«

Narodna obrana, Osijek, 18. svibnja 1905.

»Anarhisti odbijaju sudjelovati u nacionalnim frontovima te participiraju jedino u onim klasnim koji mogu ili ne moraju biti dio nastojanja za nacionalno oslobođenje. Borba se treba proširiti na uspostavljanje ekonomskih, političkih i socijalnih struktura u oslobođenim krajevima, s osnovom u federalističkim i slobodarskim organizacijama.«

Alfredo M. Bonnano, »Anarchism and the National Liberation Struggle«, 1976.

Proces ideološkog formiranja europskih nacionalizama nesumnjivo jača nakon Francuske revolucije te je kao takav izazvao brojne prijepore obilježivši pojedine etape socijalističkog pokreta, osobito tijekom Druge Internacionale (1889.–1916.). Shodno tome, hrvatsko nacionalno pitanje unutar Monarhije i zahtjevi za njezinim rješavanjem utjecali su na razvoj i dinamiku domicilnog radničkog pokreta.

Postrevolucionarno razdoblje ostalo je obilježeno pečatom zamisli prema kojoj su se ljudi trebali identificirati s nacijom, odnosno, novi model vlasti europskih zemalja morao je izražavati volju cjelokupnog naroda a ne pojedinog društvenog staleža. Vrijeme uzdizanja trobojnica diljem starog kontinenta navijestile su francuske trupe koje su, nošene mesijanskim osjećajem univerzalnosti 1789. godine, između Pirinejskog poluotoka i Moskve, te na potezu

od Baltika do Balkana, pobjedonosno širile buržujске obrasce mrvljenja monarhističkog feudalizma. U vremenu nemjerljivih transformacija, urušavanja apsolutizma te uzleta liberalnog građanstva koje je izražavalo sve veći apetit za političkom participacijom, pitanje nacije i narodnosti, naročito u višenacionalnim državnim zajednicama, postalo je nezaobilazna tema. U skladu s tim, o klasičnom anarhizmu i njegovim obilježjima nemoguće je govoriti, ako ne problematiziramo i nacionalizam 19. stoljeća.

Tihomir Cipek u tekstu naslovljenom »Nacija kao izvor političkog legitimiteta« ustvrđuje da nacionalizam, kao moderni politički fenomen, omogućuje društvena, ekonomska i politička modernizacija.

»U samoj društvenoj strukturi, uz feudalne se staleže morao pojaviti novi društveni sloj: građanstvo. Statično tradicionalno gospodarstvo, utemeljeno na poljoprivrednoj proizvodnji, postupno je trebala zamijeniti industrijska proizvodnja za tržište. U političkoj sferi je započeo proces sve šire participacije staleža u politici, a u nekim europskim državama je znatno uznapredovao. (...) Politička revolucija u Francuskoj i industrijska revolucija u Engleskoj označile su početak ubrzanih političkih, ekonomskih i društvenih promjena. Tradicionalni poredak se promijenio. Razvojem tržišnog gospodarstva, pojavom deficitarnih zanimanja, sve veće specijalizacije određenih vrsta rada, došlo je do promjena statičkoga staleškog društva i važnosti tradicionalnih zajednica. Pojedinaac je izgubio osjećaj jedinstva sa svojim životnim okruženjem. Slomljen je tradicionalni legitimitet. Zašto da kmet ili seljak budu i dalje lojalni feudalcu kad im ovaj, u tržišnoj ekonomiji, ne može jamčiti socijalnu sigurnost. Postupni nestanak staleških veza otvorio je prostor za osjećaj odanosti novim socijalnim tvorbama, otvorio se prostor za lojalnost naciji.«⁸¹

Proces formiranja hrvatske nacije tijekom 19. i 20. stoljeća Petar Korunić primarno sagledava kroz tri korelativna pokreta — privredni, kulturni i politički. Industrijalizaciju te pojavu nove privrede opisuje kao svojevrsno »najdublju transformaciju života hrvatskog naroda«. S druge pak strane, preporodna gibanja 1830–ih i 1840–ih godina, vidi kao doba stvaranja građanske kulture u smislu jezične standardizacije, organiziranja modernog školstva, širenja različitih tiskovina i publikacija, i tako dalje. Posljednje, no ne i manje važno, Korunić ističe da su hrvatski preporoditelji između 1842. i revolucionarne 1848. godine osnovali prve političke stranke u Hrvatskoj te donijeli prve građanske

81 Cipek, Tihomir, Vrandečić, Josip (urednici), *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Alinea, Zagreb 2007., str. 27–28.

nacionalne programe usmjerene prema građanskim slobodama, višestranačjem i formiranjem trodiobe vlasti.⁸²

Važan nacionalno–formativni čimbenik svakako su predstavljali visokoobrazovani društveni slojevi. Prema pisanju Nikše Stančića, nacije su »u svojoj početnoj oblikovnoj etapi bile projekt uskih dinamičnih društvenih, političkih i intelektualnih elita.«⁸³ »Tek na prijelomu 19. i 20. stoljeća nastali su uvjeti za početak procesa tijekom kojeg će se u hrvatsku naciju uz ojačalo više građanstvo integrirati novi, širi građanski slojevi i radništvo, te seljaštvo.«⁸⁴ tvrdi Stančić te dodaje:

»Umnožavanjem industrijskih pogona na prijelomu 19. u 20. stoljeće, ma kako u skromnom opsegu u odnosu prema središnjim dijelovima Austrije i Ugarske, nastalo je gradsko radništvo, premda malobrojno. (...) Radništvo i seljake nastojale su politički organizirati građanske stranke, ali su u tom razdoblju nastali radnički i seljački pokret koji su uz socijalne programe također oblikovali elemente hrvatske nacionalne ideologije u vlastitoj varijanti. Radništvo se u hrvatsku naciju integriralo preko ideologija koje su mu nudile ne samo Socijaldemokratska stranka, osnovana 1894., nego i građanske stranke. One su radništvu i drugim gradskim slojevima, sitnim obrtnicima i obrtničkim radnicima, nudile različite socijalne programe, ali i nacionalne i političke predodžbe: socijaldemokracija hrvatsku varijantu austromarksizma⁸⁵ s elementima jugoslavenske unitarne ideje, a građanske stranke različite varijante hrvatske ideje, do frankovačke populističke ekskluzive hrvatske ideje, pri čem su napose lumpenproleterski elementi postali izmanipulirana vojska u frankovačkim uličnim obračunima s političkim protivnicima.«⁸⁶

Sredina 19. stoljeća dobrim dijelom predstavlja razdoblje intenzivnih promišljanja izgradnje nacionalnih država uz održavanje kongresa posvećenih tim pitanjima. Na jednom od skupova, održanom u lipnju 1848. godine u Pragu, raspravljalo se o jedinstvu slavenskih naroda, pri čemu je vjerojatno došlo do prvog susreta hrvatskih predstavnika s Bakunjinom.

82 Korunić, Petar, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: Nacija i nacionalni identitet*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2006., str. 39–40.

83 Stančić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb 2002., str. 43.

84 Isto, str. 125.

85 Austro–marksizam možemo definirati kao austrijski reformistički socijalizam s početka 20. stoljeća koji je odbacivao nasilnu revoluciju te se usmjerio prema parlamentarnoj aktivnosti bliskoj socijaldemokraciji.

86 N. Stančić, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, str. 128–129.

Iako je svrha okupljanja bila nedorečena s obzirom na zastupanje različitih stajališta, možemo pretpostaviti da se oko tristo četrdeset poljskih, ukrajinskih, čeških, slovačkih i južnoslavenskih delegata načelno složilo o nekoj vrsti suradnje i otpora rastućem njemačkom nacionalizmu. Woodcock piše da se Bakunjin razočarao što Česi i Južni Slaveni, a među njima i Hrvati, nisu pokazali razumijevanje za njegove ideje, a neki su čak u carskoj Rusiji vidjeli svoj spas od nadirućeg germanizma.⁸⁷ Bakunjin je na kongresu iznio prijedlog federalističke utopije bez sadržaja koji bi je mogao obilježiti kao izvorno slobodarsku. Nettlau pritom postavlja sljedeće pitanje: kako to da se Bakunjin posvetio slavenskoj nacionalističkoj borbi? Isti autor nudi i potencijalno diskutabilan odgovor tvrdeći da Bakunjin očito nije bio okružen slobodarima s kojima bi mogao surađivati.⁸⁸ U svakom slučaju, Bakunjin gotovo sigurno tada još nije zastupao izraženije anarhističke ideje koje su, općenito gledajući, još bile u ideološkim povojima, iako se Proudhon čak osam godina prije javno deklarirao upravo kao anarhist. S više sigurnosti, Bakunjinov anarhistički aktivizam svakako možemo smjestiti u šezdesete godine devetnaestog stoljeća i doba Prve Internacionalne. Razmatrajući fenomen panslavizma, moguće je pronaći poveznice između prvih ruskih anarhista te slavofila — i jedni i drugi odbacivali su centraliziranu zapadnoeuropsku državu te su isticali prednosti seoskih zajednica i uzajamne pomoći. Ipak, mnogi su slavofili, poput Konstantina Aksakova⁸⁹ sanjali idealnu autokraciju u kojoj će car požrtvovno preuzeti teret autoriteta i organizacije društva kako bi se ljudi bezbrižno mogli baviti drugim poslovima.

U jesen 1848. godine, nakon praškog kongresa, Bakunjin piše znameniti *Manifest Slavenima* u kojemu u nekoliko navrata spominje i Hrvate s čijim se zahtjevima za samostalnošću slaže te kritizira Mađare kao »pomamljene neprijatelje« koji su podjarmili osam milijuna Slavena.⁹⁰ »Vaš gnjev je bio opravdan; vi ste opravdano bili nadahnuti osvetom protiv njemačke politike dostojne prokletstva, jer ona je mislila jedino o vašoj propasti, ona vas je vjekovima držala u ropstvu, ona je u Frankfurtu govorila s preziranjem o vašim opravdanim nadama i zahtjevima, ona je u Beču zlorado likovala nad porazom našeg

87 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 142.

88 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 107.

89 Konstantin Aksakov (1817.–1860.) bio je ruski pisac i književni kritičar, poznati slavofil te zagovornik prihvaćanja tradicionalnih kršćanskih vrijednosti ruskog seljaštva spram zapadnoeuropskih konvencija populariziranih još za vladavine cara Petra Velikog.

90 *Mihail Bakunjin: Slavenima. Petar Kropotkin: Omladini*, izdavač DAF, Zagreb 2011., str. 8–9.

kongresa u Pragu, koji je bio pun života. Ali ne dajte se zbuniti, pazite! Ta politika, koju mi osuđujemo i kojoj ćemo se strašno osvetiti, nije politika budućeg njemačkog naroda, nije politika njemačke revolucije, njemačke demokracije; to je politika starih, preživjelih državnika, politika knezova, aristokracije i svih mogućih privilegiranih kasta, politika kamarila i generala, koji upravljaju njom kao s mašinom...«, piše Bakunjin.⁹¹

Vjerojatno najupečatljiviji dio svog teksta Bakunjin započinje sljedećim riječima:

»Braćo! Ja sam Rus, ja vam govorim kao Slaven. Ja sam na praškom kongresu otvoreno iznio moje namjere, osjećaje i misli. Vi znate, da ja, kao Rus, vidim spas mojih sunarodnjaka jedino u zajednici s ostalom braćom: u federaciji slobodnih plemenskih saveza. Vi znate, da sam ja cijeli svoj život posvetio borbi za ostvarenje ovog velikog i svetog cilja. Ovo mi daje pravo, da ovako govorim s vama, jer vaše prilike ujedno su i moje, vaša stvar naša je stvar, vaš spas je naš spas, vaša sramota naša sramota, vaša propast naša propast. Ja vam se obraćam u ime šezdeset milijuna Slavena, u ime šezdeset milijuna vaše braće, koja se umoriše od dugog i teškog robovanja i koja, čim saznaše za sveslavenski kongres, okrenuše svoje poglede na njega, kao na svog osloboditelja i spasitelja... U ime tog naroda, velim vam ja, Rus: naš je spas jedino u revoluciji, ni u čem više. Nemojte tražiti spas od cara Nikole, ili njegove vojske, kao niti od njegove moći i politike, nego od one Rusije, koja će u skoro vrijeme srušiti ovu carsku Rusiju i očistiti je s lica zemlje.«⁹²

Svoj manifest Bakunjin privodi kraju pozivanjem na agitaciju i revoluciju. »Postanite apostoli probuđenog Slavenstva!«, piše on.⁹³ Otprilike u to vrijeme, 1849. godine, Engels je, oslanjajući se na Hegela, južne Slavene opisao kao reakcionarne »nepovijesne narode« misleći time da njima uz nacionalnu državu nedostaju transformatorski čimbenici koji bi utjecali na daljnji gospodarski, društveni i kulturni razvoj na tragu socijalističke dijalektike.⁹⁴

Ukratko, iako je u početku imao simpatije za nacionalističke pokrete, po-

91 Isto, str. 5.

92 Isto, str. 18–19.

93 Isto, str. 31.

94 Vrijedan ulomak iz knjige *Uvod u povijesno mišljenje* (Demetra, Zagreb 1994., str. 58) Vanje Sutlića: »Narod koji još nije u *stanju države*, i time se nije formalno realizirao kao *ideja uopće*, nema svoju suverenost, tj. svoje *apsolutno pravo*, nema svoju *slavu* i *čast*, nema svoju supstancijalnost. Ukratko: *nije* povijesni narod. Drugim riječima, narod bez svoje državnosti nije priznat kao povijesni narod, nego spada *pred početak zbiljske povijesti*.«

put onog u Italiji, Bakunjin se načelno protivio osnivanju novih država te je ustvrdio da nacionalni zanos sa sobom ne nosi uvijek i društveno progresivne ideje.⁹⁵

U vezi s tadašnjim prožimanjem anarhističkih ideja i nacionalnih pokreta, Čedomir Antić tvrdi da se anarhistički pokret u Srbiji počeo javljati 1870–ih, upravo nakon ostvarene političke emancipacije. Tada su, prema Antiću, sve glasnjiji postali zahtjevi za ukidanje poreza, raspuštanje stajaće vojske, pa čak i povlačenje novca iz javne uporabe. Jednim od prvih srpskih anarhista smatra se Živojin Žujović, Proudhonov sljedbenik i mentor Svetozara Markovića, utjecajnog srpskog socijalističkog političkog teoretičara i autora.⁹⁶

Anarhizam i ideja o ujedinjenju skupine kneževina pod stranom vladavinom u jedinstvenu, suverenu državu imali su gotovo paralelan razvoj u Italiji, dok su neki od prvih talijanskih anarhista bili bivši sljedbenici Garibaldija i Mazzinija, od kojih je ovaj posljednji jedno vrijeme bio član Prve Internacionale. U konačnici, organizaciju je napustio zbog neslaganja o pitanju nacionalne države, religije te osobnog vlasništva.

U nadolazećim godinama Talijani su prošli fazu ideološke radikalizacije na koju je utjecalo neumorno Bakunjinovo organizacijsko i programatsko djelovanje na Apeninskom poluotoku 1860–ih godina. Naime, Bakunjin se 1864. doselio u Italiju gdje je boravio sljedećih nekoliko godina, seleći se iz Firence u Napulj, Genovu i druge gradove, šireći mrežu suradnika svog novonastalog Međunarodnog bratstva, poznatijeg i kao Savez revolucionarnih socijalista, izrazito anarhistički orijentiranog krila Prve Internacionale. Posljedica tih procesa svakako je bilo i širenje aktivističkih valova talijanskog anarhizma u hrvatske krajeve, točnije Istru i Dalmaciju.

Carlo Pisacane, talijanski patriot ali i jedan od prvih anarhističkih mislilaca, smatrao je da nacionalna i socijalna revolucija ne mogu biti odvojeno provedene. Vjerovao je da narod može biti slobodan jedino ako se dokine ekonomska eksploatacija te je u skladu s tom idejom predlagao da komune kolektiviziraju zemljišta. Drži se da je upravo on popularizirao Proudhonove ideje u Italiji.⁹⁷ Nettlau piše da Pisacane »odbacuje male državnice kao i velike. Kako

95 Pejić, Luka, »Mihail Bakunjin: Slavenima. Petar Kropotkin: Omladini«, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 12, Osijek 2013.

96 Antić, Čedomir, *Anarhizam u Srbiji*, NIN: <http://www.nin.co.rs/2003-04/29/28627.html> (31. 7. 2011.)

97 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 307–308.

bi uklonio zla urođena objema vrstama države, stvorio je zamisao o podjeli talijanskog teritorija na komune, koje bi ujedinjavao ugovor na privremenoj osnovi između kongresa oslobođenih regija nacionalnog teritorija i ustavotvorne skupštine. Načini za nastavak proizvodnje tijekom razdoblja borbe i za održavanje života putem udruga i komuna prilično su slični planovima koje je Bakunjin formulirao 1866. godine.«⁹⁸

Hobsbawm je, na tragu Pisacaneovih pogleda o nacionalnim i socijalnim revolucijama zapisao:

»Kombinacija socijalnih i nacionalnih zahtjeva u cjelini se pokazala daleko djelotvornijom u mobiliziranju za neovisnost nego čisti nacionalizam, čija je privlačnost bila ograničena na nezadovoljne niže srednje klase, jer je samo za njih zamjenjivala — ili se barem tako činilo — i socijalni i politički program. Vrlo je poučan primjer Poljske. Obnova jedinstva zemlje nakon stoljeća i pol podjele nije postignuta pod barjakom nekog od političkih pokreta koji su imali isključivo taj cilj, već pod barjakom Poljske socijalističke partije, čiji je vođa, pukovnik Pilsudski⁹⁹ postao osloboditelj svoje zemlje.«¹⁰⁰

U moru različitih mišljenja mjestimično uočavamo i stav da nacionalno–buržujске te demokratske revolucije nisu uvijek bile isključivo i kapitalističke revolucije, stoga su mogle biti iskorištene ili za uspostavu socijalizma ili njegov razvoj u nešto pogodnijim uvjetima.¹⁰¹ Nadalje, fenomen nacionalizma inicirao je brojne nezaobilazne marksističke elaboracije revolucionarnog dijalektičkog kretanja i mjesta nacionalizma u njemu. Anthony D. Smith piše sljedeće:

»Prema Marxu i Engelsu, nacionalna je država bila nužan teren da bi buržoazija uspostavila tržišni kapitalizam; samo je nacionalno ujedinjenja teritorijalna država mogla osigurati slobodno i mirno kretanje kapitala, dobara i ljudi koje je nužno za proizvodnju velikih razmjera, tržišnu razmjenu i raspodjelu proizvoda za masovnu potrošnju. Stoga je stvaranje jezično homogenih nacija bilo preduvjet tržišnog kapitalizma, te je napredak kapitalizma neminovno ovisio o političkom i kulturnom razvoju, kako ih je

98 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 103.

99 Autor misli na Józefa Pilsudskog, poljskog političara i maršala, suosnivača Poljske socijalističke stranke (1892.) koji je od 1926. vladao autoritarno te je 1934. godine sklopio pakt s Hitlerom o prijateljstvu i nenapadanju. Izvor: Kovačec, August (urednik), *Hrvatski opći leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 1996., str. 760.

100 Hobsbawm, Eric, *Nacije i nacionalizam*, Novi Liber, Zagreb 1993., str. 136.

101 Mattick, Paul, »Nationalism and Socialism«, *American Socialist*, vol. 6, no. 9, 1959., str. 16–19.

Marx nazivao, *vodećih nacija*. Samo je u visokorazvijenim nacijama bila zamisliva socijalna revolucija koja će dovesti do rušenja nacionalne buržoazije unutar svake nacije i uspostave socijalističkih poredaka od strane proletarijata, klase univerzalne, ali i istinskog utjelovljenja nacije i njezine kulture. Ni Marx ni Engels nisu govorili o tome da će nacija nestati s državom; upravo suprotno, nacionalni će oblici i kulture opstati, premda sa socijalističkim sadržajem.¹⁰²

Dakle, poznato je da je Marx početkom 1870-ih izrazio uvjerenje da će se s jačanjem novoostvarene njemačke države otvoriti i nove mogućnosti ujedinjenja proletarijata.¹⁰³ Solidne temelje njemačkog gospodarskog rasta predstavljalo je stvaranje carinske unije (*Zollverein*) iz 1833., odnosno 1834. godine pri čemu su, uz prihvaćanje zajedničkih tarifa, ukinute sve carine u međusobnoj razmjeni njemačkih zemalja, isključujući Austriju, što je neizbježno dovelo do jačanja animoziteta između Prusije i Habsburgovaca u borbi za uspostavu dominacije u Srednjoj Europi. Nakon Bismarckovog ujedinjenja 1871., zahvaljujući kvalitetnom obrazovnom sustavu u pogledu stručnih profesija, Njemačka je počela producirati dobro obučenu radnu snagu, dok su regije bogate rudama, prvenstveno ugljenom i željezom, poput Ruhra, opskrbljivale zemlju. Željeznice su povezale najveće njemačke gradove tridesetak godina prije stvaranja Drugog Carstva. U konačnici, Nijemci su se u potrazi za novim resursima, poput gume i pamuka, okrenuli prekomorskoj, nerijetko genocidnoj kolonizaciji, prije svega Afrike, i to sve do Prvog svjetskog rata. Paralelno s navedenim kretanjima, u Njemačkoj se formirala snažna radnička svijest, i u aktivističkom i u teorijskom smislu.

S druge strane, nešto kasniji modernizacijski procesi i industrijalizacija u Hrvatskoj, počevši od 1870-ih godina, prouzrokovali su relativno kasno formiranje kritične radničke mase nasuprot kapitalizmu i to u trenucima kada se na prijelazu stoljeća anarhizam, uslijed barem djelomičnog prisvajanja metode revolucionarnog terora, u neku ruku odvojio od radničkog pokreta. Osim toga, prvotna razjedinjenost hrvatskih zemalja onemogućavala je brži protok dobara, kao i samog radništva koncentriranog u nekoliko urbanih središta te okrenuto utjecajima iz gradova poput Budimpešte, Beča ili Trsta. Dok se u zapadnoj Europi razvijala kapitalističko-poduzetnička klima Hrvati su i dalje

102 Smith, Anthony D., *Nacionalizam i modernizam*, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Zagreb 2003., str. 48.

103 *Povijest, 15. knjiga*, str. 431.

živjeli i radili u feudalnom okruženju pasivnog i politički nepismenog seljaštva, s malim brojem radnika.¹⁰⁴

S gospodarskog gledišta, Habsburška Monarhija je velik dio 19. stoljeća bila pretežito poljoprivredna zemlja, s prvim industrijskim zonama oko Beča i u Češkoj. Istočna i južna Ugarska predstavljale su velike proizvođače pšenice i drugih poljoprivrednih dobara. To stanje recipročne koristi i nadopunjavanja, kako pišu autori jedne studije, »moglo se smatrati dobrim motivom za održavanje cjelovitosti države s tržištem od gotovo pedeset milijuna stanovnika.«¹⁰⁵

Druga Internacionala, osnovana šest godina poslije Marxove smrti te na stotu godišnjicu Francuske revolucije, u početku je branila stav da je nacionalno pitanje prije svega problem građanstva, a ne proletarijata te da ono, kao proizvod kapitalizma, odvlači pažnju s klasne borbe i internacionalizma.

U vrijeme, kako Josip Cazi tvrdi, »nabujalog nacionalizma koji prodiere sve više i među zagrebačke radnike«, socijalistički je tisak tijekom 1880-ih godina nacionalno pitanje tretirao kao »sramotno praznovjerje«, ističući da »proleteri poznaju samo jedan interes, svoj klasni interes.«¹⁰⁶

Marksisti su vjerovali pak da se »sudbina kapitalizma« može riješiti klasnom borbom unutar socijalno razvijenih nacija, a ne u »zaostalim nacijama« koje su se dizale u podunavskom području i na Balkanu. Relativna nezainteresiranost Internacionalne za nacionalna pitanja ovih krajeva bila je i posljedica činjenice da su najutjecajnije socijalističke stranke dolazile iz zemalja kojima je nacionalna borba bila strana ili odavno apsolvirana. Oni koji su bili uistinu zainteresirani kao poljski, ruski ili balkanski socijalisti, nisu imali dovoljno autoriteta kojim bi preostale drugove angažirali u ovoj domeni.¹⁰⁷

104 Unatoč evidentnoj demografskoj ekspanziji u slučaju pojedinih mjesta, broj stanovnika hrvatsko-slavonskih gradova ipak se nije znatnije uvećavao na prijelazu stoljeća, tvrdi Mark Biondich. Primjerice, 1869. godine 6.2% populacije Hrvatske i Slavonije živjelo je u urbanim centrima, dok je 1910. taj broj iznosio tek 8.5%. Isti autor ističe da je dihotomija urbanog i ruralnog, odnosno podjela između seljaštva i novonastale buržoazije, ili »kaputaša«, ocrtavala hrvatsko društvo kasnog 19. stoljeća. Gradska inteligencija, djelomično proizašla iz plemenitaških elita, postala je sinonim za službenu birokraciju, oporezivanje, mobilizaciju i tržišnu manipulaciju. Izvor: Biondich, Mark, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, University of Toronto Press, Toronto 2000., str. 23.

105 Isto, str. 482.

106 Cazi, Josip (urednik), *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj — od prvih radničkih društava do osnivanja Socialdemokratske stranke (1880.–1895.)*, knjiga druga, Savez sindikata Jugoslavije — Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb 1958., str. 72.

107 *Povijest, 15. knjiga*, str. 275–276.

S vremenom Internacionala je ipak promijenila ranije usvojena stajališta. Uz sve znatniji industrijski razvoj došlo je i do primjetnih promjena u tradicionalnim europskim društvima, ponajprije u vidu demografskog rasta i urbanizacije pri čemu je nova radna snaga, seljaštvo, u gradskim sredinama postala svjesna svog iskorištavanja i društvene podčinjenosti vlastitom građanstvu, kao i građanstvu strane nacije. Osim toga, radništvo je zapazilo nejednakosti u nadnicama i životnom standardu između sebe i radnika vladajuće nacije. Širenje etničkih sukoba unutar redova proletarijata moguće je iščitati naprimjer i u izvješću Gradskog poglavarstva u Osijeku o socijalističkom pokretu iz srpnja 1894. godine kada je došlo do razilaženja među osječkim radnicima, pri čemu su zidari čak i pod »prietnjom krvi« tražili da se svim strancima zabrani posao u Osijeku.¹⁰⁸ Tako omasovljeni nacionalni pokreti prijetili su slabljenjem klasne svijesti radnika, koji su, kod politički podređenih naroda, počeli stvarati savez s vlastitim građanstvom, u duhu patriotske solidarnosti među klasama. Neki su marksisti, kao što je Karl Kautsky, smatrali da će stvaranje nacionalnih država dovesti do »protupovijesne balkanizacije Europe«.¹⁰⁹

Fenomen neujednačenog širenja kapitalizma u mnogo čemu je oblikovao europski realitet na prijelazu stoljeća, pa tako i rubni, hrvatski kontekst pod habsburškom krunom. Osvrnimo se na Toma Nairna koji u knjizi *The Break-up of Britain: Crisis and neonationalism*, izdanoj 1977., razmatra ove pojave:

»Istrzano širenje kapitalizma svijetom, to što obično u različita vremena pogađa pojedina područja, iziskuje nerazvijenost i izrabljivanje periferije te posljedičnu relativnu bespomoćnost njihovih elita spram goleme premoći kolonijalnih kapitalista u tehnologiji, bogatstvu, naoružanju i vještinama. Periferne elite nemaju takvih prednosti; okovane su *lancima* imperijalizma i posve nesvjesne svoje nemoći. Preostaje im samo ljudi, mase ljudi. Ljudi su sve što imaju, to je bit same dileme nerazvijenosti. No, uspiju li mobilizirati mase protiv imperijalističkog izrabljivanja, te elite mogu stvar okrenuti u svoju korist i postići razvoj na *svoj način*. (...) Pravo živčano središte političkog nacionalizma stvara osebujuan odnos između inteligencije (koja zastupa svoju klasu) i naroda. Funkcija je inteligencije da stvori nacionalnu kulturu iz prethistorijskih svojstava drevne prirodosti pučkih kultura, to jest svih običaja, mitova, folkloru i simbola, koja neki iracionalni pokret poput romantizma voli preuveličavati. I upravo su to s velikim uspjehom nastavili činiti u Europi

108 Mažuran, Ive (urednik), *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867–1894*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek 1967., str. 407.

109 *Povijest, 15. knjiga*, str. 276–279.

devetnaestog stoljeća, počevši od Njemačke i Italije. (...) Nova inteligencija nacionalizma, koja je potjecala iz srednje klase, morala je pozvati mase u povijest, a pozivnica je morala biti napisana na jeziku koji one razumiju.«¹¹⁰

Sve u svemu, vrijeme banovanja Khuena Héderváryja, između 1883. i 1903., bilo je ujedno i razdoblje kada je radnički pokret u hrvatskim zemljama u svim svojim socijalističkim varijantama bio podvrgnut najvećoj dotadašnjoj represiji. Héderváry je kao rješenje sprječavanja radničkog pokreta vidio u zabrani sindikata, pri čemu je Hrvatska postala jedna od rijetkih europskih zemalja 1890-ih godina u kojoj je to uistinu i učinjeno. U ostatku Monarhije sindikati su ostali u domeni legalne djelatnosti, ali je nad njihovim članovima provedena represija najčešće u vidu progona. Godine 1897. Khuen je zabranio prvomajske proslave, privođeni su socijalisti, a zabranjeni su i radnički klubovi.¹¹¹ U Hrvatskoj su tada nastale ilegalne organizacije koje su, unatoč tome što su protjerane u podzemlje javnog života, dale stanoviti polet radničkom pokretu. Suočeni sa svakodnevnom teškom ekonomskom i političkom borbom u nezakonitim uvjetima, socijalistički aktivisti nisu, poput svojih njemačkih ili talijanskih drugova, puno pažnje posvećivali teorijskim pitanjima.¹¹² To se, u neku ruku, ispostavilo kao karakteristika pokreta u Banskoj Hrvatskoj tijekom kompletne aktivističke borbe, jednim dijelom vjerojatno i zato što nije bilo istaknutih javnih ličnosti, pripadnika tzv. inteligencije, koji su krajem 19. stoljeća objavili pokoju afirmativnu riječ o radničkoj borbi ili su ostavili koliko-toliko originalan doprinos teoriji socijalizma. Drugim riječima, hrvatski su radnici bili prepušteni sebi sami i komadićima subverzivnog tiska uglavnom strane naklade uz vrlo rijetke primjere domaće produkcije bilo kojeg oblika rane socijalističke misli.

Za Héderváryjeva banovanja, kritičko pero Miloša Krpana bilo je iznimno spisateljski aktivno, čineći ga fenomenom hrvatske povijesti s obzirom na aktivno sudjelovanje u razvoju domaćeg radničkog pokreta. »Nije nikakova tajna, da se pod Khuenom gotovo po svim inštitucijama kralo, varalo i tražilo samo unosne sinekure. Poznato je isto tako, da je Khuen bio vrhovni poglavica jednog čopora narodnih izjelica koji su Hrvatsku smatrali za debelu kravu muzaru, koju valja izdašno omuziti. Poznato je i to, da je ova banda, tako gospodarila po Hrvatskoj, da je ispraznila gotovo sve blagajne zemaljske i još razne druge«, ogorčeno je tvrdio Krpan.¹¹³

110 A. D. Smith, *Nacionalizam i modernizam*, str. 50–51.

111 Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860–1914.*, Školska knjiga, Zagreb 1968., str. 204.

112 M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890–1907*, str. 121.

113 Dedić, Dejan (urednik), *Miloš Krpan. Izabrani spisi*, DAF, Zagreb 2010, str. 94.

Istih su godina nacionalisti socijalistima predbacivali odbacivanje rješavanja nacionalnog pitanja kao »stajalište naivnog kozmopolitizma«,¹¹⁴ a neposredno prije pada Austro–Ugarske kritizirali su ih da razvijaju aktivnost u sindikatima umjesto da rade na sabotiranju Monarhije.¹¹⁵

U prosincu 1904. godine Krpan je objavio tekst pod nazivom »Moderni ratovi« u kojem je, ustrajući na radikalnoj poziciji, iznio kritiku suvremenih država. »I kao što god se svaka izprazna žena drži, da je najljepša, a svaka budala, da je najpametnija, tako drži i svaka država, da ona ima najbolje zakone i najbolji red u svojoj državi, pre kritička povjest dokazuje, da ima mnogo modernih naroda, koji u svakoj nepravdi nadkriljuju stare barbare.«¹¹⁶ O hrvatskoj himni je u listopadu 1905. ustvrdio da je »liepa i milozvučna i podpuno odgovara prirodnoj ljepoti i čarima Hrvatske, ali tko baštini tu lepu domovinu? — Tud se bavi nekoliko bogate novčane i zemljište vlastele i skapava gladno žiteljstvo. A kakovu himnu pjevaju oni, koji iz Hrvatske odoše preko sinjeg i debelog mora, da se pod drugim nebom i suncem potucaju za crnom korom kruha u dalekoj zemlji Ameriki?«¹¹⁷

Istarska učiteljica i socijalistkinja Giuseppina Martinuzzi, isprva zagovarateljica irendentizma a kasnije zagovornica komunizma, tako je zabilježila: »Nacionalisti su me nazivali izdajnicom domovine, progonili su me, ja sam nastavila s radom, držeci predavanja, pišući u novinama pod raznim imenima, izdajući brošure, pomažući širenje ideje mojim novčanim uštedama. Takvom misijom danas, 15. rujna 1900., kanim nastaviti.«¹¹⁸

U ovakvim je političkim okolnostima hrvatsko nacionalno pitanje u završnoj etapi »dugog 19. stoljeća« doživljavano prioritarno u odnosu na aktualna socijalistička kretanja i klasne odnose. Iako možemo spomenuti pojedince poput Krpana ili Martinuzzijeve koji su, ovisno o razdoblju djelovanja, bili na tragu Pisacaneovih zamisli da su nacionalna i socijalna revolucija neodvojive, oni su ipak predstavljali glasove bez većeg odjeka u širem društvenom kontekstu. U svakom slučaju, tek su Prvi svjetski rat i Oktobarska revolucija intenzivirali potencijalnu revolucionarnu situaciju diljem Europe.

»Socijalistička ideja ovisna je i o položaju Hrvatske kao nacionalno potlačene

114 M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890–1907*, str. 122.

115 D. Jović, *Radnički pokret u Slavoniji*, str. 14.

116 D. Dedić, *Miloš Krpan*, str. 123.

117 Isto, str. 107.

118 Strčić, Petar (urednik), *Radnički pokret i NOB općine Labin 1980.*, str. 27.

zemlje i sadrži elemente zajedničke socijalističkim pokretima u nacionalno potlačenim zemljama uopće«, zaključila je Mirjana Gross.¹¹⁹ Ako se osvrnemo na češki anarhistički pokret uočiti ćemo da je on bio masovniji i aktivniji u odnosu na onaj u Hrvatskoj, iako su se obje zemlje nalazile u sklopu Habsburške Monarhije te je postojala izvjesna želja za nacionalnom samostalnošću. U tom svjetlu, hrvatski anarhizam ovisio je i o nacionalnom pitanju, ali i o intenzitetu industrijalizacije i gospodarskog razvoja koji je bio izraženiji u drugim krajevima nego ovdje.

Recimo još i da je u svojoj klasičnoj epohi na prijelazu stoljeća, omeđen europskom mišlju i položajem industrijskog radništva, anarhizam, kao etablirani socijalistički derivat, stremio internacionalnoj suradnji radnika, dok su kasniji, postkolonijalni oblici anarhizma, promišljanja koncepata poput nacije ili nacionalizma ponovno učinila aktualnima.

119 Gross, Mirjana, »Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890–1907«, *Putovi revolucije*, 5, 1965., str. 120.

»Radnici su općenito živjeli na rubu bijede. Radno vrijeme je iznosilo 13–14 sati, od 6–7 ujutro do 20–21 sat uvečer, ali su mnogi radnici bili primorani da rade i nedjeljom do podneva. Samo je tipografima uspjelo da u novom kolektivnom ugovoru osiguraju sebi godine 1869. 10–sati radni dan. Uzmu li se još u obzir nepodnošljive stambene prilike, teški higijenski uvjeti, zapošljavanje žena i djece te općenita neukost, razumljiv je zaključak liberalnog Zatočnika iz kraja 1869. da i u Hrvatskoj postoji radničko pitanje, samo što nije onako zaoštreno kao u drugih državah.«

Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860.–1914.*, 1968.

»Radnika ima na rad da potiče ljubav prema samomu sebi tj. da se uzdržaje i usavršuje, a živi u granicama, koje pravni red u državi postavlja.«

Vjesnik Županije virovitičke, travanj 1907.

S otvaranjem tvorničkih pogona i počecima radničkog organiziranja u hrvatske su krajeve iz drugih zemalja pristigle različite tiskovine kao i agitatori anarhističkih pogleda. Krajem 19. stoljeća, za formiranja radničkog pokreta u Hrvatskoj, na ovim se prostorima miješaju socijaldemokratske i anarhističke ideje, no postojale su i nacionalističke te sasvim nepolitičke težnje radnika. Mirjana Gross navodi da su anarhistički stavovi bili najzastupljeniji među hrvatskim radnicima 1870–ih i 1880–ih godina kada se ilegalnim djelatnostima bavilo nekoliko manjih skupina.¹²⁰

Kada je šira slika u pitanju, na krilima industrijske masovne proizvodnje, europski kapitalizam dezintegrirao je anakrono feudalno gospodarstvo te je doživio svojevrsan uzlet dok se kao protuodgovor na njega afirmirao niz soci-

120 Gross, Mirjana, »Počeci radničkog pokreta u Zagrebu«, *Historijski zbornik*, godina VIII, broj 1–4, Zagreb 1955., str. 1–2.

jalističkih ideja o klasnom sustavu i njegovim negativnim značajkama koje su, nakon utopijske uvertire, postale zrelije potkraj 19. stoljeća. Radnička klasa, koja je pokrenula prve velike masovne pokrete, uz nekoliko prijelomnih godina poput 1830. ili 1848., sastojala se od obrtnika i radnika koji su radili kod kuće i u manufakturama. Bili su, kako stoji u jednoj monografiji, »ujedinjeni u zahtjevu za ostvarivanjem sustava socijalne pravde te su se suprotstavljali nasilnim neuravnoteženostima industrijske revolucije«. ¹²¹ U nastojanju da stvore stabilne organizacijske platforme, radnici su se isprva okupljali u sklopu različitih udruženja za uzajamnu pomoć, tiskali su vlastita glasila, i slično.

Općenito gledajući, početke socijalističkog pokreta nalazimo u prvom redu u Njemačkoj, Švicarskoj, u Francuskoj te, naravno, u »tvornici svijeta«, Velikoj Britaniji. Iz tih se točaka socijalizam širio prema Španjolskoj i Italiji, zatim prema europskom dijelu Rusije, skandinavskim zemljama i naposljetku na podunavsko–balkansko područje. Politička, intelektualna i radnička emigracija pospješile su prijenos iskustava, dok su mjesta okupljanja i distribucije ideja bila industrijski razvijena područja i sveučilišna sjedišta. ¹²² Proširivši se na veći dio Starog kontinenta, kapitalizam je ujedno oblikovao i poligon za prihvaćanje socijalizma, bez obzira na kulturološke, gospodarske i druge razlike, uočljive nijanse europskih radničkih pokreta na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. ¹²³

U to vrijeme industrijski najrazvijeniji i najnaseljeniji hrvatski gradovi bili su Zagreb i Osijek, a dostupni nam izvori govore da su tamošnji aktivisti radničkog pokreta bili u kontaktu s istomišljenicima iz ostatka Monarhije, prije svega Mađarske, Austrije i Češke. Iako je te ljude moguće opisati kao pojedince socijalističke orijentacije, poznato je da su tada javno aktivni bili različiti sljedbenici Marxova učenja, anarhisti, socijaldemokrati i ostali. S obzirom na to da su politički autoriteti relativno slabo bili upućeni u razlikovanje spomenutih grupacija, isti su kolektivi vrlo često bili nejasno ili pogrešno etiketirani. U krajnjoj liniji, takve su struje, bez obzira na njihova realna stajališta, iz etatističkog gledišta predstavljale veću ili manju opasnost za postojeći poredak i ustrojstvo.

Miroslava Despot, recimo, piše kako riječ *komunizam* nije bila nepoznata na stranicama Gajevih *Narodnih novina* i lista *Slavenski jug* u prvoj polovici 19. stoljeća. ¹²⁴ Isto tako, iz franjevačkog ljetopisa saznajemo da je u Osijek u ve-

121 *Povijest, 14. knjiga*, str. 310–311.

122 *Povijest, 15. knjiga*, str. 249.

123 Isto, str. 251.

124 Despot, Miroslava, »Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune«, *Pariška komuna 1871.–1971.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1971., str. 965.

ljači 1846. stigao parobrod *Minerva* s »poljskim emigrantima i komunistima koji su podigli opasnu bunu Krakovu«. ¹²⁵ Socijalistički su koncepti očigledno barem u natruhama već od najranijih dana bili poznati na teritoriju hrvatskih zemalja. ¹²⁶

Poslije Nagodbe (1868.) dolazi do primjetnog kapitalističkog razvoja u Hrvatskoj. Raspadaju se cehovska udruženja obrtnika, a porezi i cijene namirnica rastu. Propada i mali obrt zbog konkurencije jeftine robe uvezene iz industrijski razvijenije Austrije i Mađarske. Tada je očito veliko nezadovoljstvo radništva koje se još ne može kanalizirati u pokret, pa tek mali broj radnika prihvaća ideje i borbu modernog radničkog pokreta. U to je doba austrijski radnički pokret bio na vrhuncu te je imao utjecaj na hrvatske, a naročito na zagrebačke radnike. Iako ekonomski razvoj u Hrvatskoj ni približno nije slijedio polet u ostalim razvijenijim zemljama, ¹²⁷ do 1900. godine u Zagrebu i Osijeku više od jedne trećine žitelja pripadalo je radničkoj klasi, ¹²⁸ uostalom kao i u gradu Rijeci.

»Stanovništvo hrvatskih zemalja brojilo je 1840. u svemu oko 2.200.000 osoba. Od toga se 38% odnosilo na građansku Hrvatsku i Slavoniju, 35% na Vojnu krajinu, 10% na Istru i 17% na Dalmaciju«, piše Igor Karaman. ¹²⁹

Ukratko, Hrvatska i Slavonija 1890. godine imale su 2.168.410 stanovnika, 1900. ondje je živjelo 2.440.766 ljudi, dok je na istom prostoru 1910. evidentirano 2.602.544 žitelja. ¹³⁰ Zanimljivo je i da je četiri godine prije izbijanja Prvog

125 Sršan, Stjepan (urednik), *Osječki ljetopisi, 1686.–1945.*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek 1993., str. 162.

126 Vrlo rana, s kasnijom praksom gotovo nespojiva korištenja pojma »anarhizam«, kao i pripadajućih mu izvedenica, u hrvatskom tisku možemo pronaći u, primjerice, *Ilirskim narodnim novinama* iz 9. veljače 1836. godine gdje se navodi kako pojedinci u Španjolskoj smatraju da »samo nekoji anarhisti zahtevaju ustav«. U istom listu, no u izdanju iz 8. lipnja 1839., stoji da se francuski državnik Adolphe Thiers »dao obrani anarhičkih listovah«. *Novine dalmatinsko–bervatsko–slavonske* na naslovnici 4. svibnja 1848. donose tekst koji sadrži sljedeći odlomak: »Ali sloboda je samo za slobodne duše, duše čiste od predsudah i meržnje, za serca koja venu za bratinskom ljubavi. Bratjo Dalmatinci, budimo i mi slobodni i čisti od predsudah, počmimo i mi slogom i bratinskom ljubavi ovu zlatnu dobu čovečanskog preporodjenja, nemojmo da se opet naša sloboda preobrati u Anarhiu, da postanemo opet nemo sredstvo i igralo tudjina.« Raspredajući o mogućnostima društvenog uređenja, *Narodne novine* 10. kolovoza 1849. objavljuju članak u kojem je istaknuto da bi se svaki prekršitelj propisanih zakonskim regulativa trebao »strogo kazniti, da mir i red neporemeti, bez kojeg neima prave slobode, nego anarhie, nereda i nesigurnosti života i imetka«. Sličnih je primjera mnogo.

127 Josip Cazi piše da je Hrvatska još u u sklopu Habsburške Monarhije »činila privredno relativno zaostalu zemlju«. Izvor: Cazi, Josip, *Radnički pokret Hrvatske (1860.–1895)*, Izdavačko poduzeće Rad, Beograd 1962., str. 5.

128 Gross, Mirjana, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj*, str. 118–119.

129 Karaman, Igor, *Hrvatska na pragu modernizacije*, str. 146.

130 Vranješ–Šoljan, Božena, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Socijalno-ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890–1914*, Školska knjiga, Zagreb 1991., str. 47.

svjetskog rata u Slavoniji i Hrvatskoj čak 46,2% stanovništva bilo nepismeno, s tim da je u Dalmaciji broj nepismenih bio mnogo veći.¹³¹

Što se radništva tiče, situacija je bila sljedeća. Godine 1857. na području Hrvatske i Slavonije zabilježeno je 13.830 radnika, da bi se kroz trideset godina taj broj popeo na 61.543.¹³² Očigledno, u drugoj polovici 19. stoljeća hrvatski gradovi rastu zbog priljeva stanovništva sa sela i iz drugih dijelova Monarhije. Tako početkom 1840-ih godina u glavnom hrvatskom gradu živi manje od 15.000 stanovnika dok je 1910. godine demografska slika Zagreba brojala čak 74.000 ljudi.¹³³

Prema navodima iz *Povijesti hrvatskog naroda 1860.–1914.*, »u izrazito seljačkoj sredini Hrvatske i Slavonije, uključivši Vojnu granicu i Rijeku, u kojoj je, prema popisu od g. 1869., tek 13,3% stanovnika znalo čitati i pisati, a 84% ih je bilo potpuno nepismenih, sva su se tri grada godine 1870. približavala maksimalnom broju od 20 tisuća stanovnika (Zagreb 19.857, Rijeka 17.884, Osijek 17.247). Od njih je, u stvari, samo Rijeka pokazivala obilježja znatnijeg industrijskog središta, u kojem je dobra trećina stanovništva otpadala na radnike.«¹³⁴ U istom gradu već od 1869., kao i u Osijeku, izbijaju prvi radnički štrajkovi, prvenstveno štrajk postolara, stolara i kovača radi sniženja radnog vremena.¹³⁵

»Pod izravnom upravom vlade u Budimpešti, Rijeka u nagodbenom razdoblju postaje snažna izvozna luka i grad sa značajnom industrijskom i prerađivačkom privredom. Tijekom cijeloga nagodbenog razdoblja, Rijeka je po veličini drugi grad u sjevernoj Hrvatskoj. Godine 1890. Rijeka je dosegla 30.000 stanovnika. Zagreb je iste godine imao 38.000, a Osijek 19.000 stanovnika.«¹³⁶

Potrebno je istaknuti da je u Rijeci 1869. godine uspostavljeno prvo udruženje zanatskih radnika, 1871. osnovano je Riječko radničko društvo, dok je 1880. organizirana i Blagajna za pružanje uzajamne pomoći trgovačkih pomoćnika.¹³⁷ Ta zbivanja pratili su i sve češći štrajkovi riječkih radnika, naročito

131 Stipetić, Zorica, *Komunistički pokret i inteligencija. Istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918.–1945.)*, Izdanja Centra za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb 1980., str. 79.

132 J. Cazi, *Radnički pokret Hrvatske (1860.–1895)*, str. 6.

133 Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Jutarnji list, Zagreb 2008., str. 286.

134 *Povijest hrvatskog naroda 1860.–1914.*, str. 75.

135 Isto, str. 77.

136 B. Vranješ–Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, str. 89.

137 J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, str. 136.

1880-ih godina. Primjerice, u srpnju 1885. u štrajk su stupile radnice tvornice duhana, dok je u lipnju 1886. zabilježen štrajk stolarskih radnika, itd.¹³⁸

Sve u svemu, intenzitet industrijalizacije hrvatskih zemalja u pitanje dovodi i podatak da se 1890. 84,63% stanovništva bavilo poljoprivredom dok se uglavnom razvijala drvena industrija »koja zapošljava sezonske radnike sa sela, slabo ili nikako zainteresirane za radničku organizaciju«. ¹³⁹ U tom smislu Igor Karaman tvrdi: »Sve do raspada Habsburške Monarhije ostaje najveći dio pučanstva u hrvatskim pokrajinama svojom egzistencijom vezan uz *agrarnu ekonomiku*. Tako je npr. u sjevernoj Hrvatskoj prema popisu iz 1910. još uvijek gotovo četiri petine privredno aktivnog stanovništva (78,4%) djelovalo u različitim oblastima poljoprivrede.«¹⁴⁰

Grad	Broj stanovnika 1890. godine	Broj stanovnika 1900. godine	Broj stanovnika 1910. godine
Zagreb	38.742	57.690	74.703
Rijeka	30.337	38.955	49.806
Osijek	19.778	23.018	28.505

Tablica 1: Demografski rast Zagreba, Rijeke i Osijeka između 1890. i 1910. godine. Izvor: B. Vranješ–Šoljan, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, str. 67, 90.

Uz polagani demografski rast te urbanizaciju, hrvatska su gradska središta i dalje bitno zaostajala za najvećim europskim centrima. Primjerice, 1841. godine Manchester je imao oko 217.000 stanovnika te je predstavljao industrijski grad koji se iznimno brzo razvijao. U knjizi *Položaj radničke klase u Engleskoj*, objavljenoj 1845. godine, Engels je primijetio da je Manchester »izgrađen na poseban način. Ondje bi se moglo godinama stanovati, svakodnevno ulaziti ili izlaziti iz grada, a nikad ne doći u kontakt s radničkom četvrti ili radnicima, ako se čovjek ograniči na obavljanje svojih poslova ili odlazak u šetnju. To je dio prešutnog, nesvjesnog dogovora te svjesne i izražene namjere da se radničke četvrti jasno odijele od gradskih četvrti namijenjenih srednjoj klasi.«¹⁴¹

138 Isto, str. 278.

139 *Povijest hrvatskog naroda 1860.–1914.*, str. 197–198.

140 I. Karaman, *Hrvatska na pragu modernizacije*, str. 193. Nužno je uputiti i na ove izvore, kada je u pitanju intenzitet industrijalizacijskih, demografsko–tranzicijskih, urbanizacijskih i drugih modernizacijskih procesa hrvatskih krajeva u razmotrenom vremenskom razdoblju. Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske — neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. — 1860.*, Globus, Zagreb, 1985; Vranješ–Šoljan, Božena, »Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.–1918.«, *Radovi*, 31, Zagreb 1998.; Vranješ–Šoljan, Božena, »Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti*, 47, HAZU, Dubrovnik 2009.

141 *Povijest, 14. knjiga*, str. 318.

Naravno, u habsburškoj Hrvatskoj nije postojao ni jedan grad koji se po svojoj veličini mogao približiti engleskim industrijskim sredinama, no s vremenom radnička je klasa Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Istre u svojim prvim organiziranim istupima slijedila primjere aktivista iz ostalih europskih gradova i regija.

Radnici su u Hrvatskoj bili slabo plaćeni, nisu imali ograničeno radno vrijeme, a radili su i subotom i nedjeljom, jer su poslodavci pokušavali održati konkurentnost sa stranom robom. Iako udruživanje tvorničkih radnika na ovim prostorima počinje krajem 1860-ih, isprva postoji vrlo slab interes vladajućih za unapređenjem radničkih prava.¹⁴² Radništvo je u početku provodilo stihijske akcije poput paljenja poslovnih objekata ili spontanih pobuna, te je do 1867. godine svaki pokušaj organiziranja radnika sprječavan najstrožim kaznama. Protiv udruživanja i štrajkova bile su predviđene kazne tamnicom i protjerivanjem. Usprkos svemu tome socijalističke ideje, pa čak i socijalistički tisak, 1850-ih i 1860-ih godina prodiru i u Hrvatsku. Strani radnici, članovi radničkih organizacija, bili su prvi glasnici nadolazećih pobuna. Policijske su vlasti strogo pazile na njihovo kretanje, a socijalistička štampa i literatura bili su cenzurirani i plijenjeni.¹⁴³

Iako se radništvo nerijetko ideološki međusobno razilazilo, kao njihove osnovne zahtjeve možemo izdvojiti uvođenje općeg neposrednog izbornog prava, potpunu slobodu tiska, javno sastajanje, radno vrijeme propisano zakonom, nedjeljni počinak, ukidanje stalne vojske i uvođenje narodne obrane, zabranu rada za djecu i regulirani rad žena u tvornicama, odvajanje crkve od države i škole od crkve.¹⁴⁴

Prema nekima, nemoguće je dati ujednačene zaključke i ocjene kada je riječ o razvoju radničkog pokreta na području bivše Jugoslavije, ako se uzmu u obzir različiti uvjeti i utjecaji pod kojima su se ovi formirali.¹⁴⁵ Isto to možemo reći i za radnički pokret Hrvatske koji je sadržavao određene regionalne posebnosti i specifične međunarodne kontakte.

Kada je rani radnički pokret u pitanju, kao i veze s Austrijom, izdvojimo jedno ime. Milan Šubarić, rođen 1844. u Glini, bio je zagovornik »da se svećenstvu

142 I. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, str. 286.

143 J. Cazi, *Radnički pokret*, str. 9–10.

144 Isto, str. 21–31.

145 Oštrić, Vlado, »O nekim pitanjima proučavanja radničkog pokreta jugoslavenskih naroda do 1919.«, *Putovi revolucije*, 3–4, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb 1964., str. 144–145.

oduzmu dobra«, a manastiri da se »upotrebe za stanove radnika«. Predlagao je i »ukidanje stajaće vojske, da se uvedu neposredni izbori, unište povlastice plemstva, a činovništvo da se ne postavlja, nego da bude birano«. Određeni pripadnici katoličkog klera, poput kanonika Andrije Jandrića, oštro su reagovali i osudili Šubarićeve ideje. Zabilježeno je da je Šubarić bio iznimno aktivan u Grazu i u Beču te je vrlo brzo završio u gradačkom zatvoru pod optužbom da drži revolucionarna predavanja pomoću kojih poziva radnike Graza, Beča i Bečkog Novog Mjesta na veliki opći ustanak. Nakon temeljite istrage Šubarić je pred sućem izjavio da su robovi u starome vijeku bolje živjeli od današnjeg radništva. Na kraju je osuđen na sedam mjeseci zatvora, no vrlo brzo je pobjegao skočivši u rijeku Inn u namjeri da otputuje u Belgiju gdje se trebao sastati s izbjeglim vođom bečkih radnika. Prema svemu sudeći, Šubarić je poginuo 1869., u 25. godini života, utopivši se u rijeci.¹⁴⁶

¹⁴⁶ M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune*, str. 973.

OSIJEK

Važno žarište prvih radničkih gibanja u Hrvatskoj predstavljao je Osijek koji, prema Anti Vukadinu, neupitno posjeduje »bogatiju revolucionarnu prošlost«. ¹⁴⁷

U 19. stoljeću taj se grad razvio kao jedno od ključnih mjesta posredničkog poslovanja, zahvaljujući povoljnom položaju uz rijeku Dravu. ¹⁴⁸ Već krajem 1860-ih godina sa svojih 17.000 stanovnika predstavljao je važno ekonomsko i administrativno središte. Tu je bilo središte trgovine žitom, mlinske i drvne industrije, sjedište Virovitičke županije i trgovačko-obrtničke komore, a prometne i druge veze sa susjednom Mađarskom bile su vrlo žive. ¹⁴⁹

Godine 1867., inicijativom Gustava Wagnera, kasnije glavnog i odgovornog urednika mađaronskog lista *Die Drau*, pokrenuto je Osječko radničko-obrazovno društvo (Arbeiterbildungsverein), prvo takve vrste na ovim prostorima, ¹⁵⁰ s čijim osnutkom, u neku ruku, počinje i razdoblje modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj. ¹⁵¹

Djelovanje takvih društava kao i njihovu političku agendu Mirjana Gross i Agneza Szabo dovode u pitanje te pišu sljedeće:

»Radničko-obrazovna društva okupljala su dakle radnike pod vodstvom građanskih liberala kako bi se u njih izazvao osjećaj zajedništva s građanstvom i poukom spriječila politizacija. Pokušaji pomirenja radnika s građanskim društvom doživjeli su neuspjeh. Njihova golema većina iscrpljena radom dužim od dvanaest sati na dan nije bila sposobna da nakon toga dolazi u udruženje i prima neke nepolitičke pouke. U radnika je sve više jačala želja da se informiraju o mogućnostima poboljšanja svog položaja.« ¹⁵²

147 Vukadin, Ante, »Arhivska građa za povijest radničkog pokreta Osijeka — 1894. god.«, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 1/1991., 1991., str. 166–167.

148 Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800. — 1941.*, Naprijed, Zagreb 1991., str. 9.

149 Kovačević, Ivan, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji, 1867.–1914.*, Institut za savremenu istoriju i NIP Export–press, Beograd 1972., str. 153.

150 Plečaš, Dušan, *Prvomajске proslave u Osijeku*, Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta Božidar Maslarić, Osijek 1973., str. 8.

151 Oštrić, Vlado, *Radnički pokret u Hrvatskoj od početaka do godine 1914. u našoj povijesnoj književnosti*. Objavljeno u: Časopis za savremenu povijest, br. 1, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb 1973., str. 99.

152 Gross, Mirjana, Szabo, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Globus, Zagreb 1992., str. 338–339.

Bitnu pojavu u razvoju radničkog pokreta u Osijeku svakako predstavlja prvi štrajk koji je izbio 25. siječnja 1869. godine.¹⁵³ Naime, tada je skupina užarijskih šegrta obustavom rada nastojala prisiliti svog gospodara Dragutina Mergenthalera da im povisi plaće. Do toga nije došlo, a Mergenthaler je podnio prijavu gradskom poglavarstvu i zamolio ih da uhvate te »silegije i begunce«. ¹⁵⁴ Prema nekim pretpostavkama, osječki je štrajk 1869. godine organizirala novoosnovana podružnica Prve Internacionale u gradu.¹⁵⁵ Je li u Osijeku postojala neka vrsta ogranka Internacionale i, ako jest, kada je taj ogranak uopće osnovan, ne možemo sa sigurnošću reći.¹⁵⁶ Prema drugom dostupnom izvoru, godine 1871. na poticaj Općeg radničkog saveza iz Pešte u Osijeku je navodno ipak osnovana podružnica Međunarodnog udruženja radnika.

»Doista se u arhivu *Posleničko–izobraziteljnog društva* sačuvao spis sa zaključcima Internacionale iz godine 1871. Uza sve to je ono postojalo gotovo do kraja 1872., kad je vlada najzad odbila da potvrdi njegova pravila. Iz toga društva potekla je godine 1872. i akcija za osnivanje invalidske i bolesničke blagajne, po ugledu na peštansku, ali je i ona, kao ogranak društva, naišla na otpor vlasti. Ni iduće godine 1873. vlada nije odobrila osnivanje Obćega obrtničko–radničkog društva, sa ciljem *da se sveudilj čuvaju i unapređuju duševni i materialni interesi posleničkoga staleža*. Tek u početku 1875. odobrena su tom društvu pravila, a 1876. osnovana je u Osijeku i podružnica *Radničke bolesničko–invalidske blagajne* u Budimpešti. Vijest o tobožnjoj podružnici Internacionale u Splitu pokazala se neosnovanom, a ni podatak o podružnici peštanskog saveza u Varaždinu ne nalazi potvrde u dosad pristupačnoj građi. «¹⁵⁷

Nadalje, u izvještaju bečke policije saznajemo da su u svibnju 1875. godine, na kongresu u Marcheggju u Austriji, koji se održao u nekoj mađarskoj gostioni, sudjelovali i osječki delegati koji su predstavljali 120 organiziranih socijalista.¹⁵⁸ Ondašnje su austrijske veze, naime, bile iznimno važne. Krajem 19. stoljeća

153 D. Plečaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, str. 8.

154 I. Mažuran, *Grada o radničkom pokretu*, str. 37.

155 J. Cazi, *Radnički pokret*, str. 143.

156 Suradnja između socijalista Slavonije i Hrvatske s budimpeštanskim članovima Prve Internacionale prije svega se mogla odvijati u vrijeme djelovanja Lea Frankela (1844.–1896.), revolucionara zaslužnog za organiziranje mađarskog radničkog pokreta, člana Pariške komune te bliskog suradnika Marxa i Engelsa u Londonu. Izvor: J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, str. 335.

157 Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda*, str. 77.

158 J. Cazi, *Radnički pokret*, str. 121–131.

ondje je djelovala radikalna, već navedena frakcija Socijaldemokratske partije koja je u svojim istupima bila izrazito anarhistički orijentirana. Anarhističke ideje pronašle su plodno tlo u radničkim udruženjima u Austriji i Mađarskoj te je, prema Woodcocku, austro–ugarski radnički pokret u razdoblju od 1880. do 1884. godine, uz Italiju i Španjolsku, najsnažnije zastupao anarhističku ideju u Europi. Potrebno je izdvojiti anarho–komunistički list *Zukunft* koji je tiskan u Beču te je imao stanovit utjecaj na tamošnje anarhiste. Godine 1884. Austrijanci su odlučili suzbiti anarhistička okupljanja, propagandu i demonstracije pri čemu su neki anarhisti ubijeni ili prognani iz zemlje.¹⁵⁹ Socijalistička agitacija, uz određeni udio anarhizma, te represija nad njime u susjednim zemljama, ostavili su posljedice i po prilike u Hrvatskoj. Nakon 1884. godine anarhizam privremeno iščezava među hrvatskim radnicima,¹⁶⁰ no radnički aktivizam ne posustaje.

Što se Mađarske tiče važno je spomenuti da su ondje krajem 1890–ih bili aktivni anarhisti na tragu Tolstojeva anarhopacifizma te su prije svega agitirali među seljacima, dok se kao najistaknutiji pojedinci izdvajaju István Várkonyi i Jenő Henrik Schmitt. Često se spominje i grof Ervin Batthyány koji se školovao u Budimpešti i Londonu, a navodno je bio i Kropotkinov prijatelj čije je učenje osobito cijenio. Batthyányjeva središnja zamisao bila je slobodna suradnja i uzajamna pomoć među ljudima bez ikakve prisile i nasilja. Tvrđio je da se društvena harmonija ne može ostvariti zakonskim regulativama. S obzirom na to da je šokirao članove svoje obitelji izrečenim idejama, zatvoren je na gotovo dvije godine u ustanovu za mentalno oboljele.¹⁶¹ Slična sudbina dočekala je i Miloša Krpana, učitelja iz okolice Slavenskog Broda, koji je nekoliko puta interniran u ustanovu za mentalno oboljele zbog svojih uvjerenja.

Nakon kraćeg zatišja, 1880–ih i 1890–ih radnički je pokret u Osijeku doživio svoju neupitnu afirmaciju. Aktivnost radnika bila je na vrhuncu, redovito su se održavali mnogi sastanci, dok su u grad dolazili socijalistički agitatori iz susjednih zemalja. O tome nam svjedoči i bogata korespondencija između bana, gradonačelnika i ostalih političara na ključnim mjestima u Slavoniji.¹⁶²

159 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 406–407.

160 M. Gross, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*, str. 1–2.

161 Weaver, Eric Beckett, »Anarchism in Hungary: Theory, History, Legacies«, *Austrian History Yearbook*, vol. 41, Center for Austrian Studies, University of Minnesota, Minnesota 2010., str. 250.

162 Pejić, Luka, »Radnički pokret u Osijeku (1867.–1920.)«, *Essehist*, br. 2, Filozofski fakultet Osijek 2010., str. 39.

Policijski zapisnik od 17. studenoga 1880. godine piše kako su osječki radnici na nekom skupu držali »svakojake razdražiteljne govore, govore upravljane protiv državnom i društvenom redu«. ¹⁶³ Zanimljiv je i članak iz budimpeštanskog lista *Arbeiter-Wochen-Chronik*, objavljen 28. studenoga 1880., gdje piše kako se u Osijeku uoči božićnih blagdana pojavio plakat s određenim anarhističkim implikacijama na kojem je pisalo:

»Osijek će tada biti veliki grad tek onda kada se radnički bataljoni iz čitava svijeta okupe na sastanku u Osijeku, i ovdje proglase internacionalnu i interkontinentalnu komunu.« ¹⁶⁴

O anarhističkim istupima 1880-ih godina svjedoči i sljedeći primjer. Ignjat Graff, 26-godišnji bravarski pomoćnik iz Nove Gradiške, priveden je u lipnju 1885. godine jer je, prema tvrdnjama pojedinaca, na osječkom kolodvoru nagovarao radnike na pridruživanje »socialnorevolucionarnoj radničkoj stranci«. U dopisu upućenom osječkom Gradskom poglavarstvu 11. lipnja 1885. godine Graff je opisan kao »poznati anarhista« dok je na saslušanju ispred Kraljevskog sudbenog stola u Osijeku 17. lipnja zabilježeno kako je zaplijenjen kompromitirajući paket iz Ugarske, odnosno Segedina, upućen upravo njemu u kojem se nalazilo trinaest brojeva lista *Der Radikal*, jedan primjerak časopisa *Arbeiter*, četiri primjerka čuvenog Mostovog glasila *Freiheit*, tri agitacijska poziva proleterima, te druge tiskovine. U konačnici, Graff je progнан iz grada dok su njegova kretanja i dalje bila praćena. ¹⁶⁵

Prema dostupnim podacima, osječki su radnici između 1887. i 1889. godine dnevno radili deset i više sati. Tako je primjerice u osječkoj pivovari, čiji je vlasnik bio Caetan Sepper, radni dan trajao od 5 sati ujutro do 21 navečer, uz dva sata stanke. U paromlinu se radilo u dvije smjene, od 6 do 18 i od 18 do 6 sati, bez vremena za odmor. U tvornici žigica Adama Reisnera radno vrijeme je bilo od 6 do 18 sati ljeti, te od 7 do 17 sati zimi. Reisnerovi radnici imali su sat i pol predviđenih za odmor, ali jedino ljeti. ¹⁶⁶

163 I. Mažuran, *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije*, str. 204.

164 Isto, str. 220.

165 Državni arhiv Osijek, 2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1.

166 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 83.

Tvornica	Radno vrijeme	Vrijeme predviđeno za odmor
Tvornica stakla i porculana Stjepan Heim & sinovi	Ljeti: od 5 ujutro do 19 sati navečer (ukupno 14 sati) Zimi: od 6 ujutro do 18 sati navečer (ukupno 12 sati)	Bez stanke za odmor.
Šeperova pivovara	Ljeti i zimi: od 5 ujutro do 20 sati navečer (ukupno 12 i pol sati efektivnog rada)	Dva i pol sata stanke za odmor.
I. V. Schulhof, parna ciglana, tvornica kreča i leda d. d.	Ljeti: od 5 ujutro do 19:30 sati navečer (ukupno 13 sati efektivnog rada) Zimi: od 7 ujutro do 18 sati navečer (ukupno 10 sati efektivnog rada)	Ljeti: Sat i pol za stanku. Zimi: Jedan sat za stanku.
Tvornica žigica Adama Reisnera	Ljeti: od 6 ujutro do 18 sati navečer (deset i pol sati efektivnog rada) Zimi: od 7 ujutro do 17 sati navečer (desetosatno radno vrijeme)	Ljeti: Sat i pol za stanku. Zimi: Bez stanke za odmor.
Paromlin Josipa Kraussa & sinova	Rad u dvije smjene: Dnevni rad: od 6 ujutro do 18 sati navečer Noćni rad: od 18 sati do 6 ujutro (ukupno 12 sati)	Bez stanke za odmor.

Tablica 2: Radno vrijeme u nekim industrijskim tvornicama u Osijeku između 1887. i 1889. godine. Izvor: I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 83.

Prema Obrtnom zakonu iz 1884. godine djeca od dvanaest do četrnaest godina starosti smjela su raditi najviše deset, a ona s navršениh četrnaest godina najviše dvanaest sati na dan.¹⁶⁷ Žene su imale slobodna četiri tjedna nakon porođaja, a radni dan nije smio početi prije 5 sati ujutro, niti se produžiti nakon 21 sat navečer. Godine 1907. donesene su nove zakonske odredbe o osiguranju, poput osiguranja u slučaju nezgode, no navedeni su zakoni bili slabo kontrolirani.¹⁶⁸ Primjerice, u ljeto 1904. zbila se nesreća u tvornici žigica prilikom koje je sedamnaestogodišnjem radniku stroj zdrobio tri prsta lijeve ruke. Autor članka objavljenog u *Narodnoj obrani* zapisao je da »ovakove nesreće osvjetljavaju takodjer u čudnom svjetlu uvjeravanja tih bogatih industrijalaca, kako su dobro plaćeni njihovi radnici, a za lagan posao.«¹⁶⁹

167 Prema pisanju *Vjesnika Županije virovitičke*, dvadesetak godina kasnije, točnije 1905., prihvaćena dobna klasifikacija radništva bila je sljedeća: »Po dobi se radnici razlikuju u djecu do 14 godina, mlade radnike do 18 godina i odrasle preko 18 godina.« Izvor: *Vjesnik Županije virovitičke*, prosinac 1905., broj 23.

168 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 392.

169 *Narodna obrana*, 7. srpnja 1904., godina III., Osijek

Osječko je radništvo obilježilo 1. svibanj prvi put 1893. godine.¹⁷⁰ Bila je to skromna proslava u kojoj je sudjelovala malobrojna grupa radnika. Poznato je da je povorka od šest ljudi s crvenim karanfilima krenula od Rokove crkve Dugom ulicom (danas Strossmayerova), te Županijskom do gostionice *Lo-vački rog*. Devet godina poslije na prvomajskoj svečanosti sudjelovalo je oko 600 radnika, a policija je zabranila procesiju kroz središte grada. Radnici su se na lijevoj obali Drave zadržali do kasnih večernjih sati. Pet godina poslije, 1907., na prvomajskoj proslavi sudjelovalo je već pet tisuća ljudi te su se pjevale radničke pjesme na četiri jezika.¹⁷¹

Godine 1894. radnička aktivnost u Osijeku i dalje je bila prilično dinamična. Osječki gradonačelnik Rotter javio je banu da se sastanci socijalista održavaju u jednoj »maloj gostionici«, a distribucija ilegalnih novina prilično je intenzivna.¹⁷² Krčme i birtije, naime, bila su mjesta okupljanja radničkih udruga, čvorišta društvenog života, neslužbene adrese društava uzajamne pomoći, sindikata i sličnih grupa, ili ukratko — neizostavni toponimi onovremenog urbanog naličja.

Osječki gradonačelnik zabilježio je 1894. godine da je grad posjetio »zloglasni agitator« Henrik Wieneke, okarakteriziran i kao anarhist, kako bi propagirao ciljeve socijalizma.¹⁷³ U izvještaju iz Budimpešte stoji da je Wieneke, po struci rukavičarski pomoćnik, imao dvadeset pet godina te da je bio izrazito aktivan u Budimpešti gdje je širio propagandu o radničkom pokretu. U službenom prijevodu dopisa stoji da je Wieneke »srednjega rasta, mršav, blond vlasih, svjetlo blond brkovah, nosi jarečju bradu, i u hodanju ponješto na stranu se nagiblje«. ¹⁷⁴ Gradonačelnik Rotter u izvještaju je naveo da je »revni agitator socialistički zloglasni« Wieneke progнан iz Osijeka, a kao dodatni razlog za to vlastima je poslužila i činjenica da nije imao sve putne isprave. Nakon što su ga ovdašnji socijalisti otpratili do kolodvora, Wieneke nije otišao za Budimpeštu nego je krenuo u Dardu gdje je radnicima održao buntovan govor. Nakon toga je otputovao u Pečuh.¹⁷⁵

170 Zagrebački su radnici prvi Praznik rada proslavili 1. svibnja 1890. godine, godinu dana nakon što je na kongresu Druge internacionale prihvaćeno međunarodno obilježavanje sjećanja na žrtve čikaškog masakra iz 1886. godine.

171 D. Plečaš, *Prvomajske proslave...*, str. 10–23.

172 Cazi, Josip, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, str. 175–178.

173 I. Mažuran, *Grada o radničkom pokretu*, str. 407.

174 Isto, str. 387.

175 Isto, str. 407.

Spominje se i tipograf Dragutin Spehn¹⁷⁶ koji je navodno bio u prepisci s anarhistima iz ostatka Europe. Prema Rotteru »taj agitator organizira ovdje propagandu po velegradskom uzoru, zalazi u susjedne občine skupljajući članove i prinose, on je duša celoga pokreta i pogibeljniji što je inače naobražen čovjek«. U službenoj dokumentaciji gradonačelnik Osijeka tvrdi, »poznavajuć čud agitatora Spehna da će bezobzirno svoj cilj nastojati provesti ma i drugi stradali«. Osim toga, Rotter prenosi Spehново razmišljanje da je Osijek svojevrsni El Dorado i da socijalizam ovdje ima sjajnu budućnost. U tekstu stoji da se radnička skupština održala u nekom lokalnu gdje se nakupilo 200 do 300 ljudi, »većinom napiti i nasilne čudi«.

Dana 4. prosinca 1894. godine ban Khuen Héderváry poslao je pismo osječkim gradskim vlastima s oznakom »Povjerljivo« u kojem je naredio konfisciranje socijalističkog lista, svojevrsne brošure poslana iz Beča u Osijek, pod nazivom »An dest arbeitende Volk Kroatien–Slavoniens« (»Radnom narodu Hrvatske i Slavonije«), a kao glavne distributere označio je Ivana Miočlanina i Franza Teirerlinga, koji su, navodno, održavali socijalistička okupljanja u Ilirskoj ulici u Gornjem gradu.¹⁷⁷

Dva dana poslije, grof Teodor Pejačević obratio se gradonačelniku te izjavio da mu je poznato da je u Osijeku prisutno »socijalističko gibanje« po uzoru na aktiviste iz Budimpešte i u suradnji s njima. Pritom je zatražio »da socijalistička gibanja u vlastitom području najpomnije prati, te svako važnije opažanje meni obrazloženo izvesti«.¹⁷⁸

U gradu se 26. prosinca iste godine u gornjogradskoj pivnici održala javna skupština o pitanju općeg prava glasa. Gradski senator Novak izvještava da je jedan od govornika bio i krojački pomoćnik Elmaner koji je smatrao da su radnici nepravedno isključeni iz političkog života. Govorio je i Dragutin Trauenheim,¹⁷⁹ također krojač, koji je naglasio kako mu govore da su radnici nezreli, no on smatra da »doći će vrijeme gdje će se puk probuditi i progle-

176 Godinu dana kasnije, u izvješću Gradskog poglavarstva u Osijeku o socijalističkom pokretu, od 13. kolovoza 1895. godine, navodi se aktivnost agitatora Spehna koji je tada radio u Budimpešti kao tipograf te je tiskao brošure u relativno velikim nakladama, od oko 4.000 primjeraka, preko kojih je tvrdio da će »napadati na ovdašnje oblasti«. Pritom se moli Kraljevsko ugarsko državno redarstvo, nadsatništvo u Budimpešti, da bude na oprezu te da zaplijeni spomenute letke zbog »pogibeljne agitacije«. Izvor: Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a, godina 1895., dokument izdan 13. kolovoza 1895.

177 Isto, dokument izdan 4. prosinca 1894. godine.

178 Dokument dostupan u istoj kutiji.

179 U nekim izvještajima njegovo prezime se navodi kao »Frauenheim«.

dati«. Isti se čovjek i kasnije obratio okupljenima prilikom čega je govorio o povijesti pisma kao civilizacijskom dostignuću te o značenju tiskovina i propagandnih materijala. Uz sve to predložio je izdavanje lista na njemačkom, što su radnici na kraju jednoglasno prihvatili. Trauenheim je zaključio skup rekavši da njegovi drugovi nisu ljudi koji pale crkve i dijele kapital. Vodeći se razmišljanjima posljednjeg govornika možemo zaključiti da među osječkim radnicima nije bila popularna radikalno lijeva kritika Crkve i negacija države. »To hoće kapitalisti kojim crkva nije sveta koji našu djecu oskvrnjuju kako je nedavno u Osijeku slučaj bio. Država neka svu zemlju pravedno medju seljake razdieli.«¹⁸⁰

Zanimljiva je i situacija iz 1895. godine prilikom koje se gradonačelnik Rotter pravdao županu Pejačeviću kako među državnim činovnicima u gradu nema socijalista jer oni »neimaju povoda pridružiti se ili protežirati socialistički pokret«. Kasnije je Pejačević pisao samom Khuenu kako je kleveta osječkog socijalista Roberta Simona da među činovništvom ima socijalista neistinita i zlobna. Jedino su nezadovoljni dnevničari koji, prema Pejačeviću, zbog svoje niske naobrazbe lako padaju pod utjecaj agitatora.¹⁸¹ Iste je godine u ožujku, naime, ministar za zemaljsku obranu iz Budimpešte poslao dopis gradskim vlastima koje je upozorio na socijalističku i anarhističku propagandu koja se širi među vojnicima te je momentalno zatražio intervenciju koja će tome stati na kraj.¹⁸²

Uzevši to u obzir, navedimo još jedan zapis iz 1895. koji potpisuje Khuenova administracija.

»U svrhu, da se preprieči širenje socijalno–demokratskih i anarkističkih načela medju članovi kr. hrv. slav. domobranstva, stojećimi u djelatnoj službi, obnašao sam odrediti (...) imena svih onih domobrantskih službenih obveznika, koji su budi prije svoga unovačenja, budi za vremena, dok ne stoje u djelatno–službovnom odnošaju, kojim god načinom učestvovali u anarkističkih ili socijalno–demokratskih nastojnjih, ili su se kojim god načinom pokazali privrženici takovih ideja, imadu nadležnm domobrantskim oblastim uz oznaku njihovoga djelovanja u tom pravcu od slučaja do slučaja bezodvlačno priobćiti.«¹⁸³

180 J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta*, str. 177–182.

181 I. Mažuran, *Grada o radničkom pokretu*, str. 182–188.

182 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a, godina 1895., broj dokumenta 1319.

183 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a.

Prikriveni strah od anarhističkih akcija bio je izražen i u kasnijim dopisima koji su stizali u Gradsko poglavarstvo. Tako se, recimo, 11. prosinca 1898. ban Héderváry obratio gradonačelniku Osijeka te ga je izvijestio o tome da srpski državljani opasno šire anarhističke ideje te ih je nužni izgnati iz zemlje.¹⁸⁴ To, naime, nije bilo prvo upozorenje na djelovanje socijalista iz Srbije. U lipnju i travnju 1897. iz Zagreba su pristigle obavijesti o »poznatom socijalističkom agitatoru i anarhisti« Vasi Pelagiću iz Srbije, starom 41 godinu, optuženom za veleizdaju i narušavanje javnog reda i mira. Prema iščitanoj dokumentaciji, pretpostavljalo se da je Pelagić u osječkom, đakovačkom i srijemskom kraju imao znatan broj pristaša. Naveden je i detaljan opis njegova fizičkog izgleda (»jake obrve, duguljasto lice«), pa čak i što voli jesti (»kuhana jaja i mlieko«) te kako se oblači (»odjeća mu je već iznošena«). U poslanoj tjeratici pozvalo se na njegovo uhićenje.¹⁸⁵

Gradske su vlasti u svojim izvješćima od 27. studenoga 1900. godine tvrdile da su radnička gibanja u Osijeku neznatna budući da su mnogi socijalisti otjerani iz grada. Napomenuto je i kako tijekom 1900. nitko nije bio uhićen ili izgnan zbog socijalističkog aktivizma. Jedino su prethodne godine, 1899., radnici u ciglani tražili veće plaće, a održao se i kratkotrajni štrajk u paromlinu Union. Povremeno su se održavale skupštine, ali bez većeg agitacijskog značenja.¹⁸⁶

Ipak, činjenica jest da je u listopadu 1900. osječki gradonačelnik dobio naredbu o eventualnom uhićenju talijanskih anarhista koji su prebjegli u Austriju te se pomno pratilo njihovo kretanje.¹⁸⁷ Isto tako Predsjedništvo Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, odnosno banski ured ustrojen 1. ožujka 1869. za Levi-
na Raucha, prema dokumentu »Osnove o ustrojstvu autonomne Kraljevske hrvatsko–slavonsko–dalmatinske vlade«,¹⁸⁸ na pragu 20. stoljeća gotovo je paranoično distribuirao potjernice te informativne letke o djelatnostima domaćih i stranih anarhista.

U jednom od takvih slučajeva, ministar unutrašnjih poslova Kraljevine Ugarske zamolio je sredinom kolovoza 1900. godine Predsjedništvo zemaljske vla-

184 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a, godina 1898., broj dokumenta 2220.

185 Isto, broj dokumenta 2368.

186 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, građa o radničkom pokretu u Osijeku, 1895. — 1909.

187 Isto, tekst potpisan 8. listopada 1900. godine, broj dokumenta 1717.

188 Bućin, Rajka, »Predsjedništvo Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869.–1921.): Razvoj poslovanje i pismare«, *Arhivski vjesnik*, 56, Hrvatski državni arhiv, 2013., Zagreb

de, sve velike župane, zagrebačkog gradonačelnika te zapovjednike oružanih snaga da ga »od slučaja do slučaja obavijeste o eventualnom anarhističkom pokretu u Hrvatskoj i Slavoniji«. ¹⁸⁹

Dana 25. rujna 1900. Predsjedništvo vlade zaprimilo je novu obavijest ugarskog ministra o potjeri za »pogibeljnim anarhistom imenom Nikola Leander ili Leandro Nicolo«. Po zanatu postolar, Leander je rođen 1863. godine te je postojala sumnja da je bio drug atentatora Gaetana Brescija, ubojice talijanskog kralja Umberta I. Prema dostupnom opisu, talijanski je bjegunac bio vitak, tamne kovrčave kose, smeđih očiju i brkova, visokog čela i šiljaste brade. Ugarsko ministarstvo unutarnjih poslova u potrazi je surađivalo s redarstvenom službom u Milanu. Pretpostavljalo se da je Leandro pobjegao u Rusiju, a potraga za njim trajala je mjesecima. ¹⁹⁰

Krajem listopada 1900. godine raspisana je još jedna potjernica za anarhistima zbog eventualnih novih atentata koje su namjeravali poduzeti. U ožujku 1901. godine Predsjedništvo vlade dobilo je informacije o petero talijanskih anarhista u bijegu, dok je mjesec dana poslije zaprimilo popis imena te opis dvadesetero anarhista odbjeglih iz njemačkih krajeva. U to vrijeme iz Beča su stigli upiti o informacijama o pojedinim Hrvatima ili strancima koji su barem nakratko boravili u hrvatskim zemljama te su se kasnije navodno pridružili anarhističkim kružocima u drugim europskim gradovima. ¹⁹¹

U veljači 1902. godine budimpeštanski gradski kapetan uhitio je anarhista Dragutina Nećemera te ga je predao vlastima u Osijeku gdje je protiv njega pokrenut postupak zbog zločinačke veleizdaje, uvrede Veličanstva, i remećenja javnog mira. Naposljetku mu je suđeno u Zagrebu, no s obzirom na manjak dokaza Nećemer je pušten na slobodu. ¹⁹²

Prema izvješću koje je vlada zaprimila u veljači 1902. u osječkom je Gornjem gradu boravio Stjepan Heilmann, po profesiji brijač, prognan iz Švicarske pod sumnjom da je anarhist. Prema riječima samog Heilmanna, zemlju je napustio svojevóljno a ondje je, baš suprotno optužbama, bio u službi austro–ugarskog konzula te je »nadzirao anarhiste i socialiste«. ¹⁹³

189 Državni arhiv Zagreb, fond Predsjedništva Zemaljske vlade 1869–1921, 78, serija — opći spisi, kutija 622, svezak VI–15

190 Isto.

191 Isto.

192 Isto.

193 Isto.

Tijekom 1901. i 1902., uz povećanje broja industrijskih radnika, oživio je i socijalistički aktivizam¹⁹⁴ pri čemu su se parole o klasnoj borbi sve češće pojavljivale u agitaciji 1903. godine.¹⁹⁵ Dvije godine kasnije, 1905., cjelokupni je osječki radnički pokret erupirao kroz višetjedni opći štrajk.

Vrijedi istaknuti i da je, prema dostupnim izvorima, od lipnja 1904. do studenog 1906. godine osječko gradsko poglavarstvo zaprimilo obavijesti, i to uglavnom od ugarskog ministarstva vanjskih poslova, o šezdesetak anarhista protjeranih iz Njemačke, Italije i drugih europskih zemalja. Neki od njih opisani su kao »nervozne« osobe »nasilnog izražaja lica«. Po zanimanju, oni su uglavnom bili ratari, rudari, tvornički radnici, građevinski radnici, i slično.¹⁹⁶

Početak 20. stoljeća održavanje generalnih štrajkova postaje sve učestalija pojava u Europi; štrajkovi se organiziraju u Kataloniji i Švedskoj (1902.), Nizozemskoj (1903.), Italiji (1904.), ponovno Švedskoj (1909.), itd., da navedemo samo neke zemlje.¹⁹⁷ U ovu priču uklopio se i Osijek, kao jedan od industrijskih najrazvijenijih gradova Hrvatske i Slavonije, odnosno mjesto živog protoka aktualnih socijalističkih ideja iz različitih krajeva, od Beča i Zagreba do Budimpešte. Ono što je obilježilo osječki štrajk jest primjetna spontanost njegova izbijanja kao i nedostatak stranačke, odnosno političke infiltracije u radničke postupke.

Zadržimo se nakratko na tom pitanju. Spontanost radništva u poduzimanju revolucionarnih iskoraka središnja je misao brojnih socijalističkih teoretičara, napose anarhista koji ju izvorno i oblikuju. Proudhon piše: »Ono što je važno istaknuti u pučkim pokretima jest njihova savršena spontanost.« Na istom je tragu Bakunjin tvrdio da se revolucije »prave kao same od sebe, proizvedene snagom stvari, pokretom događaja i činjenica. One se dugo pripremaju u dubini instinktivne svijesti narodnih masa, zatim izbijaju.«¹⁹⁸ Guérin dalje razlaže problematiku, suprotstavljajući prije svega anarhizam i boljševizam.

»Ako Lenjin ne osporava egzistenciju spontanosti, on ne skriva da je se plaši. On to, uostalom, čini u ponešto kontradiktornim terminima. Ponekad on priznaje da je ona *u suštini samo embrionalna forma svijesnoga*. Ponekad on

194 I. Kovačević, *Ekonomski položaj*, str. 226.

195 M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj*, str. 128.

196 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, urudžbeni zapisnik

197 Cauté, David, *The Left in Europe since 1789*, str. 140.

198 Guérin, Daniel, «Spontanost, organizacija i anarhizam», *Praxis. Filozofski časopis*, jugoslavensko izdanje, godina IX, broj 1–2, Zagreb 1972., str. 121.

upotrebljava više pejorativne riječi: spontanost je za njega sinonim *nesvjesnosti*. On smatra da radnici raspršeni, potlačeni, utopljeni u *zaglupljenost* pod kapitalizmom još ne mogu, u svojoj velikoj većini, posjedovati socijalističku klasnu svijest i da im ova može biti donesena samo izvana. Ali Lenjin ide još dalje: revolucionarna avangarda mora se čuvati *svake servilne podređenosti spontanosti radničkog pokreta*. Pokloniti se pred tom spontanosti značilo bi dovesti avangardu do toga da bude samo *puka sluškinja* proleterskog pokreta. *Naša je zadaća*, piše on, *da se borimo protiv spontanosti. Spontana borba proletarijata postat će prava borba klasna borba tek kad bude rukovođena snažnom revolucionarnom organizacijom*. Rosa Luxemburg reagira protiv autoritarnog zastranjenja Kautskog i Lenjina da bi oživjela značenje *samoaktivnosti* (Selbsttätigkeit), kojim se ponekad služi i koje posuđuje od Marxa, ili *spontanosti*, riječi kojom se ona najčešće služi i koju duguje — iako se od toga brani — anarhistima. (...) Jer, Rosa ima samo relativno povjerenje u svjesne političke organizacije. Ona ističe brojne njihove nedostatke u odnosu na stvaralačku inicijativu radničke klase. Ona tvrdi da se u mnogobrojnim revolucionarnim prilikama avangarda daleko od toga da prethodi i — kao što to ona smatra svojim pravom — *da rukovodi*, ustvari povodi za pokretom masa. «¹⁹⁹

No što je sa štrajkom u industrijskom Osijeku početkom 20. stoljeća? Budući da je riječ o prvoj općoj obustavi rada u hrvatskoj povijesti, vjerujemo da je ta zbivanja potrebno nešto detaljnije promotriti.

Dakle, početkom 1905., godine obilježene pobunom naroda u carskoj Rusiji, ustankom Maji Maji u njemačkim istočnoafričkim posjedima, kao i revolucionarnim znanstvenim postignućima Alberta Einsteina te osnivanjem masovnog anarhosindikalističkog sindikata u SAD-u, u gradu je djelovalo nekoliko udruženja koja su okupljala radništvo, poput podružnice Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, organizacija zidara, tesara, nadničara, radnika tvornice žigica, postolara, kuharica i sobarica, te Drvodjelskog sveza Hrvatske i Slavonije. Nakon štrajka sve su organizacije raspuštene, osim ogranka Socijaldemokratske stranke.²⁰⁰

Narodna obrana 18. svibnja 1905. godine objavila je zanimljiv članak o socijalističkom pokretu i njegovoj genezi u Osijeku:

»Ima tomu kakovih 15 godina, odkako je bačeno prvo sjeme socijalizma u radničke slojeve našeg grada, ali nije palo na plodno tlo, nego je tek gdje gdje

199 Isto, str. 122–123.

200 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a, godina 1905., broj dokumenta 29.

nicalo. Odnosači između radnika i poslodavaca nisu bili tako zaoštrjeni, pa ako i jest istina, da je radništvo imalo dosta povoda da se tuži na svoj položaj, to su prilike ipak bile snošljivije. Osim toga je radništvo bilo dosta potišteno i bez organizacije, a poslodavci nisu nailazili nigdje na ozbiljan otpor, kad im je bilo provesti svoju volju. (...) U zadnje dvije godine doživio je naš grad svu silu koje manjih, koje većih štrajkova. Svi ti štrajkovi bili su vodjeni u svrhu, da se radne prilike, a napose plaća poboljša.«²⁰¹

Dana 19. travnja 1905. godine stolari iz tvornice Povischil i Kaiser započeli su štrajk kojim su zahtijevali povišicu plaće od deset posto te smanjenje radnog vremena na deset sati. Uprava je odlučila da neće ulaziti u pregovore s njima obrazloživši da nakon takvih ustupaka radništvu ne bi bili dovoljno konkurentni na tržištu²⁰² što se ispostavilo kao neposredan povod višetjednim demonstracijama, neuspješnim pokušajima uspostave bilo kakvog dijaloga te fizičkim sukobima na gradskim ulicama.²⁰³

Radnici su kao središte okupljanja tijekom štrajka odabrali krčmu Adolfa Bissera u Strossmayerovoj ulici, broj 59.²⁰⁴ Ondje su se okupljali i raspravljali o svojim daljnjim potezima, a 5. svibnja Gradsko poglavarstvo naredilo je raspuštanje tzv. »štrajkaškog logora« na spomenutoj lokaciji.²⁰⁵

Iako su ustrajali na tome da neće pregovarati sa štrajkašima, početkom svibnja vlasnici tvornice izjavili su da radnici mogu u zgradi Gradskog poglavarstva preuzeti svoj novac, što su neki i učinili. Ipak, većina se i dalje odbijala vratiti na posao te su im se u štrajku od 9. svibnja pridružili i radnici iz drugih tvornica. Vijest o mogućem širenju radničkog štrajka brzo je doprla do gradskih vlasti koje su naredile da jedan vojni bataljun bude spreman u 5 ujutro. Redarstvenici su dobili i upute što činiti ako štrajk nastupi. Dana 9. svibnja štrajka-

201 *Narodna obrana*, 18. svibnja 1905., godina IV., Osijek

202 Tvornica Povischil i Kaiser, osnovana 1894. godine spajanjem poduzeća Josipa Povischila i Rudolfa Kaisera Mladeg, zabilježila je impresivne tržišne rezultate izvozeći puku po čitavoj Europi te u prekomorske zemlje. Osim toga, 1896. tvornica je sudjelovala na Milenijskoj izložbi u Budimpešti, dok su 1900. Povischil i Kaiser, kao jedni od rijetkih izlagača iz Banske Hrvatske, svoje proizvode predstavili i na gospodarskoj izložbi u Parizu. Tvornica je tada zapošljavala oko 1.000 radnika te je slovila za jedan od značajnijih industrijskih pogona Austro-Ugarske Monarhije.

203 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a, godina 1905., izvještaj o generalnom štrajku u Osijeku.

204 Radničke skupštine u Bisserovoj gostionici očigledno su postale uobičajena pojava, o čemu i svjedoče izvještaji iz dnevnog tiska, poput: *Narodna obrana*, 19. lipnja 1906., godina V., Osijek (članak »Radničke skupštine«), *Narodna obrana*, 18. rujna 1906., godina V., Osijek (članak »Javna skupština«), itd.

205 *Narodna obrana*, 9. svibnja 1905., godina IV., Osijek

ši su se pojavili u gotovo svim osječkim tvornicama te su u skupini od 2.500 do 3.000 ljudi marširali središtem grada. Trgovci su vrlo brzo počeli zatvarati svoje dućane, a oko 7:30 vojska je zapriječila put prema Tvrđi te je potisnula radničku kolonu na tadašnji Žitni trg²⁰⁶ (danas Trg Ljudevita Gaja). Iako im je naredeno da se razidu, povorka je, čuvši da se u paromlinu Union i dalje radi, krenula prema toj lokaciji kako bi se i ondje obustavio rad. Ondje su ih dočekale dvije satnije koje su ih potisnule u Gundulićevu ulicu. Ponovno im je rečeno da krenu svojim kućama, a radnici su odgovorili: »Mi nemamo kuće, mi se nećemo tako dugo razići, dok se ne da opet radnicima tvornice Povischila i Kaisera štrajkaški logor.« Na to su redarstvenici dobili naredbu da okupljene rastjeraju silom te su sabljama krenuli na štrajkaše. Radnici su se razbjegli po Gundulićevoj, Županijskoj i Deszatijevoj ulici,²⁰⁷ a naposljetku su se okupili na Trgu Khuena Héderváryja.²⁰⁸

Redarstvenici su ponovno pozvali oko 1.000 do 1.200 okupljenih na razlaz, no nakon što su oni to odbili, napali su ih i ponovno rastjerali. Na uglu Rokove i Gundulićeve ulice prosvjednici su počeli bacati kamenje na policiju te su pritom ozlijedili nekoliko redarstvenika. Budući da su bili brojčano nadjačani, policajci su se povukli u gostionicu Pave Tertingera i obližnja dvorišta, dok im u pomoć nije došla vojska nakon čega su prestali sukobi.²⁰⁹

U gradu se situacija privremeno smirila, a počele su kružiti priče o mogućim lokacijama sljedeće radničke skupštine. Među ostalim mjestima spominjalo se čak i groblje Sv. Ane koje je vojska stavila pod nadzor. Isti dan, na izvanrednom sastanku okupili su se gradski zastupnici koji su odobrili postupke redarstva te su utvrdili »da se odpor radništva ima silom skršiti (...) da se ne smije popustiti«. Oko 17:30 u gradsku su kuću došli predstavnici radnika kojima je rečeno da idući dan dođu na posao te da im nije dozvoljeno podizati logor. Kada se to proširilo među radništvom, ustanovljeno je da će ustrajati u štrajku. Te noći gradske su ulice bile mirne, a krčme zatvorene. Vojska i policija patrolirali su

206 Žitni trg tako je nazvan 1895. godine, a do tada je bio bezimen. Izvor: Sršan, Stjepan, *Ulice i trgovci grada Osijeka*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek 2001., str. 76.

207 Deszatijeva ulica, današnja Ulica Hrvatske Republike, 1888. godine nazvana je po uglednoj obitelji Deszati koja je živjela u toj ulici, prije poznatij kao Ulica Divljeg čovjeka, zbog kipa crnca koji se nalazio u jednom izlogu. Izvor: S. Sršan, *Ulice i trgovci*, str. 39.

208 Trg Khuena Héderváryja, današnji trg Dr. Ante Starčevića, ovo je ime dobio 1898. godine u čast njegovog petnaestogodišnjeg banovanja. Izvor: S. Sršan, *Ulice i trgovci*, str. 74.

209 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, kutija 5753a, izvještaj o generalnom štrajku u Osijeku

gradom. Isti dan u Osijek je došao i socijaldemokrat Vilim Bukšeg²¹⁰ za kojeg se navodi da je 1904. godine, za vrijeme štrajka u tvornici žigica Adama pl. Reisnera, tijekom svojih izlaganja o radničkom organiziranju, »pomirljivo na radništvo djelovao«. U večernjim satima paromlin Union, plinara i tvornica žigica i dalje su radili.²¹¹

Iako su neki dnevni listovi pisali da će štrajk najvjerojatnije danas prestati,²¹² u srijedu 10. svibnja, oko 10:30 sati, u Ružinoj ulici okupilo se petstotinjak prosvjednika među kojima su bili i nadničar Ignjo Slama i njegova žena Reza Slama koji su pozivali na ubojstvo gradskog kapetana Eugena Gayera.²¹³ Prije zaključenja broja, uredništvo *Narodne obrane* objavilo je članak u kojem navode podatak da u štrajku sudjeluje oko 4.500 radnika, a o osjećkom štrajku pisale su i novine u Pešti, Beču i Zagrebu.²¹⁴ Masa u Ružinoj ulici počela je bacati kamenje na ophodnju zbog čega su se ovi morali povući u obližnje dvorište,

210 Vilim Bukšeg (1874.–1924.), jedan od prvaka socijaldemokracije u Hrvatskoj, našao se i u Belišću krajem listopada 1906. godine tijekom štrajka Gutmannovih radnika. Nakon što je obišao Belišće, Bukšeg je upozorio radništvo »na bajunete, s kojima se oni goloruki ogledati ne mogu«. Obrajući se okupljenima u radničkom logoru savjetovao im je da odustanu od zahtjeva »te neka se pouzdaju u bolja vremena«. Nedugo zatim Krpan je izrazio očigledno razočaranje u socijaldemokraciju prozivajući vođe ove političke struje kao suradnike aktualnog političkog odnosa moći koji ga je kao pojedinca »neodvisnog od pameti« i »neubrojivog (...) vukao po tamnicama i ludnicama«. Bukšega i suradnike opisao je kao »družbu (koja) bijaše u devetom nebu, samo kod nas nebijaše među radništvom«. Godinama poslije, Krleža je istog čovjeka opisao kao reformista koji je svojim djelovanjem spriječio bitne revolucionarne mogućnosti u Hrvatskoj 1917., odnosno 1918. godine. Izvori: D. Dedić, *Miloš Krpan*, str. 169; *Narodna obrana*, 23. i 25. listopada 1906. godine, Osijek; Critica o Vilimu Bukšegu, *Krležijana*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, poveznica: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1350> (25. 6. 2016.)

211 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, kutija 5753a, izvještaj o generalnom štrajku u Osijeku.

212 *Narodna obrana*, srijeda 10. svibnja 1905., godina IV., Osijek.

213 Eugen Gayer, osječki gradski kapetan, umro je godinu dana nakon generalnog štrajka. Prema pisanju *Narodne obrane*, Gayer je rođen 1865. a umro je u 41. godini života u Požezi, »nakon duga i teška bolovanja«. Školovao se u Zagrebu a 1888. primljen je pri tamošnjem sudbenom stolu. Godinu dana kasnije, 1889., zaposlen je u državnom odvjetništvu u Varaždinu, a 1890. prebačen je u ured državnog odvjetništva u Zagrebu. Dana 6. svibnja 1896. imenovan je osječkim gradskim kapetanom i ovu je funkciju obavljao devet godina. Krajem srpnja 1905. godine uzeo je dopust, vrlo vjerojatno zbog zdravstvenog stanja. »Na svim gradskim kućama viju se crne zastave«, pisale su novine sredinom srpnja 1906. godine. Gayer je u konačnici sahranjen u Požezi. Već sljedećeg dana, 11. srpnja, *Narodna obrana* se potuzila kako su pojedine crne zastave izložene na osječkim ulicama poderane i u vrlo lošem stanju što je ocijenjeno kao »vrlo žalostno« i »sramota za naš grad.« U četvrtak, 12. srpnja, zabilježeno je da su uhićena dva socijalista, Josip Sukić i Ivan Augebrand, jer su dijelili »porugljive osmrtnice o pokojnom gradskom kapetanu Gajeru.« Izdanje *Narodne obrane* od 13. srpnja objavilo je da je nepoćudne osmrtnice tiskao stanoviti Lederer, a napisao Milan Glumac. Otac pokojnog kapetana, Aleksandar Gayer, odlučio je podnijeti prijavu »radi uvrede poštenja«. Nadalje, *Narodna obrana* 14. srpnja prenosi da je Gayer ostavio oko 1.600 kruna osječkim redarstvenicima i vatrogascima.

214 *Narodna obrana*, 10. svibnja 1905.

točnije u kuhinju stanovite Kate Grosz, na kućnom broju 72. Prosvjednici su krenuli za njima, a vodnik Dane Žegarac opalio je jedan hitac i na mjestu ubio šesnaestogodišnjeg Srećka Kulundžića, rodom iz Đakova i radnika tvornice žigica. Na mjesto događaja ubrzo je došao i nadzornik gradske straže Antun Vučković, a okupljeno mnoštvo brzo se razbježalo. O tom incidentu objavljen je cijeli članak u *Narodnoj obrani* u kojoj se iznosi nekoliko inačica s opisom događaja. Idućeg dana, 11. svibnja, pokojnik je sahranjen na groblju Sv. Ane. Iako se situacija privremeno smirila, radništvo se već nekoliko sati poslije Kulundžićeva ubojstva ponovno počelo okupljati na nekim lokacijama. Istog dana, Vilim Bukšeg se ponudio kao posrednik u pregovorima kako bi štrajk bio obustavljen. Predložio je javnu skupštinu na kojoj bi se obratio prosvjednicima, no to mu nisu dopustili. Nakon što nije uspio stupiti ni u kontakt s tvorničarom Josipom Povischilom, napustio je grad.²¹⁵

Sljedećeg dana, 11. svibnja, radnici su se još jedanput okupili, no taj put su ih rastjerali bez većih problema te je prosvjedima, u neku ruku, došao kraj. Već spomenuti Ignjo i Roza Slama uhićeni su zbog pozivanja na narušavanje javnog reda i mira, a Ivan Marković, vozač fijakera, kažnjen je »jer da je tjerao jučer kola baš na jednu satniju, i kad ga je redar opomenuo, da pazi, kamo tjera, da je larmao i psovao.«²¹⁶

U petak, dan poslije, *Narodna obrana* objavljuje sljedeći članak:

»Pošto je prevladalo mnijenje, da prečesto štrajkovanje potiče od stranih osobito iz Njemačke i Ugarske ovamo doseljenih radnika, to je gradsko satništvo naumilo sada ozbiljno proti ovima ustati. Ovi će se već od danas počam po mogućnosti hvatati i odpremati u svoj zavičaj. Kako se je u zadnjim godinama prevelik broj takovih u Osijeku naselilo, to će ih biti i dosta odpremljeno.«²¹⁷

*Die Drau*²¹⁸ piše da se ovaj štrajk neopravdano može nazvati »generalnim štrajkom« jer su mnogi pogoni u Donjem gradu radili. Osim toga, autori članka tvrdili su da je materijalna šteta koju je grad pretrpio velika te da »sva-

215 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, izvještaj o generalnom štrajku u Osijeku.

216 *Narodna obrana*, 11. svibnja 1905., godina IV., Osijek.

217 *Narodna obrana*, 12. svibnja 1905., godina IV., Osijek.

218 Marina Vinaj u tekstu pod nazivom *Povijest osječkih novina 1848. — 1945.*, koji je popratilo istoimenu izložbu 1998. godine u Muzeju Slavonije Osijek, piše da je *Die Drau*, pokrenut 1868. od strane Ladislava grofa Pejačevića i Julija pl. Jelačića, šurjaka bana Levina Raucha, bio glasilo slavonske aristokracije a jedan od kasnijih suradnika lista bio je i dr. Josip Frank. Izvor: Marina Vinaj, *Povijest osječkih novina 1848. — 1945.*, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 1998., 12–13.

ki tjedan jedan štrajk« više nitko ne može trpjeti.²¹⁹ Za razliku od *Narodne obrane*, može se reći kako je *Die Drau* posvetio nešto manje prostora štrajku u Osijeku te je događaje uglavnom pratio bez eksplicitnijih iznošenja stavova uredništva.²²⁰

Početak idućeg tjedna, od 15. svibnja, na posao se vratila većina radnika, pa čak i u tvornici Povischil i Kaiser, osim trideset do četrdeset ljudi. Vlasnici spomenutog poduzeća, kako prenosi *Narodna obrana*, rekli su prije da »prepuštaju na volju svakom pojedinom radniku, da se ili vrati na posao ili zatraži svoju poslovnu knjižicu.«²²¹

Dana 19. svibnja, *Narodna obrana* piše o definitivnom završetku štrajka. Tekst opisuje kako se gradskim ulicama i dalje šecu besposleni radnici dok vojska čuva paromlin, plinaru i tvornicu žigica.²²² Naposljetku, uhićeno je nešto manje od četrdesetero ljudi, a nekolicina je uspjela pobjeći iz grada po završetku štrajka. Većina uhićenih bili su žitelji Osijeka, no među privedenima bilo je i ljudi iz mjesta poput Valpova, Sarvaša, ili Jovanovca. Osim toga, zabilježene su različite profesije štrajkaša (zidari, tesari, stolari, bravari, itd.) koji su u velikoj većini bili muškarci. Prema izvještaju gradske redarstvene službe, lakše je ozlijeđeno petero—šestero osoba a jedna je osoba je ubijena.²²³ Krajem lipnja 1905. godine završen je sudski postupak protiv šesnaestero radnika optuženih za napad na redarstvenike. Primjerice, Ignjo Slama je osuđen na »kazan teške tamnice od mjesec dana, pooštrene jednim postom svakih 14 dana«, dok je Mato Benak osuđen na »kazan teške tamnice od dva mjeseca«.²²⁴

Uredništvo *Narodne obrane* još je jedanput izrazilo svoja stajališta o minulim događajima ističući domoljublje kao ključ vlastitog društvenog angažmana.

»Za to je i naš list od svog postanka, pa sve do danas, svakom prilikom zagovarao opravdane radničke zahtjeve, koji se tiču moralnog i materijalnog napredka. Naš list stoji doduše na hrvatskom stanovištu, te mu je u prvom redu dužnost, da zagovara prava hrvatskih radnika, ali mu je s druge strane i dužnost, da u zaštitu uzimlje i radnike koji nisu Hrvati, i to već radi načela jednakosti i bratstva svih ljudi bez razlike narodnosti, tim više, što ova načela

219 *Die Drau*, Osijek, 11. svibnja 1905., godina XXXVIII., Osijek.

220 Pogledati, primjerice, brojeve izdane 9., 11. i 14. svibnja 1905. godine.

221 *Narodna obrana*, 13. svibnja 1905., godina IV., Osijek.

222 *Narodna obrana*, 19. svibnja 1905., godina IV., Osijek.

223 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, izvještaj o generalnom štrajku u Osijeku.

224 *Narodna obrana*, 27. lipnja 1905., godina IV., Osijek.

izpovieda i širi ne samo socijalna demokracija, nego i sve kršćanske vjere, a napose i katolička crkva, kojoj pripada znatan dio hrvatskog naroda, a po tom i hrvatskog radništva.«²²⁵

Izraženo je nepovjerenje prema socijalistima koji su kritizirali nacionalne sentimente radništva te je naglašeno da je glavna zadaća tog lista »da sav hrvatski narod, bez razlike vjere i staleža, probudimo i osviestimo, te ga ujedinito i oslobodimo«. Prema njihovom mišljenju, socijalna pitanja koja su se odnosila na radnike i seljake mogla su biti riješena tek nakon što nacionalno pitanje bude apsolvirano. U konačnici, novinari navedene tiskovine opravdali su zahtjeve osječkih štrajkaša te su izrazili potporu radničkom zahtjevu za slobodom udruživanja, no u isto su vrijeme bili i evidentno skeptični prema agitacijskom djelovanju njemačkih te mađarskih socijalista.²²⁶

Osječki je štrajk, svojim fazama, usponima i padovima tijekom travnja i svibnja 1905., ipak karakteriziralo nekoliko specifičnih odrednica koje valja još jedanput naglasiti. Prije svega, ta radikalna reakcija na modernizacijske procese širenja paradigme kapitalističke privrede sadržavala je primjetnu razinu spontanosti lišenu bilo kakve političke infrastrukture i njezina organizacijskog aparata. Nadalje, događaj u kojem se četvrtina ili petina osječkog pučanstva, ovisno o navodima, fizički sukobljavala s gradskim redarstvom i oružništvom donekle narušava i demistificira romantičarski narativ o skladu esekerskog Osijeka koji je, unatoč primjetnom kašnjenju za industrijskim procesima svojstvenim velikim zapadnoeuropskim sredinama, itekako bio aktualan glede prakticiranja subverzivnih metoda među svojim radništvom. Kako god bilo, opravdanost upotrebe termina »generalni« ili »opći štrajk« ostaje upitna, budući da ne možemo sa sigurnošću ustvrditi da su svi tvornički pogoni, a naročito oni donjogradski, sve vrijeme, ili barem oko 10. svibnja, prestali s radom. Sve u svemu, historiografija osječki štrajk iz 1905. bilježi kao prvi generalni štrajk u hrvatskoj povijesti, nakon kojeg je uslijedilo nekoliko sličnih događaja u drugim hrvatskim gradovima, poput Slavenskog Broda (1907.), Splita (1909.), Pule (1918.) i Zagreba (1920.).²²⁷

Nekoliko mjeseci poslije turbulentnih travanjskih i svibanjskih događanja, službeno glasilo Virovitičke županije, vjerojatno s namjerom da javno razjasni građanske slobode, ograničenja, odgovornosti i prava pojedinaca, pišući

225 *Narodna obrana*, 20. svibnja 1905., godina IV., Osijek.

226 Isto.

227 Pejić, Luka, »Uvodnik«, *Povijest i baština. Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*, Filozofski fakultet Osijek, Muzej Slavonije, Osijek 2015., str. 4.

o zakonu o pravu skupljanja koji je prihvatio hrvatski sabor na sjednici 14. siječnja 1875. godine, opisuju ga kao liberalan i slobodouman akt koji bi »neki htjeli prikazati kao natražnjački«. Prema trećem članku navedenog zakona, »za sve skupštine, koje se žele držati pod vedrim nebom treba moliti poglavarstvenu dozvolu te navesti, mjesto i vrijeme skupštine«. Sljedeći, četvrti članak, navodi da »pučke skupštine, i u opće skupštine pristupne općinstvu i neograničene na pozvane osobe, imadu se poglavarstvu pismeno prijaviti tri dana prije sastanka i naznačiti svrhu, mjesto i vrijeme. O prijavi ima vlast izdati svjedočbu.« Osim toga, bilo kakvo oružje nije bilo dozvoljeno na navedenim skupštinama, i tako dalje.²²⁸ Unatoč nastojanjima vlasti da takve zakonske regulative predstave kao napredne i demokratske, neosporiva je činjenica da je, uzmemo li za primjer poduzetnika Adama Reisnera, poznatog osječkog industrijalca ali i gradskog zastupnika te dogradonačelnika, sprega kapitala i političke moći ostavljala vrlo malo manevarskog prostora za aktivističke istupe radništva.

Ništa manje zanimljiv nije bio ni osvrt socijaldemokrata na osječki štrajk. Naime, na III. kongresu Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, krajem prosinca 1905. godine u Zagrebu, Vilim Bukšeg je, kako piše Vitomir Korać, »odbio anarkističko i anarko–sindikalističko, direktaško shvaćanje o vrijednosti generalnoga štrajka«. ²²⁹ Na istoj se skupštini za riječ javio i delegat iz Osijeka, Adolf Kirch, koji je, gotovo naočigled zanemariivši neostvarivanje istaknutih radničkih zahtjeva, rekao:

»Čuo sam više puta, da se naš štrajk u Osijeku naziva generalnim štrajkom, što u istinu nije bio, već samo protest–štrajk protiv nasilnom postupku osječke policije. Mi smo s njegovim uspjehom potpuno zadovoljni. Prije tog štrajka smo morali preko glave preturiti mnogu policajnu šikanaciju i protuzakonitost. Od doba pak štrajka ima policija pred radničkim pokretom dužni rešpekt, dobili smo i potvrđena pravila naobrazbenog društva. U samim radničkim redovima, nastupilo je pročišćenje. Riješili smo se dosta krakelera i usijanih glava, pak je tako sada omogućen rad na znatno solidnijoj bazi. Udarac kod generalnog štrajka samo nas je za čas bio smeo, ali smo se brzo, veoma brzo oporavili, kako se ni nadali nismo. Ovih par mjeseci nakon štrajka uspjele nam je organizacije ponovno urediti. Doduše sada smo brojno nešto slabiji, ali smo moralno i materijalno mnogo čvršći, solidniji i jači. S najljepšom

²²⁸ *Vjesnik Županije virovitičke*, listopad 1905., broj 19.

²²⁹ Korać, Vitomir, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, druga knjiga, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1930., str. 64.

namod idemo u budućnost, jer smo uvjereni, da ćemo uskoro i brojno dostići staru snagu. Koliko god nam je momentano onaj pokušaj škodio, toliko nam je i trajno koristio. Eto to je naše iskustvo kod generalnog štrajka, s čijim smo uspjehom mi potpuno zadovoljni.«²³⁰

S obzirom na formativni učinak osječkog generalnog štrajka na svjetonazorski razvoj pojedinih »svjedoka vremena«, vrijedi spomenuti i krojača Ivana Zeppa (1889.–1967.), čovjeka kojeg je u svojim neobjavljenim spisima Lavoslav Kraus, svojevrstni kroničar radničkog pokreta, opisao kao »posljednjeg osječkog anarhista«. Naime, nedugo nakon zbivanja u rodnom gradu Zepp, poznanik ubijenog Srećka Kulundžića, okrenuo se radikalnom socijalizmu, opisavši prijelomne trenutke svoga života u danima uličnih borbi u svibnju 1905. na sljedeći način:

»Oko 11 sati pucnjava. Dolazi mi majka sa plačnim glasom i reče mi da su žandari ubili u Ružinoj ulici kb. 84 moga školskoga druga Kulundžića, 16-godišnjeg mladića. (...) Ta žalosna vest je mene onako teško bolesna privezanog za postelju strahovito potresla i ogorčila. Plakao sam od bola u duši. (...) Na to je bila pozvana vojska koja je zapoved izvršila i stupila je u dejstvo oko 11 sati istoga jutra u punoj ratnoj opremi sa bajonetama na puškama, predvodjena ofisirima sa isukanim sabljama i napunjenim revolverima. Pešadija u bojnim redovima od pločnika do pločnika u Ružinoj ulici, a konjanici u prilaznim ulicama zatvaraju prolaze. Radnici golih ruku morali su se sklanjati pred silom uboda bajoneta, a građani su se zgražali i počeli glasno negodovati i psovati na takav postupak vlasti. Radi tih ispada i negodovanja građana, zatvori sa građanima brzo su se napunili. I eto, ti događaji su otkrili tajnu tj. zbog čega su pokvarenjaci razdelili narod na četiri staleža.«²³¹

Nedugo poslije, počinje Zeppovo putovanje Europom te umrežavanje s anarhistima u zemljama u kojima je boravio. Naime, do Prvog svjetskog rata bio je u Mađarskoj, Austriji, Njemačkoj, Francuskoj, Švicarskoj, o čemu piše Kraus. »Prvi dio života je pun aktivnosti. On ide od jednog grada do drugog, nigdje ne ostaje dugo. Znači da mu nije toliko stalo do toga da zbilja bude odličan stručnjak, krojač. (...) Mora otići od majstora jer je širio ideje socijalizma među radnicima.«²³²

230 Isto, str. 66.

231 HR-DAOS, osobni arhivski fond, 1333, Ivan Zepp, kutija 1, HR-DAOS, osobni arhivski fond, 1182, Lavoslav Kraus, kutija 2.

232 Isto.

Za vrijeme boravka u Zürichu, Zepp se približio anarhistima koji su djelovali u sklopu Socijaldemokratske partije. »Mnogo sam čitao i došao u dodir sa drugovima iz anarhističkog pokreta koji su velik upliv imali u sindikatima«, zapisao je kasnije. Tijekom 1909. u Beču upoznaje utjecajnog austrijskog anarhista, Rudolfa Grossmanna, poznatog i pod pseudonimom Pierre Ramus koji je, usput rečeno, bio u korespondenciji s gotovo svim najvažnijim predstavnicima anarhizma svog doba, počevši od Alexandra Berkmana, Errica Malateste i Gustava Landauera do Emme Goldman i Pjotra Kropotkina.²³³

Nakon bezbroj ilegalnih prelazaka granice, anarhističkog umrežavanja, agitacije i života na rubu zakona, Zepp je smrt dočekao u rodnom Osijeku 1967. godine, ostavivši iza sebe ženu i relativno veliku anarhističku biblioteku. Pokušavajući rekonstruirati Zeppov životni put, Kraus je 1970-ih godina zapisao.

»O svojem životu u inostranstvu nije volio mnogo govoriti, pogotovo ne o anarhističkoj aktivnosti. Samo je katkada spominjao neka lica koja nijesam tada znao. (...) Poslije smrti našeg anarhiste Ivana pomogao sam udovici da njegovu biblioteku, koja je zauzela radi malog prostora sobe velik dio, bolje koristi. Dakako da sam u tomu dobro prostudirao i pregledao knjige i časopise. Svakako je interesantno da krojač sa neka četiri razreda pučke škole i dodatne šegrtske škole ima i veliku i izabranu, bez ikakvog kiča ili kriminala biblioteku.«²³⁴

Nakon turbulentne 1905. godine osječki se radnički pokret nastavio mijenjati i prilagođavati aktualnim okvirima društveno-političke scene. Već 1906. godine Gradsko poglavarstvo piše o »živahnoj« aktivnosti radništva, bliskoj suradnji sa zagrebačkim aktivistima, a spominje se i izgon devetero socijalista iz Osijeka radi poticanja na štrajkove.²³⁵

Potrebno je izdvojiti i ratne godine. Prvi je svibanj 1914. godine kod dijela osječkog radništva protekao uz parole protiv militarizma, za mir u svijetu i bratstvo naroda, iako su pojedine europske socijaldemokratske stranke, poput one njemačke, pa čak i anarhisti kao što je Kropotkin, prihvatili oružani sukob

233 Kako saznajemo iz pisama koja su tijekom 1920-ih godina razmjenili Stjepan Fabijanović i Max Nettlau, Grossmann je poznavao i Fabijanovića s kojim je bio u kontaktu.

234 Udovica Vikica Zepp 12. studenog 1974. godine u pismu upućenom Lavoslavlu Kraussu napisala je kako njezin suprug »nije bio nikakva politička ličnost jer nije bio u partizanima«, ali se, s druge pak strane, »borio cijeli svoj život« te je »jadno živio u svojoj domovini. Izvor: Arhivska građa o Ivanu Zeppu dostupna je pod sljedećim signaturama: HR-DAOS, osobni arhivski fond, 1333, Ivan Zepp, kutija 1, HR-DAOS, osobni arhivski fond, 1182, Lavoslav Kraus, kutija 2.

235 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a, godina 1906., broj dokumenta 1089.

tj. nacionalne frontove. Glasilo osječkih radnika *Volksrecht* tada piše: »Klasna borba koju vodimo, vrata su koja vode miru, a radnička će klasa doći do mira tek kada bude svladala svoje neprijatelje, kad bude slomila okove kapitalističkog društvenog uređenja.« Opća mobilizacija odvela je na bojišta desetine tisuća hrvatskih radnika što je donekle pasiviziralo socijalistički pokret. Osječki socijalisti oštro su kritizirali rat koji je po njima bio prije svega kapitalistički i imperijalistički. Tada je ujedno došlo i do određenog razdvajanja radništva na nekoliko frakcija, a socijaldemokrati su napadnuti kao politički oportunisti. Izbijanje revolucije u Mađarskoj 21. ožujka 1919. godine i stvaranje Socijalističke radničke partije Jugoslavije bili su novi poticaji za osječke aktiviste, uz historijski važna zbivanja u Rusiji nešto ranije. Tako je u noći između 26. i 27. travnja 1919. grad bio oblijepljen plakatima koji su pozivali na socijalističku revoluciju. Pritom je došlo i do radikalizacije socijalističke agitacije, pa se radnike pozvalo da na buržoaziju udare silom te da se prihvate oružja.²³⁶

U prosincu 1920. godine vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca donijela je tzv. *Obznanu*,²³⁷ kojom je obustavljen rad komunističkih organizacija, komunističke novine su zabranjene, pod sumnjom da je Komunistička partija Jugoslavije pripremala državni udar. Tako su socijalisti opet stavljani izvan zakona te ih je vlast ponovno izložila progonima.²³⁸ U to doba zaoštrio se i sukob anarhista i boljševika u Rusiji. Do kraja 1922. većina ruskih anarhista bila je ubijena, proglašena, zatvorena ili ušutkana.²³⁹

236 D. Plečaš, *Prvomajske proslave u Osijeku*, str. 27–36.

237 *Obznana* je dekret vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca donesen 30. prosinca 1920. godine, čime su ograničena demokratska prava građana »u nužnoj obrani države«. Ovaj zakonski proglas prije svega je bio usmjeren prema suzbijanju širenja komunističkog revolucionarnog raspoloženja koje se javlja na ovim prostorima nakon izbijanja Oktobarske revolucije u Rusiji 1917. godine.

238 Plečaš, Dušan, *Prvomajske proslave u Osijeku*, Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta »Božidar Maslarić«, 1973., str. 38–40.

239 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 394.

ZAGREB

Drugo središte socijalističkih radničkih aktivnosti u kontinentalnoj Hrvatskoj bio je, dakako, Zagreb čiji je pravi procvat uslijedio nakon uklapanja grada u prometni sistem Austro–Ugarske izgradnjom željezničke pruge. »Smješten na magistralnom putu istok–zapad i sjever–jug, Zagreb je s vremenom postao važan tranzitni centar, odakle su se zrakasto širile pruge na sve strane«, piše Mira Kolar Dimitrijević. Osim što je izgradnjom željeznice povećano gravitacijsko područje Zagreba, što je neizbježno u grad privuklo i jeftinu radnu snagu, zahvaljujući željeznicama te drugim, popratnim modernizacijskim pojavama 1870–ih cjelokupni se prostor sjeverne Hrvatske izgradio u veću gospodarsku cjelinu u smislu protoka radništva, sirovina i potrošnje. Zato se nije začuditi da se populacija grada Zagreba između 1850. i 1900. godine gotovo učeterostručila.²⁴⁰

Tijekom 1870–ih položaj zagrebačkog radništva bio je daleko od lagodnog. Iscrpljujući i nisko plaćeni rad u industrijskim i obrtničkim radionicama u higijenski nezahvalnim uvjetima trajao je i do 14 sati dnevno. »Niske zarade nisu dostajale za nužne prehrambene potrebe. Naročito su bile nepovoljne stambene prilike — jer su se radničke obitelji morale zadovoljiti oskudnim prostorom u bijednim daščarama ili sličnim nastambama«, navode Ivan Kampuš i Igor Karaman.²⁴¹

»Dio zagrebačkih radnika smjestio se i u predgrađu uz današnju Savsku cestu (nekadašnje naselje riječnih splavara pokraj mosta na Savi) (...) U tom predjelu Zagreba poslovalo je, naime, tijekom druge polovice 19. stoljeća nekoliko industrijskih poduzeća: tvornica šibica, Heinzelova parna pilana, pa nešto bliže gradu državna tvornica duhana, pružajući zaposlenje prvoj generaciji zagrebačkog industrijskog proletarijata.«²⁴²

Prvi pokušaji osnivanja radničkog društva za uzajamnu pomoć zabilježeni su 1869. godine no to gradske vlasti nisu dopustile. Četiri godine poslije, 1873., ipak je osnovano zagrebačko Obrtničko–radničko društvo koje je ubrzo oku-

240 Dimitrijević, Mira Kolar, *Radni slojevi Zagreba od 1918–1931*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1973., str. 11–12. Pogledati i ove naslove: Skupina autora, *Povijest grada Zagreba*, 1. i 2. knjiga, Novi Liber, Zagreb, 2013.; Kampuš, Ivan, Karaman, Igor, *Tisućljetni Zagreb*, Školska knjiga, Zagreb, 1994.

241 Kampuš, Ivan, Karaman, Igor, *Tisućljetni Zagreb: Od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Školska knjiga, Zagreb, 1979., str. 160.

242 Isto.

pilo petstotinjak članova, prije svega majstora i obrtničkih pomoćnika.²⁴³

Štrajkovi nisu bili nepoznanica Zagrepčanima stoga su se u travnju 1871. godine pobunili stolari, a godinu dana poslije, u siječnju 1872., došlo je do štrajka tipografa koji je izazvao veliko uzbuđenje u redovima građanstva, tvrdi Mirjana Gross, kao da se radi o ustanku, a ne o protosindikalnoj akciji pedesetak ljudi čiji je glavni zahtjev bio povišenje plaća za dvadeset pet posto. Razlog panici svakako je bio i u tome što se štrajk dogodio nedugo nakon Pariške komune koja je snažno upozorila na radnički pokret. Nakon uhićenja štrajkaša došlo je do velikih poteškoća prilikom tiskanja novina i knjiga, stoga su gradski autoriteti odlučili stupiti u pregovore s tipografima. Štrajk je završio s djelomičnim uspjehom; tipografskim djelatnicima plaće su povišene za deset do dvadeset posto, a neki su zadržani u pritvoru još nekoliko dana. Mirjana Gross piše da je vođa štrajka Dragutin Kahle »izazvao najviše straha kod buržoazije« te da je poslije bio jedan od glavnih aktera u osnivanju Općeg radničkog društva i izdavanju prvih radničkih brošura i knjižica na hrvatskom jeziku. Kahle se zalagao i za opće pravo glasa, potpunu slobodu tiska, zakonom propisano radno vrijeme, ukidanje rada nedjeljom, ukidanje stajaće vojske i uvođenje pučke obrane, te obavezno i besplatno školovanje.²⁴⁴

Kahleov društveni aktivizam nije utihnulo s tipografskim štrajkom. Kao predvodnik Obrtničko–radničkog društva, osnovanog 1873. sa svrhom »podupiranja bolesnih i pristojno sahranjenje umrlih članova« piše za njihovo službeno glasilo nazvano *Radnički prijatelj* (*Der Arbeiterfreund*), koje je izlazilo i na hrvatskom i njemačkom jeziku a pokrenuto je 1874. godine. Kahle je tada potpisao prvu radničku brošuru u Hrvatskoj te je izrazio potrebu radničkog udruživanja da se »radnički stališ probudi i osvijesti i u društvo stupi«. Nacionalnu mržnju označio je kao »najvećeg neprijatelja svih radnika, a i najubojitije oružje kojim se oni sami utiru«. Na prvo mjesto svog političkog programa Kahle je postavio zahtjev za općim pravom glasa s navršenom dvadesetom godinom, slobodu tiska, slobodu javnog okupljanja i udruživanja, ograničenje radnog vremena, zabranu rada nedjeljom, zabranu dječjeg rada, dostojnu nadnicu, odvajanje crkve od države i škole od crkve, uvođenje pučke obrane (Volkswehr) umjesto stajaće vojske, te »nauk obligatan i bezplatan«. S obzirom na okolnosti, to je svakako bio najradikalniji hrvatski politički program tog vremena, iako nikako anarhistički. Njemačka inačica *Radničkog prijatelja* sadržavala je izrazito socijalistički sadržaj prenoseći vijesti o socijalističkim aktivnostima iz drugih zemalja, objavljujući prijevode ideoloških

243 Isto, str. 161.

244 M. Gross, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*, str. 15–22.

srodnih tekstova, i tako dalje. *Radnički prijatelj* izašao je u trideset brojeva, od 4. listopada 1874. do 25. travnja 1875. te je redovito izvještavao o događanjima u Srbiji i Vojvodini, a Svetozara Markovića opisao je kao »najvrstnijeg našeg borioca za slobodu, bratstvo i jednakost«. Državno je odvjetništvo zaplijenilo posljednji broj te tiskovine, a s obzirom na novi zakon o štampi zatražena je i kaucija.²⁴⁵ Sve u svemu, list je bez ikakve obavijesti čitateljstvu prestao izlaziti, te je radništvo gotovo cijelo desetljeće ostalo bez glasila te vrste.²⁴⁶

Baš nekako u to doba u Švicarskoj je određeni broj studenata s područja Balkana bio u kontaktu s Bakunjinom dok je sudjelovao u radu Jurske Federacije, anarhističkog ogranka Prve Internacionalne osnovanog potkraj 1870. godine. O pojedincima iz Hrvatske i njihovu djelovanju nemamo gotovo nikakvih podataka.²⁴⁷ Nettlau spominje tek Srbe koji su bili vrlo bliski s Bakunjinom u Zürichu te su u nekim novinama i pamfletima izrazili svoje mišljenje.²⁴⁸

Dugotrajna anarhistička naklonjenost Švicarskoj i njezinom konfederativnom uređenju opće je poznata. Proudhn je, kako prenosi Colin Ward, Švicarsku navodio kao zemlju u kojoj se prvenstvo daje komunama kao jedinicama društvene organizacije povezanim u kantone, a iznad kojih stoji čisto administrativno federalno vijeće. Ista je zemlja zbog svoje decentralizirane strukture bila utočište mnogim političkim izbjeglicama, poput onih iz Rusije, Njemačke, te Austro-Ugarske. Isto tako, Kropotkinovo iskustvo u švicarskim Alpama znatno je djelovalo na njegov svjetonazor potaknuvši ga na to da život posveti prikupljanju dokaza u korist anarhizma, federalizma i regionalizma, dok je, s druge pak strane, golemi utjecaj tog ruskog anarhokomunista svakako popularizirao afirmativno viđenje švicarskog modela.²⁴⁹

Što se Zagreba tiče, 21. veljače 1875. održana jedna od prvih javnih radničkih skupština na kojoj je prisustvovalo tristotinjak ljudi.²⁵⁰ Takva okupljanja, na kojima su radnici raspravljali o svom položaju i eventualnim akcijama, postala su gotovo ustaljena praksa radništva u Banskoj Hrvatskoj čime su slijedili primjer svojih kolega iz ostatka Europe.

245 M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, str. 344.

246 *Povijest hrvatskog naroda*, str. 78–80.

247 Indić, Trivo, »The anarchist tradition on Yugoslav soil«, 1990., *Kate Sharpley Library*: <http://www.katesharpleylibrary.net/1c5bbd> (20. 5. 2011.).

248 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 263.

249 C. Ward, *Anarhizam*, str. 88–89.

250 M. Gross, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*, str. 32.

Sljedeće je desetljeće ostalo obilježeno gotovo histeričnim traganjem za anarhistima čija je međunarodna povezanost u danim trenucima postala očigledna. Godine 1880. Josip Jaklin (1860.–1927.), zagrebački radikalni socijalist i stolar, nakon boravka u Austriji protjeran je iz zemlje zbog svog revolucionarnog angažmana, nastavljaajući s radom u Budimpešti. Od 1883., poslije odležane zatvorske kazne i izгона iz ugarske prijestolnice, boravio je u Zagorju te u Zagrebu gdje je konspirativno organizirao sindikalni pokret.²⁵¹

»Odlazio je tada u slobodnom vremenu u kavanu Kauders na Krvavom Mostu, pa je nagovorio kavanara da drži bečki *Arbeiter Zeitung*. Sjeo bi obično u stranu i motrio tko čita te novine, pa bi s njim na neupadljiv način počeo razgovor i upoznao se. Tako je malo pomalo upoznao čitav broj ljudi, koji su se interesirali za socijalistički pokret ili su u njemu već bili aktivni.«²⁵²

Zagrebački list *Agramer Zeitung* od 5. veljače 1884. godine, u članku »Borba protiv socijalizma«, pisao je da su »u Austriji klasne razlike puno slabije nego u drugim zemljama«, zabrinuto tvrdeći da socijalistička agitacija »ugrožava temelje društva«. Početkom 1884. godine ubijen je bečki bankar H. M. Eisert u čiji su atentat bili umiješani austrijski i mađarski anarhisti, dok je u ožujku iste godine *Agramer Zeitung*, u tekstu »Hapšenje jednog anarhiste«, izvijestio svoje čitateljstvo o tome da je bečkog policijskog činovnika Franza Hlubeka ubio radnik Anton Krammerer.²⁵³ »Atentate su obično vršili nezaposleni, bijedom izmučeni radnici i radnici bez krova, osjećajući prema društvu, koje ih proganja, samo ogromnu mržnju«, piše Cazi.²⁵⁴

Četrdesetpetogodišnji postolar Franjo Srnc, rodом iz Štajerske, te pedesetdevetogodišnji krojač Wolfgang Hiža²⁵⁵ iz Moravske, tijekom 1883. godine po Zagrebu su, uz pomoć suradnika, Izidora Štrauba i Vjekoslava Montanellija, distribuirali letke pozivajući sugrađane na revoluciju, pokazajući, kako tvrdi Cazi, »bitnu razliku i u duhovnom pogledu od tadašnjeg građanskog

251 J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, str. 346.

252 Isto, str. 66.

253 Isto, str. 32–34.

254 Isto, str. 32–33.

255 Cazi ističe da je Hiža djelovao kao socijalist u Zagrebu još 1873. godine, s tim da je bio i u upravi Zagrebačkog radničkog društva 1874. i 1878. godine. Hižu isto tako nalazimo i u uredništvu *Radničkog prijatelja*. »Sve to govori da se policija i zagrebačka štampa zabunila za deset godina, kad je ocjenjivala početak socijalističkih djelatnosti Wolfganga Hiže u Zagrebu. Ako je to znala, onda se može izvući zaključak da je svjesno željela umanjiti njegov politički značaj, možda zbog toga, što ga ona nije otkrila.« Izvor: J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, str. 58.

nacionalizma«. ²⁵⁶ Organiziravši socijalistički krug radnika, Srnc i Hiža čitali su i širili literaturu Johanna Mosta, poput lista *Freiheit*, kao i druge subverzivne tiskovine. Bliski anarhističkom aktivizmu uhićeni su 1884. godine. Iako nije dokazana eventualna povezanost zagrebačkog društva s bečkim anarhistom Antonom Krammererom, u izvještaju gradonačelnika grada Zagreba upućenom Zemaljskoj vladi stoji da su Srnc i Hiža »stojali u živahnom savezu sa notornimi agitatori anarchista«, odnosno revolucionarnim socijalistima iz Budimpešte, Luzerna, Züricha i Beča. ²⁵⁷

Osvrnuvši se na privođenje Srneca i Hiže, ban Héderváry poslao je početkom ožujka 1884. okružnicu ²⁵⁸ pišući o zagrebačkom »potajnom društvu radnika, kojega su članovi ne samo dobivali iz Beča, Budimpešte i iz Švajcarske revolucionarno–socialističkih časopisih (...) nego su i u živahnoj korespondenciji stajali sa notornimi anarhisti tu i inozemstva«. ²⁵⁹ Nekoliko tjedana poslije, ban je obavijestio predsjednika ugarske vlade Istvána Tiszu rekavši da je završena istraga protiv Srneca i Hiže te da su predani sudu zbog zločina uvrede veličanstva, veleizdaje i uvrede članova carske kuće. ²⁶⁰

Zagrebački je dnevni list *Pozor* 4. ožujka 1884. objavio tekst »Socijalizam kod nas« u kojem je navedeno da vlasti pomnije prate »rovarstva socijalista« te »da se imade i u Hrvatskoj osobito u Zagrebu strogo paziti na socijalistički pokret«. Iste su novine u svibnju ponovno u više navrata pisale o zagrebačkom sudskom procesu protiv četvero radnika opisujući uhićenike kao »pristaše one anarhističke stranke, koja htjede i Hrvatsku usrećiti svojim ludimi idejama, kojim je konačni cilj umorstvo i razbojstvo«. Pritom, anarhizam je opisan kao »izrod« socijalizma koji se ovom prilikom prvi put našao pred hrvatskim sudom. »Pitanje socijalističko, koje potresa cielu Evropu, dotaknulo se je svojim valovi evo i Hrvatske, nu ipak ni jedan od širitelja anarhističkih ideja nije sin naše domovine, niti je njihovo nastojanje uspjelo medju domaćim radnici, a još manje medju seljaci«, piše *Pozor*. Isto tako, socijalističke su

256 Isto, str. 73.

257 Isto, str. 35–37.

258 Tri mjeseca poslije zagrebačkog »anarhističkog« procesa, dakle u kolovozu 1884., reagiravši na dopis bana, gradonačelnik gradskog poglavarstva u Sisku Franjo Lovrić obavijestio je bana kako je »kod jednog trgovca u službu stupio Rudolf Jakob Fandisch« kod kojeg je pronađen »sumnjivi socijalistički ili anarhistički sadržaj«. Što je u konačnici bilo s Fandischem nije poznato. Izvor: J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, str. 57.

259 Isto, str. 37.

260 Isto, str. 39.

tiskovine okarakterizirane kao »krvoločni spisi« i »mahnito–razvrtni proglassi«.²⁶¹

U tekstu »Zagrebačke crtice« *Narodne novine* krajem ožujka 1884. opisuju svakodnevicu u najvećem hrvatskom gradu kada se »ugodnomu čuvstvu novoga života u svoj prirodi iza zimskog primirja pridružuje i pouzdanje u kontinentalni, pošto je opasnost od anarhistah i u Zagrebu uklonjena«.²⁶²

Glavna rasprava protiv zagrebačkih anarhista vođena je sredinom svibnja 1884. i to na njemačkom jeziku jer, prenosi *Pozor*, »ipak nezna nijedan hrvatski odgovarati«. Isti je list Hiža opisao kao ćelavog starca dugačke brade koji »učini na čovjeka utisak prije kao neki patrijarkalni starina koj živi u miru i zadovoljstvu u krugu svoje djece i unučadi, nego li kao čovjek, koji želi sa svimi postojećimi uredbami učiniti tabula rasa i sve potopiti u krvi, pa podići novi red na ruševinah sadašnjih modernih država«.²⁶³ *Sloboda* od 16. svibnja 1884. iskazala je primjetnu naklonost prema privedenima. »Hiža je star čovjek od 59 godina, cijelo tielo i sav izgled odaje čovjeka bolestna, a izražaj lica mu je osobito zanimiv. Budući upravo bolestan, izgleda vrlo satrven. Hiža pobudjuje u občinstvu sućut. Obtuženik Srnec star 45 godinah, čovjek bi ga držao mnogo starijim, jer je već jako osiedio. Lice i pogled odaje čovjeka, koji je mnogo trpio. Ostala dvojica su mladići od 22 godine, vanjšina im je simpatična i inteligentna.«²⁶⁴

I *Narodne novine* 17. svibnja objavljuju svoje mišljenje o optuženicima.

»Vjekoslav Montanelli i Izidor Straub prototipi su poluizobraženih zavedenih mladićah, koji su premnogo o socijalizmu čitali a da bi i deseti dio toga štiva shvatili. Njima se to štivo vrti sada po mozgu, pa si utvaraju, da su i oni zvani popraviti ovaj tužni sviet. Kad govore o socializmu, pričinja se, kao da malo diete recituje na izust naučenih nekoliko stihovah, neimajući pojma o njihovom značenju; tako zvane njihove fraze o usrećenju siromašnih radnikah o boju proti okrutnom kapitalu itd. Ovakovi ljudi jedva mogu biti pogibeljni.«²⁶⁵

Prema optužnici Državnog tužiteljstva protiv Hiže, Srneca i njihovih dvojice drugova, »radnici, koji svoje slabo materijalno stanje pripisuju više sadanjem načinu vladanja i upravi te uredbi modernih državah negoli vlastitom slabom

261 Isto, str. 47–48.

262 *Narodne novine*, 21. ožujka 1884., Zagreb

263 J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, str. 51.

264 Isto, str. 52.

265 *Narodne novine*, 17. svibnja 1884., Zagreb

radu a donekle i neradu, našli su i u ovih kraljevinah pokretače svojih socio-demokratskih težnjah«. Isti dokument navodi da su se aktivisti isprva okupljali u Hižinom stanju, a kasnije, kada se kružok proširio, jednom ili dva puta tjedno u obližnjoj krčmi.

»Pogovaralo se je pak javno biedno stanje radnikah a ujedno se je i dogovaralo, kako se radnikom pomaže. Kod ovakovih sastanakah koje nazivaše po primjeru svojih inostranih jednomišljenikah klubom, sakupljali su i novčane prinose za njihove jednomišljenike u Gracu, Beču i Pešti koji su radi svojih pogibeljnih težnjah pali u ruke pravde. Svaki član ovog kluba, imao je dužnost dobavljati što više članovah, koji su posiećivali te njihove sastanke.«²⁶⁶

Franjo Srnec navodno je pohranjivao subverzivni tisak koji je u Zagreb dolazio s više europskih adresa.

»Svi ovi časopisi smjeraju ne samo na zapriečenje u izvršivanju vladarskih prava već i na silovitu promjenu načina vladanja, na uzbunu proti pojedinih razredom i staležom društva građanskoga, što sve bi moglo prouzročiti građanski rat u državi. Čitanje takvih časopisah bijaše njima ugodna zabava, pak stoga nije ni čudo, da su usvojili nazor i težnju njihovih drugovah, kojim je nakana srušiti priestolje, poremetiti javni poredak te uvesti bezakonje.«²⁶⁷

U brošurama koje su dijelili, tvrdilo je tužiteljstvo, isticano je da su Hrvati protili previše krvi za »habsburške tiranine«, pozivajući radnike da se pridruže socijalistima »i da s proletarijatom svih zemaljah zametnu boj za jednaka prava i dužnosti svih građanah«. Tekst »Braćo radnici«, nastao 1884. godine kao prijevod nepoznatog originala te pronađen kao takav u Srnecovom stanu, nakon opisa društvenog položaja radništva potiče na ustanak i zbacivanje »krvoločnih tirana« i »mrcina« poput careva, kraljeva, lihvara, klera, tvorničara, plemića, generala, policajaca i drugih, nastavljajući s radikalnom retorikom.²⁶⁸

»Vi narodi svih zemaljah bez razlike narodnosti i vjeroizpovjedanja sklopite čvrsto vaše redove. Smrt i propast cijeloj tiraniji s njezinimi pomoćnici budi devisom našom! Jedan za sve svi za jednog. Najveća svrha je za postignuti. Naši dušmani moraju sa svimi sredstvi, koja nam na razpolaganje stoje uništeni biti. Treba ih u njihovima palačama potražiti, u svakom zakutku, te

266 J. Cazi, *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj*, str. 39.

267 Isto, str. 42.

268 Isto, str. 43.

ih sve izkoreniti i uništiti. (...)

Da je samo anarhisam jedna jedina naravna, pravедna i potreboćam svega odgovarajuća organizacija čovječjeg društva. Jer nijedna vlada svieta, dapače niti toliko hvaljena vlada naroda ma bila ista još tako dobro i slobodno organizirana, nije u stanju u slobodi i redu to pružiti, što Vi u anarhističkom društvu nadjete, jer gdje su čovječji zakoni, je i nasilje dakle prava sloboda nemoguća.

Što je anarhisam? Anarhisam je suprotivno od vlade, anarhiste neće da imadu nikakovu vladu, nikakove tirane, koji sve za sebe imati hoće, bez išto sami izrade, koji za narod za radnike drugo neimaju nego progonstvo i guljenje. Anarhiste žele svakom pravdu, neograničenu individualnu slobodu.

Dakle, za svakog čovjeka ravna prava i ravne dužnosti, da svi rade, da nikakovih gospodarah i također slugah neima, oni nećeđu biti vladari niti hoćeđu s kime vladati.

Anarhisti nećeđu da imadu neba niti pakla, bogovah niti bogovjeracah niti carevah niti podanikah niti ikakov zakon osim onog, kojeg narav donosi. Napolje to jest u vatru s'švimi umjetno pronađenimi zakoni, koju su sredstvom potlaćenja, naravski zakoni su vjekoviti i nepromjeljivi, koji niti je potrebno izdati niti napisati.

Nadalje da svaki radi, to znači za sveobće dobro nješto koristnoga stvoriti i za to da svaki jedanki zahtiev za sve ima. Jest, vi ćete kazati, to će biti smješarija bez boga zakona i policije, to nije moguće, da tako bude, ljudi niti neće htjeti, oni će jedan drugoga ubiti i jedan drugome sve oti. To po prilici Vas danas korumpirana odlična klasa respectivno pressa uči. Nevjerujte o toj dobro izmišljenoj i bezobraznoj bazi onih lopovah, koji u uzdržavanju današnjih lopovskih i pustajinskih ustanovah svoj interes t. j. svrhu imadu. Radnici! Vi, koji se danas 10–12 satih dnevno naradite, te niti toliko nezaslužite, da čovječeno živiti možete s'vašom obiteljju, zar Vi mislite da ćete u jednom društvenom stanju tati i lopovi postati, koje Vam kod znatno prikraćena vremena radnih satih dozvoljuje dobro živjeti, jer onda više niste primorani gladu i nevolji svaki sat u oči gledati i biti će Vam moguće i ono uživati, one radosti i veselja, koje danas bogataši, bezposlice, badavadjije, pustajje, koji sada ulogu cara, kralja, diplomata, popa itd. igraju, uživaju? (...)

Tko dakle još tvrdi, da anarhisam obstojati nemože, taj je dušman sveobćem blagostanju, dušman slobode, egoista, koji samo na trošak svog bližnjeg živjeti badava hoće. Za to dole sa svom vladom i njezini zakoni dole i na stran s'popovi, pravnici krivci svega zla i brzi konac i pad tiranije. To je jedina ljubav bližnjega.

Hoćete u slobodi živjeti, to si morate ravnopravnost dati. Privatno imućstvo učiniti sveobćim i uništiti kapitalistički način produkcije s'njihovimi štitnic.«²⁶⁹

Nakon što je završilo suđenje za koje je javnost iskazala očito zanimanje, Srncu je dosuđeno pet, a Hiži šest godina teške tamnice, dok su Štraub i Montanelli pušteni na slobodu.²⁷⁰ Novine *Slovenski narod* izricanje su presude popratile sljedećim dopisom:

»Sve žali osuđene koji su možda zavedeni ili u pometnji pošli na krivi put pa će sada kroz lijepi broj godina otkajavati svoje zablude i svoje sanjarije. Jer ko je bio prisutan raspravi dobio je uvjerenje da su svi optuženi prožeti idejom, da rade za uzvišeni cilj, mogli su opaziti nekakvu ljubav za žrtvovanje i ponos na socijalno–demokratske ideje, nekako sanjarstvo. Baš zbog toga nam optuženi nisu bili tako antipatični, kao drugi zločinci. Uslijed te osude uništen je kod nas anarhizam za više godina. Hrvatski radnici nisu pristupačni tim idejama, koje nam donose i nameću samo tuđinci«²⁷¹

Naposlijetku, i Srnc i Hiža odpremljeni su u Lepoglavu, a nakon odsluženja kazne prognani su iz Hrvatske i Slavonije.²⁷² »Teška osuda Wolfganga Hiže i Franje Srneca nije uništila socijalističku aktivnost među zagrebačkim radnicima. Međutim, ona je pridonijela još većem zatvaranju postojećih socijalista u sebe, gurnula ih na veću opreznost i konspirativnost, a time i na veću izoliranost tadašnjih socijalista od radnika«, napomenuo je Cazi.²⁷³

Tri godine poslije spomenutog sudskog procesa, u Zagrebu je, pod uredništvom Ante Mlinarića, člana Zagrebačkog radničkog društva, pokrenut *Radnički glasnik*, opisan kao »list za interese hrvatskog radničkoga staleža«. ²⁷⁴ Cazi smatra da *Radnički glasnik* ipak »nije uspio da postane mobilizator i organizator radničke klase Hrvatske ni u jednom važnom pitanju, u političkoj borbi za demokratska prava, kao ni u borbi za ekonomska prava radnika«. ²⁷⁵

269 Isto, str. 43–45.

270 Isto, str. 45.

271 Isto, str. 53.

272 Isto, str. 53.

273 Isto, str. 63.

274 Isto, str. 78.

275 Isto, str. 83.

Nadalje, godine 1891. udruženje zagrebačkih stolara uspjelo se izboriti za kolektivni ugovor koji je, među ostalim stvarima, radnicima jamčio desetosatno radno vrijeme, nedjeljni odmor i pravo obilježavanja 1. svibnja.²⁷⁶

Upravo tada, u razdoblju sve intenzivnijih progona socijalista u Slavoniji i Hrvatskoj, dio je zagrebačkog radništva pošao u inozemstvu gdje su mu u potrazi za smještajem i radnim mjestom prve postaje uglavnom bila društva za uzajamnu pomoć ljudima s ovih prostora. Jedno takvo udruženje, »Sloga«, osnovano je 1891. godine u Beču s ciljem da organizira pomoć te kulturno–obrazovnu djelatnost. Isto je društvo 1910. primilo i određeni broj anarhosindikalista nakon čega je to radikalno krilo osuđeno i izbačeno iz udruženja. U isto vrijeme, spriječen je pokušaj anarhista da steknu utjecaj u još jednom sličnom radničkom društvu, »Danici« iz Graza. Takva su udruženja osim radnika okupljala i studente iz južnoslavenskih zemalja, a osnivana su u Budimpešti, Berlinu, Beču, Hamburgu, Grazu, Zürichu te u drugim gradovima.²⁷⁷

Kretanja i tajnu suradnju srednjoeuropskih anarhista ponekad je bilo teško pratiti, no vlasti su svakako nastojale držati korak s najnovijim zbivanjima. U studenom 1900. godine ministar unutarnjih poslova poslao je obavijest Predsjedništvu zemaljske vlade da je zagrebačko društvo pod imenom »Češka beseda« pristupilo anarhističkom udruženju Čeha u Zürichu sa svrhom promicanja anarhističkih ciljeva. U lipnju 1901. godine izvještaji o provedenoj istrazi istaknuli su da navedeno društvo nije imalo nikakve veze s anarhističkim kretanjima. Nedugo zatim, u kolovozu 1901. zagrebački gradonačelnik izvijestio je vladu o sumnjama u to da se u Sisku »u jednoj ondašnjoj kući nastanjuju anarhisti«. Nakon posjeta redarstvenika kući gospođe Anke Gradiš ustanovljeno je da nije riječ o anarhistima već o spiritistima koji su ondje iznajmili sobu i održavali sastanke.²⁷⁸ Uzmemo li sve u obzir, prisutnost anarhizma u Zagrebu na prijelazu stoljeća, barem s obzirom na uvid u dio dostupne arhivske građe, bila je, u najbolju ruku, tek povremena.

Uz dnevnice, radno vrijeme i isključenost iz političkog života, stambeno je pitanje, kao i širenje različitih bolesti predstavljalo još jedan izazov radništvu Zagreba na pragu 20. stoljeća.

276 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 218.

277 Knapić–Krhen, Cvetka, »Jugoslavenska radnička društva u Beču i Grazu i pokušaj osnivanja Saveza jugoslavenskih radničkih društava na prijelazu stoljeća (1888–1914)«, *Povijesni prilozi*, 7, Zagreb 1988.

278 Državni arhiv Zagreb, fond Predsjedništva Zemaljske vlade 1869–1921, 78, serija — opći spisi, kutija 622, svezak VI–15.

Krajem 1910. u listu *Slobodna riječ* objavljen je članak dr. Andrije Štampara posvećen pitanju tuberkuloze među radništvom te porastu broja oboljelih u Banskoj Hrvatskoj. U zaključku teksta dr. Štampar kaže: »Nama treba sunca, svjetla, zraka i čistoće. Ima li sve to radni narod? (...) U Hrvatskoj ima premalo (da bi se ostvarili ovi ciljevi) zdravstvenih ustanova, osobito bolnica, liječnika, nema dovoljno tehničke zaštite u industriji i zanatstvu. (...) Većinom su to tijesne prostorije u kojima je preko cijelog dana nečist uzduh, prašina. Tu je ugroženo ne samo zdravlje radnikovo nego i njegov život.«²⁷⁹ Citirajući tekst iz srpnja 1918. naslovljen »Nešto o gradnji činovničkih i radničkih stanova« Ivan Kovačević prenosi sljedeći paragraf: »Dakle skoro polovica žiteljstva gušilo se (...) u pokvarenom zraku. Ovdje još nisu ubrojani oni što gotovo preko cijele godine noćivaju po klupama, parkovima, sjenicama, kanalima, itd.«²⁸⁰

Prema istraživanjima Mire Kolar Dimitrijević, 1918. godine radnici su činili petinu ukupnog stanovništva grada Zagreba s jasno izraženom tendencijom daljnjeg rasta. U razdoblju od kraja Prvog svjetskog rata pa sve do 1930-ih Zagreb je, piše Mira Kolar Dimitrijević, »od provincijalnog industrijskog grada postao industrijsko središte novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Tome je pogodovala očuvanost zagrebačke industrije od ratnih razaranja i centralizacija financijskog kapitala u Zagrebu s jakim vezama u Budimpešti, Beču i Pragu, a taj je kapital omogućio proširenje postojećih i otvaranje novih industrijskih pogona u Zagrebu. (...) U ovom periodu ponajviše su se razvile mašinska, tekstilna, kemijska i prehrambena industrija.«²⁸¹

Završetak tragedije Prvog svjetskog rata te uspostava nove državne zajednice dio je zagrebačkih radnika dočekaio izvikujući revolucionarne parole. Gradom se proširio proglas Karla Liebknechta kojim je proletarijat pozvan na dizanje socijalističke revolucije,²⁸² a nešto poslije, 30. ožujka 1919. godine, održana je javna skupština kojoj je prisustvovalo oko 4.000 ljudi. Prihvaćena je rezolucija kojom se, između ostaloga, tvrdilo i ovo: »Imajući u vidu da se današnji svijet otvoreno podijelio u dvije fronte — s jedne strane udružena revolucionarna

279 I. Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji*, str. 355–356.

280 Isto, str. 351.

281 Kobsa, Leopold (urednik), *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1968., str. 117–130.

282 Z. Stipetić, *Komunistički pokret i inteligencija. Istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918 — 1945)*, str. 112.

socijalistička armija čitavog svijeta, s druge strane udružena žuta i crna armija kontrarevolucije — naše je mjesto u crvenim revolucionarnim socijalističkim redovima.«²⁸³

Pobjeda komunista na gradskim izborima 1920. godine, kada su kao najjača stranačka opcija osvojili 39% glasova, pri čemu je njihov predstavnik Svetozar Delić nakratko postao i gradonačelnik, indikativna je u pogledu političke snage i brojnosti socijalista u Zagrebu. Kada su rezultati izbora poništeni te je *Obznanom* zabranjen svaki vid komunističke djelatnosti, gotovo 10.000 zagrebačkih radnika i radnica stupilo je u generalni štrajk.²⁸⁴ Ipak, sve jasnija dominacija novonastale Komunističke partije Jugoslavije unutar radničkog pokreta nagovijestila je daljnju marginalizaciju ionako slabašnog anarhizma. Tek sporadično pronalazimo informacije da su i nakon donošenja *Obznanе* u Zagrebu djelovali poneki anarhisti. Naime, kako tvrdi Zorica Stipetić, šačica zagrebačkih anarhista, nadahnutih njemačkim radikalno lijevim listom *Die Aktion* (1911.–1932.), napustili su Savez komunističke omladine Jugoslavije, utemeljen u listopadu 1919. godine, »zbog njegova oportunitizma«. ²⁸⁵ Kako god bilo, zanimljivo je da je upravo jedan od osnivača SKOJ–a, Zagrepčanin Rudolf Hercigonja (1896.–1937.), srednjoškolski kolega Augusta Cesarca i Đuke Cvijića, ubijen tijekom Staljinovih čistki 1937. godine u Sovjetskom Savezu, svojevremeno bio blizak anarhističkim krugovima. Primjerice, izdanje varaždinskog *Narodnog jedinstva* od 18. veljače 1922. godine za Hercigonju tvrdi da je »revolucionarac, anarhista i rušilac sadašnjega poretka«. ²⁸⁶

Pristavši uz ideju revolucionarnog terora u pogledu provođenja atentata nad političkim licima, Hercigonja je sudjelovao u pokušaju ubojstva bana Ivana Škerleca 1914. godine zbog čega je završio na četverogodišnjoj robiji u Lepoglavi. Tijekom boravka u zatvoru, na stotinjak je stranica opisao svoja šarolika politička uvjerenja sazdana od opravdavanja anarhističke »propagande djelom« do zamisli o političkom jedinstvu Južnih Slavena te oslobođanju od austrougarskog pritiska uz srpsku pomoć, prihvaćajući nekakav oblik jugoslavenske države. Unatoč tome, dvadestogodišnji se Hercigonja žustro zalagao za transnacionalno revolucionarno djelovanje s ciljem rušenja postojećih

283 Sentić, Marija, Lengel–Krizman, Narcisa, *Revolucionarni Zagreb 1918–1945. Kronologija*, Školska knjiga, Zagreb 1979., str. 10.

284 *Tisućljetni Zagreb*, str. 200.

285 Stipetić, Zorica, *Argumenti za revoluciju — August Cesarec*, Centar društvenih djelatnosti Saveza Socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb 1982., str. 131.

286 *Narodno jedinstvo*, 18. veljače 1922., Varaždin.

društvenih i političkih konvencija tvrdeći da »robovi su svi« te da »sve je dozvoljeno, jer cilj je svet.«²⁸⁷

»Protivnik sam svega što čovjeku priječi slobodan i ugodan život, a jer je to sav današnji društveni uređaj, to sam ja protiv njemu, tj. protiv svemu, što i kako sada postoji. Gadno je od čovjeka ako ovu bljuvotinu od uređenja društva ravnodušno podnosi. Ili lijep i slobodan život, kakav nam je priroda dala ili rat do smrti. Ako ne mogu živjeti razumno i sretno kako hoću, netrebam nikako. Ubijati se neću, rađe se borim. Borim se za sebe, to je moje pravo. Ja ne mogu i neću u ovoj bljuvotini živjeti. Ja sam čovjek i neću da me smatraju psom, ili možda još gore. Izim toga, moji estetski živci ne mogu podnašati ropstvo drugih, sve kad ja i nebi bio između njih. Dira me gnjusoba ljudi, njihova himbenost, laž, pretvaranje. Sve je to posljedica ropstva. A robovi su svi. Ne samo kažnjenici i prognanici. I *slobodni* su robovi. I seljaci, i trgovci, i građani, i činovnici, i upravnici, i ministri. I što ide više gore, sve su veći robovi. Robovi robova. Robuju i drugima i sebi, i laži, i konvencionalizmu i svemu! Ja trgam ove lance i protestiram, i grizem. Rušiti, rušiti. Sve rušiti! Jer ništa nema valjana, zdrava — sve je trulo, sve gnjilo. Ja nemogu podnašati svoga ropstva, nemogu podnašati ropstva bližnjega. I zato se borim! Ne mogu živjeti u ovoj atmosferi zagušljivoj i smradnoj. Hoću svježeg zraka i svjetla. Hoću mirisa, neću smrada. I nikakav čin nije prestrašan niti pregrozan u borbi za oslobođenje. Sve je dozvoljeno, jer cilj je svet.«²⁸⁸

Poslije donošenja *Obzname*, Hercigonja, uvjeren da je individualni teror jedino preostalo sredstvo borbe proletarijata Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, u veljači 1921. u Zagrebu osniva terorističku organizaciju Crvenu pravdu čiji je član Alija Alijagić, nekoliko mjeseci kasnije u Delnicama pucnjevima iz revolvera ubio ministra policije Milorada Draškovića, samog autora *Obzname*. S obzirom na val uhićenja, Hercigonja je bio prisiljen pobjeći u inozemstvo.²⁸⁹

Između dva svjetska rata nastavljena je diferencijacija te ideološko formiranje kvantitativno jakog zagrebačkog radništva, o čemu piše i Mira Kolar Dimitrijević.

»Životarenje radničke klase Zagreba na granici minimuma egzistencije slabilo je tu klasu fizički i moralno i podgrizalo njenu otpornu snagu. Iako je

287 Očak, Ivan, »Građa za biografiju Rudolfa Hercigonje«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 19, no. 1, Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti, Zagreb 1986.

288 Isto.

289 Z. Stipetić, *Argumenti za revoluciju — August Cesarec*, 132–133.

razvoj te klase u međuratnom razdoblju veoma dinamičan, a njen porast u odnosu na nerazvijenost jugoslavenske privrede prosto zadivljujući, ta klasa je bila relativno slaba. Kao radnička klasa prve generacije, radnici grada Zagreba teško su se privikavali na *razmrvljeni rad* i tvornički tempo rada, a uslijed svoje sindikalne nepovezanosti nisu uspjeli izboriti trajnije uspjehe u svojoj ekonomskoj borbi.

Usljed svih tih karakteristika, radnička klasa Zagreba bila je strogo diferencirana od ostalih kategorija zagrebačkog društva, a njena profesionalna pokretljivost i socijalna mobilnost bila je minimalna. Gotovo svi radnici Zagreba stanovali su u radničkim predjelima, oblačili su jeftina suknena odijela iste boje, i već po svojoj *vanjskoj fizionomiji* odavali klasu koja stari prije vremena. (...)

Svakako, uoči Drugog svjetskog rata zagrebački radnici su kao najbrojnija kategorija zagrebačkog društva stajali pred alternativom — ili socijalnom revolucijom promijeniti postojeće stanje, ili postepeno propadati. <<²⁹⁰

290 L. Kobsa (urednik), *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, str. 131.

DALMACIJA I ISTRA

Dalmatinski i istarski radnici u određenim su razdobljima održavali dinamične veze s drugovima i anarhističkim agitatorima iz susjednih zemalja, a naročito Italije. Upravo zbog toga važno je elaborirati tamošnja radnička gibanja u kontekstu industrijalizacije i razvoja kapitalizma kao i u odnosu na talijanske utjecaje.

Radnički se pokret u Dalmaciji javio razmjerno kasno, ako ga usporedimo s istovjetnim procesima u Hrvatskoj i Slavoniji. Prema jednom viđenju, socijalisti iz kontinentalne Hrvatske bili su suviše slabi da bi se sistematski angažirali u organiziranju dalmatinskog pokreta. Navedenu im je djelatnost znatno otežavala i granica koju je dvojna monarhija postavila između hrvatskih pokrajina.²⁹¹ Naime, Dalmacija i Istra bile su od Nagodbe 1867. u sklopu austrijskog, a Hrvatska i Slavonija ugarskog dijela Austro–Ugarske Monarhije. Dok je u Osijeku, kako smo vidjeli, prvi štrajk izbio još 1869., u Dalmaciji su takva zbivanja prvi put zabilježena tek 1896. godine, nakon čega se osnivaju i sindikalna udruženja te obilježava Praznik rada.²⁹²

Dakle, sredinom 19. stoljeća Dalmacija je bila ekonomski zaostala, bez razvijene gradske privrede i industrije, agrarni odnosi nisu bili riješeni, prometnice su bile loše, a višak radne snage teško je ostvarivao zaradu te se počeo iseljavati, ponajviše u Ameriku. Takvo je stanje u regiji uglavnom bila posljedica politike koju je Austrija kao zemlja kontinentalne orijentacije vodila prema južnim, dalmatinskim granicama.²⁹³ Sve u svemu, Dalmacija se nalazila na »periferiji Monarhije, daleko od svih jačih centara radničkog pokreta«, zaključuje Dinko Foretić.²⁹⁴

S raspadom cehovskih organizacija 1870–ih godina, osnivaju se radnička društva bez pravih poveznica sa suvremenim radničkim pokretom. Uglavnom su to bile organizacije za uzajamnu pomoć kao i kulturno–prosvjetna buržoaska društva koja su tek nosila radnički naziv. S dolaskom talijanskog radništva potkraj stoljeća, u situaciji nedostatka stručne radne snage kao i obilježja gospodarskog razvoja, u dalmatinskim gradovima radikalne ideje socijalizma, pa čak i anarhizma, počinj u puštati korijenje.

291 *Povijest hrvatskog naroda*, str. 206.

292 Isto, str. 207.

293 Obad, Stijepo, »Odjek Pariške komune u stranačkom životu Dalmacije«, *Pariška komuna 1871–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1971., str. 984.

294 Foretić, Dinko, *Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji, Istri i Rijeci do 1919.*, Filozofski fakultet Zadar, Zadar 1972., str. 193.

Najdublja traganja za nekom vrstom radničkih istupa u Dalmaciji koji se možda i ne odnose na štrajkove vjerojatno će nas odvesti do sredine 19. stoljeća. Godine 1848. dubrovački su radnici negodovali zbog uvođenja novih poreza, teških prehrambenih prilika i načina rada administracije. Ipak, nije bilo radikalnijih zahtjeva, a pojavila su se i nejasna maštanja o promjenama društveno–ekonomskih odnosa, poput zamisli o odbijanju rada te plaćanja poreza jer će bogati tobože uzdržavati siromašne, a živežne namirnice će biti besplatne. Sve to nije dobilo širu potporu naroda, jer se u izvještajima o »dubrovačkim događajima« tvrdi, kako je to bila »bezobrazna galama od trideset ili četrdeset osoba, između neotesanaca i drugog ološa niže klase, koji su nekad nagovoreni i potkupljeni«. Početkom 1849. godine dubrovačke su gradske vlasti izvijestile da više »nema straha od komunističke opasnosti«. ²⁹⁵

Mato Kapović spominje da je u prvim godinama radničkog pokreta dubrovačko radništvo bilo zaokupljeno socijalističkim romantizmom koji je podrazumijevao uvjerenje o općoj ljudskoj jednakosti i pravdi. ²⁹⁶ O kakvom je točno socijalističkom usmjerenju riječ, i je li ono imalo ikakve veze s anarhizmom, ne možemo znati.

Josip Vrandečić piše da se radnički pokret u Dalmaciji razvio u krilu građanskih stranaka poput Narodne stranke, koja je zagovarala sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, i Autonomističke stranke, koja je podržavala samostalnost Dalmacije u sklopu Cislajtanijske, austrijskog dijela Monarhije. Čak štoviše, Vrandečić tvrdi da je pokret u svojim začecima imao konzervativno, katoličko obilježje, ²⁹⁷ te ga je moguće definirati kao kršćanski socijalizam čiji je najvažniji predstavnik u Dalmaciji bio svećenik Giovanni Devich ili Ivan Dević, koji je živio između 1830. i 1906. godine. Naime, djela engleskih autora, poput Fredericka Mauricea, Charlesa Kingsleyja i Johna Malcolma Ludlowa imala su velik utjecaj na širenje ideje koja je zagovarala jedinstvo crkve i radnika u borbi protiv svih negativnih aspekata industrijske revolucije. ²⁹⁸ Nakon propasti čarističkog pokreta 1848. godine, kršćanski se socijalizam proširio u Engleskoj,

295 Kapović, Mato, *Radnički pokret Dubrovnika 1874.–1941.*, Historijski arhiv Dubrovnik, Dubrovnik 1985., str. 57–58.

296 M. Kapović. *Radnički pokret Dubrovnika 1874.–1941.*, str. 61.

297 Vrandečić, Josip, »De Civitatis Dei Giovannija Devicha«, *Međunarodni skup Dijalog povjesničara — istoričara*, sv. 5, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb 2002., str. 233.

298 U tom smislu ne smijemo zaboraviti niti encikliku *Rerum novarum* (*O novim stvarima*) pape Lava XIII. iz 1891. kojom je kritizirana kapitalistička eksploatacija radnika ali i socijalizam te revolucionarni prevrati, uz načelno podržavanje sindikalnog udruživanja te naglašavanje neotuđivosti privatnog vlasništva.

osobito između 1848. i 1854. godine. Pokret je, uz tiskanje publikacija i promicanje studija Biblije među radnicima, nastojao utemeljiti radničke udruge na principima sindikalizma s ciljem organizacije društva prema kršćanskim načelima.²⁹⁹ Ipak, spomenuti svećenik Giovanni Devich tvrdio je da je borba protiv nereda i anarhije osnovna građanska dužnost, posebno nakon što su u nekim državama, posebice u Francuskoj, »izmučeni duhovi« okrenuli radnike protiv Boga, reda i rada.³⁰⁰

Italija postaje poslije ujedinjenja privlačna za dalmatinske radničke vođe. Prema tvrdnji austrijskog Ministarstva unutarnjih poslova komiteti Internacionale postojali su i na istočnoj obali i to u Trstu i u Splitu. Iako tadašnji Split karakterizira nerazvijena industrija, državne su strukture izrazile sumnju u to »da je pokret radnika u Splitu potaknut od ljudi Internacionale«.³⁰¹

Godine 1887. u Dubrovniku počinje izlaziti list *Radnik*, prve novine koje su se obratile radnicima kao novom društvenom faktoru u Dalmaciji. Da su socijalističke ideje u tom razdoblju već bile poznate u Dubrovniku svjedoči i knjižica Nikole Gradića *Socijalizam u sadašnjem obliku* (1891.) u kojoj autor oštro polemizira sa socijalističkim i marksističkim misliocima nastojeći dokazati neopravdanost i neodrživost njihovih postavki.³⁰²

Sve u svemu, tijekom 1890-ih dalmatinski su se radnici počeli sindikalno udruživati. Marko Trogrlić ističe da je 1897. u Trstu osnovana Socijaldemokratska stranka za Jadransko primorje i Dubrovnik, a već sljedeće godine u Zadru i prvo socijalističko društvo Socijalna demokracija.³⁰³

Godine 1898. u Zadru počinje izlaziti dvojezični list *Socijalista (Il Socialista)*, koji je doživio pet brojeva, a dvije godine kasnije u Dubrovniku izbija jedan od najmasovnijih štrajkova u Dalmaciji. Radnici koji su sudjelovali u izgradnji željezničke pruge Dubrovnik–Čapljina 1900. godine, radili su u iznimno teškim uvjetima. Nadnica im je iznosila oko 1,30 forinti, radni dan je trajao 15 sati, a zbog loše tehničke zaštite česti su bili i smrtni slučajevi. Radnici su u nekoliko navrata prigovorili zbog navedenih problema, no sve njihove molbe su odbijene, a pojedincima se prijetilo i uhićenjem. Ubrzo su napustili radno

299 J. Vrandečić, »De Civitatis Dei Giovannija Devicha«, str. 238.

300 Isto, str. 243–248.

301 S. Obad, *Odjek Pariške komune u stranačkom životu Dalmacije*, str. 985.

302 M. Kapović, *Radnički pokret Dubrovnika 1874. — 1941.*, str. 60.

303 Trogrlić, Marko, Šetić, Nevio, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb 2015., str. 89.

mjesto te su nagovorili kolege s udaljenih dionica da im se pridruže što je 23. i 24. travnja dovelo do spontanog štrajka u kojem je sudjelovalo oko 600 ljudi. Štrajk nije polučio veći uspjeh, no nakon njega uslijedili su štrajkovi dubrovačkih pekara (1903.), kočijaša (1906. i 1907.), činovnika (1906.), obalnih radnika (1907. i 1913.), radnika koji su radili na izgradnji električne željeznice (1911.) i ostalih. Kapović drži da navedene akcije nisu dobile veću potporu puka prije svega zbog svoje slabe organizacije.³⁰⁴

Anarhističke su ideje u Dalmaciju prispjele u prvom redu preko Ancone i Trsta, dakle iz Italije.³⁰⁵ Ostala veća ishodišta anarhizma s Apeninskog poluotoka svakako su bili gradovi poput Milana ili Bologne.³⁰⁶ Ukratko, talijanski je anarhizam burna priča čvrsto povezana s međunarodnim pokretom te nošena djelovanjem Errica Malateste, Luigija Fabrija, Pietra Gorija, Armanda Borghija, Francesca S. Merlini, Camilla Bernerija, i mnogih drugih. Zanimljivo je da je Malatesta dvaput neuspješno pokušao doći u Bosnu i Hercegovinu kako bi propagirao anarhističke ideje nakon ustanka 1875. godine usmjerenog protiv osmanske vlasti.³⁰⁷ Transnacionalno proučavanje talijanskog anarhizma upućuje nas na nove aspekte anarhističkog djelovanja u Italiji; naglasak se stavlja na mobilnost anarhista preko Atlantskog oceana i cijelog Mediterana te širenje propagande i razmjenu ideja izvan granica matične države čime anarhizam u Italiji dobiva na kontinuitetu.³⁰⁸ Gotovo četrdeset posto anarhističkih listova na talijanskom jeziku tiskani su izvan Italije,³⁰⁹ a pretpostavlja se da je tijekom 1890-ih godina talijanska emigracija objavljivala više anarhističkih časopisa, pamfleta i drugih dokumenata nego gotovo sve ostale nacionalne grupacije zajedno.³¹⁰

Širenje talijanskog anarhizma svakako je uvjetovala i politička te ekonomska situacija u Kraljevini Italiji. Primjerice, 1898. godine u Milanu je nakon demonstracija protiv porasta cijena hrane, tijekom tzv. »svibanjskih događaja« (Fatti di Maggio), došlo do otvorenog sukoba prosvjednika i vojske, što je,

304 Isto, str. 66–80.

305 T. Indić, *The anarchist tradition on Yugoslav soil*.

306 Pederin, Ivan, »Socijaldemokrati i anarhisti u Istri i Trstu do početka XX. stoljeća«, *Rijeka*, godina IX., svezak 2., Povijesno društvo Rijeka, Rijeka 2004.

307 T. Indić, *The anarchist tradition on Yugoslav soil*.

308 Turcato, Davide, »Italian Anarchism as a Transnational Movement, 1885–1915«, *International Review of Social History*, vol. 52, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam 2007., str. 407.

309 Isto, str. 442.

310 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 325.

prema nekim izvorima, rezultiralo smrću osamdesetak ljudi i ranjavanjem njih gotovo 450, kao i progonom više tisuća bjegunaca od kojih su mnogi označeni kao anarhisti.³¹¹ Isti su se ljudi ubrzo razbježali Europom, noseći sa sobom različita uvjerenja, nerijetko anarhističkog predznaka. U očima mnogih tada je postavljen znak jednakosti između talijanskih radnika i anarhista. O njima se pisalo, diskutiralo, nastojalo se proniknuti u razloge sve učestalijih okretanja anarhizmu među siromašnim Talijanima. Zagrebački časopis *Kršćanska škola* u lipanjskom izdanju 1913. godine objavio je tekst »O čistoći škole i školske djece«, uz nekoliko zanimljivih komentara na situaciju u Italiji.

»Čistoća je nužna radi pravoga i općenitoga buđenja plemenitih osjećaja kod djece. Kako zlo djeluju zamazane špelunke od stanova, vidi se i po tome, što su razne zamazane komorice talijanskih gradova najbujnije tlo, iz kojega rastu anarkisti.«³¹²

Važno okupljalište talijanskih anarhista početkom 20. stoljeća svakako je bio Trst. Ondje je djelovalo militantno anarhističko udruženje, »*Germinal*«, čije je članstvo pretežno dolazilo iz radničkih redova. Navedeni je kolektiv širenjem vlastitih tiskovina ostvario stanovit utjecaj na afirmaciju anarhizma u Istri i Dalmaciji. Suradnici i urednici lista *Germinal*, nazvanog prema samom anarhističkom društvu, često su privođeni o čemu svjedoče i novinske crtice poput onih koje su objavljene u listu *Slavenska misao* u prosincu 1907. godine.

»Prekojučer bili su uapšeni i predani sudbenim oblastima g. Tomasich, vlasnik jedne tiskare, u kojoj se tiska jedan anarhistični list *Germinal*, zatim odgovorni urednik istog lista L. M. Andriani, uz neke druge izrazitije anarhiste.«³¹³

Ili:

»Slagar Tomasić, kod kojega se je tiskao anarhistični list *Germinal* te koji je zajedno sa urednikom istog lista bio uapšen minule sriede, bio je pušten na slobodu. No ipak će se proti njemu sudbeno postupati, jer je optužen radi ometanja javnog mira.«³¹⁴

Zabilježeno je da je u širenju anarhističke propagande u Zadru prilično aktivan bio postolar Luigi Coludrovich koji je održavao kontakte s drugovima

311 Rajković, Ana, *Širenje bludnih ideja u Slavoniji. Pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije*, Što čitaš?, Zagreb 2016., str. 23.

312 *Kršćanska škola*, lipanj 1913., Zagreb.

313 *Slavenska misao* — *neovisno i nepristrano glasilo svih Slavena*, 11. prosinca 1907., Trst.

314 *Slavenska misao* — *neovisno i nepristrano glasilo svih Slavena*, 14. prosinca 1907., Trst.

u Trstu zbog čega je bio privođen te je policija savjetovala ostalim građanima da se klone njegova društva. S obzirom na to da su neki anarhisti djelovali javno, vlasti nisu imali problema identificirati ih i podvrgnuti represivnim mjerama.³¹⁵

Tršćanska je policija u nekoliko navrata zabilježila takve slučajeve. Primjerice, u svibnju 1904. evidentiran je izgređ skupine anarhista u Puli. Naime, nakon što su izišli iz jedne gostionice, skupina je mladića pjevala anarhističke pjesme te se sukobila sa žandarima, nakon čega su sprovedeni u pritvor. Kod jednog je muškarca pronađen pojas crveno–crne boje, a Lujo Končan, koji se potukao s redarstvenicima, osuđen je na četiri mjeseca stroge tamnice u okovima s jednim danom posta u mjesecu.³¹⁶

Anarhizam u Dalmaciji i Istri karakteriziraju i sporadične vijesti o boravku stranih anarhista u hrvatskim gradovima. Oko 1898. godine u Splitu je boravio talijanski anarhist Attilio Pieroni, a 1900. godine iz Rijeke je prognan Francuz Joseph Signac poslije četveromjesečnog zatvora.³¹⁷ Krajem lipnja 1901. godine redarstvena služba grada Trsta privela je 25–godišnjeg talijanskog radnika osumnjičenog za anarhističko djelovanje. »Bog bi znao koliko će biti anarhista među hiljadami talijanskih radnika, koji su na radnjah u našem Primorju!«, zavapile su ondašnje novine.³¹⁸ Već početkom sljedeće godine, nakon dojave gradskih vlasti iz Padove upućene riječkom guverneru, proširio se glas da ima anarhista na području Trsta, Istre i Rijeke »s očitom nakanom da šire strah i trepet«.³¹⁹

Godine 1903. *Naša sloga* u izrazito sarkastičnom tonu piše o sve brojnijim talijanskim radnicima na hrvatskom primorju.

»I tako nas Italija usrećuje svojim radnici, koji su poplavili sve naše primorske gradove, fabrikanti krivoga novca, anarhisti, slobodnimi zidari itd. itd. U istinu nas usrećuje ta blažena naša saveznica!«³²⁰

Tada u Hrvatskoj nerijetko borave i češki anarhisti. Naime, češki je anarhistič-

315 Maseratti, Ennio, »Anarhizam u Dalmaciji i Istri«, 1982., *Što čitaš?:* <http://www.stocitas.org/anarhizam%20u%20Dalmaciji%20i%20Istri.htm> (24. 7. 2011.).

316 Pederin, Ivan, »Socijaldemokrati i anarhisti u Istri i Trstu do početka XX. stoljeća«.

317 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 342.

318 *Naša sloga*, 25. lipnja 1901., Trst.

319 *Naša sloga*, 25. ožujka 1902., Trst.

320 *Naša sloga*, 27. kolovoza 1903., Trst.

ki pokret početkom 20. stoljeća bio iznimno snažan. Primjera radi, na kongresu u Pragu 1907. godine sudjelovalo je 160 anarhističkih organizacija s oko 8.000 članova.³²¹

Ennio Maseratti piše da su među prvim dalmatinskim anarhistima zabilježene rasprave o individualističkom i kolektivističkom anarhizmu te da su mnogi od njih bili pretplatnici lista *Germinal* koji je tiskala prije istaknuta grupa iz Trsta. U izdanju objavljenom 28. lipnja 1907. Split je opisan kao grad oživljen »grupom mladih buntovnika, slobodara«. Godine 1907. i 1908. splitska je policija provodila istrage, uhićenja i pretrase kako bi prikupila dovoljno informacija o glavnim akterima splitskog anarhističkog kruga.³²²

Dok je poznato da su tijekom prvomajskog slavlja 1905. godine splitski radnici na gradsku vijećnicu postavili crvenu zastavu,³²³ poznato je i da je 23. rujna 1909. izbio generalni štrajk u Splitu kao znak potpore seljacima u njihovim nastojanjima ukidanja »postfeudalnih odnosa kojima su još robovali«. Došlo je tada do obustave rada u tvornicama, zatvorile su se kavane i gostionice. U demonstracijama je, navodno, sudjelovalo gotovo 10.000 ljudi i štrajk je trajao 24 sata. Nedugo zatim, Splitsani su iste godine organizirali i demonstracije povodom ubojstva španjolskog anarhista i pedagoga Francisca Ferrera,³²⁴ zbog kojih su četvorica sudionika osuđeni na kaznu zatvora.³²⁵

Kad je potonji u pitanju, prije svega zahvaljujući njemu u Španjolskoj je bio popularan pokret osnivanja alternativnih škola (*La Escuela Moderna*) čiji je cilj bio opismenjavanje seljaka i tvorničkih radnika te suprotstavljanje crkvenom monopolu nad obrazovnim sustavom. Emma Goldman prenosi sljedeću Ferrerovu izjavu: »Nisam govornik, nisam propagandist, nisam borac. Učitelj sam; iznad svega volim djecu. Mislim da ih razumijem. Želim da svoj prinos borbi za slobodu ostvarim tako da priprelim mladi naraštaj za novo

321 *Slavenska misao — neovisno i nepristrano glasilo svih Slavena*, 9. siječnja 1907., Trst.

322 E. Maseratti, *Anarhizam u Dalmaciji i Istri*.

323 Trogrić, Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, str. 89.

324 Pojedini su hrvatski listovi tijekom 1909. i 1910. objavili kraće osvrt na Ferrerov život, uglavnom osuđujući njegov anarhizam. *Pučki prijatelj*, list s otoka Krka, 20. listopada 1909. u članku »Tko je bio Ferrer?« piše: »Ferrer je bio poznati anarhist, t. j. čovjek, koji nije htio priznati nad sobom nikakve vlasti, ni crkvene ni svijetske. Čitav svoj život i svoje veliko bogatstvo uporabio je u anarhističke i bezbožne svrhe.« Varaždinske novine *Hrvatske pravice* 19. ožujka 1910. objavile su tekst u kojem stoji: »Ferrer je bio ujedno i čovjek nemoralna života, prožet do skrajnosti protuvjerskim, bezbožnim duhom.«

325 Foretić, Dinko, *Kratki pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji (1871. — 1919.)*, Kotarsko sindikalno vijeće Zadar, Zadar, 1959., str. 15–17.

doba«. ³²⁶ Drugim riječima, Ferrer i njegovi pristaše vjerovali su da kvalitetno obrazovanje može dovesti do radikalne društvene preobrazbe.

Film *Roko i Cicibela* (1978.), čiju režiju potpisuje Stipe Delić a scenarij Miljenko Smoje, donosi nam priču zasnovanu na stvarnim likovima koji predstavljaju djelić anarhističkog duha kojim je Split odisao na samom pragu 20. stoljeća. Radnja filma prati izrazito siromašnog Roka (Boris Dvornik) i Cicibelu (Semka Sokolović–Bertok), koji unatoč činjenici da ne znaju čitati i pisati, znaju što znači biti siromašan i da je to nepravda koju je nužno ispraviti. »Rašpa, bomba, revolver! Živila sveta anarhija!«, ori se iz konobe i na Matejuški gdje su živjeli. ³²⁷

Tezi da su dalmatinski radnici ponekad posezali i za oružjem u prilog slučaja šibenskog radnika Nikole Njeguša Vavraka koji je u listopadu 1911. godine pucao s galerije bečkog Carevinskog vijeća i ranio ministra pravde Hohenburgera. ³²⁸ List *Hrvatska rieč* 7. listopada u tekstu »Atentat u bečkom parlamentu« prenosi sljedeće:

»Ubojice! Anarhisti! — dovikahu preneraženi zastupnici bečkog parlamenta svojim socialističkim drugovima, kada je prekokučer malo iza početka sjednice prozujilo mimo njihovih glava pet hitaca iz revolvea. A kakav li je tek bio dojam u našem Šibeniku, kada je ko munja preletila gradom viest, da je taj anarhistički atentat počinio jedan individuum, koga je Šibenik slučajno rodio, u Drnišu mu domovnost, a tamo preko Lovčena domovina njegovih predja! (...)

Nikola Njeguš Vavrak rodio se godine 1884. u Šibeniku, pripadnik je obćine drniške, starinom Crnogorac, drvodjelac. Otac mu Jovo držao je u Šibeniku krćmu pod imenom *Andemo dal Jovo*, a bio je rođeni alkoholista, pa zato i djeca mu degenerisana. Njeguši su pravoslavne vjere, ali je Nikola pred više mjeseci, vjeran socialističkoj nauci, izjavio da je bezvjerac. Poznat je nemirnjak koji je često imao sukoba sa policijom. Nosio je uvijek oružje. Bio je prekršajno osuđen radi djeljenja socialističkih spisa. Često je bio odsutan iz Šibenika. Od 12. godine, kada mu je umro otac, pa do 17. živio u Ugarskoj. Bio je dopisnik socialističkih novina i radi svog socialističkog djelovanja u vojsci višeput

³²⁶ E. Goldman, *Anarhizam i drugi ogleđi*, str. 122.

³²⁷ »Roko i Cicibela na Subverzijama«, 2009., *ZaMirZINE*: <http://www.zamirzine.net/spip.php?article7329> (31. 7. 2011.).

³²⁸ Stipetić, Zorica, *Argumenti za revoluciju — August Cesarec*, Centar društvenih djelatnosti Saveza Socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb 1982., str. 34.

kažnjen. I u Šibeniku kušao je socialističku propagandu, ali je bio loše sreće. Zadnje doba putovao je po Srbiji i po Hrvatskoj. Odputovao je iz Šibenika 25. rujna te preporučio da mu poštu šalju jednom prijatelju u Split.

Nikola ima žive braće, sestara i majku. Otac mu imao rodbinskih sveza sa crnogorskim Njegušima. Stric pok. Jove bio je vladika crnogorski.

Nikola je dakle izpalio u parlamentu na ministre pet hitaca iz revolvera i preslušanja izjavio da je imao namjeru ubiti ministra pravde. «³²⁹

Početkom prosinca 1911. *Hrvatska rieč* izvijestila je čitateljstvo o sudskom procesu protiv Nikole Njeguša Vavraka. Novine su prenijele da su na dan atentata u bečkom parlamentu, 5. listopada, zastupnici raspravljali o problemu »skupoće«.

»Prvi je govorio vodja socialdemokrata zastupnik dr. Adler, koji je dovršio svoj govor riečima: *Ja se čuđim, da puk podnosi svoju biedu i da se još nije uzbunio.*

U tom momentu jedan mladi čovjek iz galerije izpalio je pram ministarskoj klupi pet hitaca iz revolvera. U dvorani nastala je strašna strava. Kugle su frcale mimo glava prestrašenih zastupnika. (...)

Zastupnici prestrašeni okrenuše se proti socijaldemokratima dovikujući im: *Ubojice! Anarhisti! (...)*

Dvie gospodje pale su u nesvjest. Parlament je na to zatvoren te je svakomu ulaz zabranjen. Uzbudjenje je bilo strašno te je sjednica bila prekinuta. Zastupnici čestitahu ministru pravde, što je umakao pogibelji.

Atentator nakon što je izpalio hitce, uzkliknuo je: *Živila internacionalna socialna demokracija!* «³³⁰

Šibenčanin je optužen »radi pokušanog umorstva, radi prestupka proti sigurnosti života i radi prestupka zbog nošenja oružja«. Rasprava je počela 29. studenog u Beču, a pri ispitivanju optuženi je, među ostalim stvarima, rekao:

»Usljed čitanja socialističkih novina postao sam vatreni socijalista te sam se kao vojnik pridružio jednoj demonstraciji socialističkih radnika i klicao: *Živio socijalizam!* (...)

Ostavivši dakle vojničтво, stupih u socijalističku stranku. Sa drugovima u socijalističkoj stranci uvijek sam se prepirao. (...)

329 *Hrvatska rieč*, 7. listopada 1911., Šibenik.

330 *Hrvatska rieč*, 1. prosinca 1911., Šibenik.

Još u Šibeniku saznao sam kako su neki bečki radnici radi krvavih demonstracija proti skupoći bili teško osudjeni. Ta osuda strašno me je uzrujala, ali, kad sam došao u Beč, nisam mislio da bi pucao.

Želio sam vidjeti parlament, pa da mogu o njemu u Šibeniku pripoviedati. Često sam slušao, da su zastupnici ljudi koji se dadu kupiti, i htio sam se uvjeriti, da li su socijalistički vodje takovi. Zastupnika socialističkog dra. Adlera slušao sam mirno. Tada još nisam poznao ministra pravde dra. Hochenburgera. Kada je dra. Adler, pokazujuć rukom prema ministru, doviknuo: *Sramota od pravde!* — odmah sam znao da je ono ministar pravde dr. Hochenburger, koji se na to počeo smijati prama dvorani. Jedan socijalist doviknuo mu je na to: *I taj se još smije!*

Odmah vidjeh, e nije pravedno da se ministar smije, kada se o osudama govori. Uzrujan pomislih: *Ti nećeš se više smijati* — izvadih revolver i pucah. «³³¹

Nakon brojnih svjedoka, izjavu je dao i sudski psihijatar koji je zaključio da Njeguš ima »zločinački nagon, nasliedjen, naprasitost i surovu nasilnu narav. Duševno nije bolestan, niti je bez razuma«, a atentat je izveo zbog isključivo političkih razloga. S obzirom na sve, porota ga je proglasila krivim, a sud mu je odredio »sedam godina teške tamnice, pooštrene postom svako tri mjeseca«. «³³²

Još jedan kuriozitet dalmatinskog, odnosno splitskog anarhizma s početka 20. stoljeća predstavlja i osnivanje nogometnog kluba Anarh.³³³ Klub je službeno registriran 25. srpnja 1912. godine no bilo je to samo, kako piše Milorad Bibić, »priznavanje na papiru«, dok u stvarnosti vlasti nisu odobrile klupska pravila tog sportskog kolektiva, vrlo vjerojatno zbog problematičnog imena. Povijest nekadašnjeg Anarha, a danas Radničkog nogometnog kluba Split, veže se uz Šimu Rosandića, osnivača te jednog od prvih igrača i trenera kluba.

»Mi učenici Muške zanatske škole — maranguni — odlučili smo osnovati nogometni klub. Igrali smo za gušt, ali i iz protesta prema svakome zlu. Dugo smo smišljali kako dati ime klubu, meni je prvome palo na pamet ime —

331 Isto.

332 *Hrvatska rieč*, 3. prosinca 1911., Šibenik.

333 Priča o splitskom Anarhu i danas je mnogima zanimljiva pa se s vremena na vrijeme, osim objavljivanja kraćih tekstova posvećenih ovom nogometnom klubu, održavaju različita događanja poput dubrovačke izvedbe u režiji Davora Pivca i amaterske glumačke družbe Puntari koji su u listopadu 2012. godine izveli predstavu *Anarh 1912–2012*. Izvor: *Anarh 1912.–2012.*, Kulturpunkt, <http://www.kulturpunkt.hr/content/anarh-1912-2012> (25. 6. 2016.).

Anarhist! Poslin smo ga skratili u Anarh«, rekao je Rosandić povodom sedamdesete godišnjice osnivanja kluba.³³⁴

Klub je vlast nekoliko puta raspuštala, a prva zabrana djelovanja stigla je nakon sarajevskog atentata 1914. godine na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda kada su članovi kluba odbili izvjesiti crnu zastavu u znak žalosti.³³⁵ O Anarhu nemamo previše podataka, no poznat nam je izvještaj splitskog lista *Novog doba* od 17. ožujka 1919. godine u kojem je napravljen kraći osvrt na susret Hajduka i Anarha u kojem je potonji izvukao deblji kraj.³³⁶

»Jučer poslije podne odigrao je Hajduk utakmicu sa radničkim klubom Anarh. I ako je Hajduk odmah pokazao svoju nadmoćnost, ustrajali su igrači Anarha sve do konca u žilavoj protuborbi. Vidjelo se je da raspolažu sa nekoliko vrlo dobrih igrača, ali su još nedovoljno trenirani. Konačni rezultat bio je 11 — 0 u korist Hajduka.«³³⁷

Istarski radnički pokret i širenje anarhističke ideje obilježavaju slični uvjeti kao i u Dalmaciji. Godine 1869. u Puli su u dva navrata održani javni sastanci uz prisutnost dvjestotinjak radnika s namjerom agitacije o potrebi radničkog udruživanja. Iste godine u Puli je osnovano je prvo radničko društvo, La Societá Operaia Polese, koje je bilo pod pokroviteljstvom cara Franje Josipa. Udruženje se ponajprije bavilo osiguranjem novčanih sredstava za bolesne i nezaposlene članove.³³⁸ Osvrćući se na daljnje etape razvoja organiziranog radničkog pokreta Istre krajem 19. stoljeća, Nevio Šetić dodaje da je u Puli 1895. godine formirana podružnica tršćanskog Saveza radnika i radnica što je dalo primjetan poticaj novom jačanju radničkog pokreta na tim prostorima uz naročito važno djelovanje Talijanske socijaldemokratske stranke (Partito Socialdemocratico Italiano) osnovane 1892., koja je krajem 19. stoljeća imala

334 Bibić, Milorad. *Split je prva liga*. Slobodna Dalmacija, Split, 2002., str. 21.

335 Muše, Denis, »Povijest Radničkog nogometnog kluba Split«, 2008., *Mreža anarhosindikalista (MASA)*: <http://www.masa-hr.org/content/povijest-radnickog-nogometnog-kluba-split%E2%80%9C> (19. 8. 2011.).

336 Visoke pobjede Hajduka nad Anarhom, odnosno Splitom, upisivane su i u narednim godinama. Dana 4. srpnja 1920. Hajduk je »razbio« Split sa 7:0, dok je 21. studenog isti klub pobjedio 6:1 završivši sezonu 1920./1921. Splitskog nogometnog podsaveza na prvom mjestu. Izvor: Gizdić, Jurica, *100 godina Hajduka*, Hrvatski nogometni klub Hajduk, Split 2011., str. 459.

337 *Novo doba*, 17. ožujka 1919., Split.

338 Crnbori, Tone, *Borbena Pula — Prilog gradi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOB Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka 1972., str. 26.

svoja središta u Puli, Rovinju, Kopru i Labinu, mjestima u kojima su postojali industrija i radništvo.³³⁹

Kada su nadzor subverzivnih elemenata i redarstvena služba u pitanju, u Puli je tijekom 1903. Andrija Mihoić, soboslikar iz Rijeke, optužen da je komunicirao s anarhistima i širio nepoćudne promidžbene materijale.³⁴⁰ Prema pisanju neimenovanih bečkih listova, a informaciju prenosi *Naša sloga*, pulsko je redarstvo 29. kolovoza 1903. godine privelo šest radnika pod sumnjom da su anarhisti. Naime, pretraženi su im stanovi u kojima je pronađeno »mного listopisa anarhističkog sadržaja.«³⁴¹ U listopadu su iste godine kod ložača Petra Mišigoja iz Pule nađeni anarhistički tekstovi, dok je mjesec dana poslije brodogradilišni radnik Mate Bubić u službenim zapisima okarakteriziran kao anarhist.³⁴²

Na kongresima u Puli koji su se bavili radničkim pitanjima sudjelovali su brojni socijalisti i sindikalisti iz Hrvatske i okolnih zemalja. U lipnju 1910. zabilježeno je izlaganje sindikalista Vilima Haramine koji je istaknuo da vladajuća klasa ne dopušta narodu više škola nego to njoj odgovara i koristi. Govoreći o tome rekao je:

»Ako nam je buržoazija danas dala škole, to ih je dala prisiljeno, iz vlastitog interesa. (...) Današnje škole ne odgovaraju svojoj svrsi, jer su pod klerikalnim rukama; iz njih izlaze ljudi grlati do ušiju supersticija, ljudi ubitih utuđenih moždjana, umjesto svijesni i hrabri borci, hrabri borci za istinu i pravdu. U njima se znanost priječi, djecu pune bombastičnim frazama o bogu, o raj u drugom svijetu, itd., frazama klerikalizma i nacionalnog šovinizma. Zato je naša dužnost da stupimo u izobrazujuća društva; da nam tako bude moguće podučavati našu djecu i pripremiti je za bolju budućnost, nego ju mi danas imamo. To je naš veliki zadatak; svaki neka zato, od nas agitira i radi za izobrazujuća društva jer su ona temelj (...) bolje naše budućnosti.«³⁴³

Osim želje za boljim školovanjem istarsko se radništvo borilo i za kvalitetnije radne uvjete te su za vrijeme svojih akcija nerijetko slali apele za solidarnost u druge zemlje. Tako je udruženje pulskih zidara poslalo svojim kolegama iz

339 Trogrlič, Šetić, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, str. 203–204.

340 Pederin, Ivan, »Socijaldemokrati i anarhisti u Istri i Trstu do početka XX. stoljeća.«

341 *Naša sloga*, 3. rujna 1903., Trst.

342 Pederin, Ivan, »Socijaldemokrati i anarhisti u Istri i Trstu do početka XX. stoljeća.«

343 T. Crnobori, *Borbena Pula*, str. 43–44.

Austro–Ugarske i Italije zahtjev za solidarnošću s njihovim štrajkom koji je trajao punih sedamdeset osam dana, od 26. lipnja do 11. rujna 1911. godine, te koji je završio pobjedom zidara. Štrajkom je izboreno smanjeno radno vrijeme od devet, odnosno osam i pol sati, te su povišene dnevnice. Ipak, sve to nije proteklo bez prolijevanja krvi; bečki su se poslodavci koristili uslugama štrajkolomaca i uhićenjima radnika koji su čak podmetnuli bombu u baraku u kojoj su boravili štrajkolomci, no žrtava i veće materijalne štete ipak nije bilo.³⁴⁴

U siječnju 1918. godine u Puli je organiziran sedmodnevni generalni štrajk koji je vođen pod parolama »Hoćemo završetak rata«, »Mir bez aneksije i ratnih odšteta«, »Mir bez ponižavajućih ugovora«, »Mir bez tlačenja naroda«, »Sloboda«, »Ravnopravnost«, i slično. Tone Crnobori tvrdi da te događaje trebamo promatrati iz međunarodnog revolucionarnog aspekta, budući da je pulsko radništvo bilo inspirirano Oktobarskom revolucijom, zahtjevima radnika u Trstu, Beču, Pragu, Grazu.³⁴⁵

U štrajku je sudjelovalo oko 10.000 radnika, a priključili su se i radnici drugih narodnosti, poput Nijemaca u brodogradilištu, tako da je to, u neku ruku, bio pravi međunarodni skup radničke borbe. Radnici su na posebnim listama upisivali svoja imena i ono što traže, a potporu su im pružili i mornari. Održane su dvije javne skupštine na kojima je zatraženo poboljšanje uvjeta života, dovršenje rata, vraćanje izbjeglica, sklapanje pravednog mira bez aneksije i ratne štete. Govorilo se na raznim jezicima, a izraženi su i zahtjevi za stvaranjem radničkih i vojničkih vijeća.³⁴⁶ Radnici su čak, ističe Crnobori, poslali svoju delegaciju u Beč kako bi tražili poboljšanje radnih uvjeta. Naposljetku su svi vraćeni na posao, a najvažniji rezultat štrajka bio je pokazatelj da je pulsko radništvo zrelo kada je u pitanju masovno organiziranje i djelovanje.³⁴⁷

Između 1918. i 1921. radnici Pule, Rovinja i Labina pokreću nekoliko štrajkova te osnivaju revolucionarne komitete. Godine 1919. u Puli je bilo oko 12.000 radnika organiziranih u sindikatima.³⁴⁸ Unutar pulskog ogranka Socijalističke stranke egzistirala je tzv. anarhistička frakcija koju su tvorili anarhoindividualisti i anarhosindikalisti, većinom čitatelji talijanskog slobodarskog lista

344 Isto, str. 73–74.

345 Isto, str. 80.

346 Ujčić, Vitomir, *Pula — od najstarijih vremena do danas sa okolicom*, vlastito izdanje braće Ujčić, Umag 1963., str. 215–216.

347 T. Crnobori, *Borbena Pula*, str. 80.

348 V. Ujčić, *Pula*, str. 236–237.

Umanità Nova pokrenutog 1920. godine.³⁴⁹ Suradnici spomenute tiskovine, među ostalima, bili su Errico Malatesta i Camillo Berneri, a u Puli je bilo oko 400 pretplatnika, od kojih Tone Crnobori izdvaja anarhista Pietra Dessantija kao istaknutog člana te zajednice. S obzirom na raskol među pulskim anarhistima, iz Trsta je došao sindikalist Ernest Radić kako bi riješio taj problem, u prvom redu zbrku nastalu zbog nesudjelovanja anarhoindividualista u bilo kojem vidu rada sindikalnih organizacija. Radić je pritom navodno naišao na sljedeće razmišljanje pulskih anarhista — priznavali su samo sindikat kao organizaciju radničke klase, odbijali su rukovodeću ulogu Partije, diktaturu proletarijata, te bilo koji oblik sudjelovanja u zakonodavnim tijelima i ostalim administrativnim organima.³⁵⁰ Iako se ponekad ističe da je tada u Puli organiziran anarhistički kongres, o tome, nažalost, nemamo nikakvih konkretnih podataka. Možemo pretpostaviti da je riječ o iskrivljenoj interpretaciji prema kojoj su svi pulski pretplatnici lista *Umanità Nova* ujedno bili anarhisti te da su isti pojedinci sudjelovali na nekoj vrsti službenog okupljanja kada je u grad 1921., odnosno 1922. godine došao Radić. Kako god bilo, riječ je tek o nagađanjima na nedovoljno istraženom terenu. Anarhistički kongresi navodno su održani i u Rovinju (1904.) i Splitu (1908.).³⁵¹ Prema Ivanu Kovačeviću, u Puli je 1. svibnja 1904. godine prosvjedovala manja grupa od petnaestak anarhista zbog čega su bili uhićeni i osuđeni u Rovinju. Dakle, ponovno nemamo nikakvih podataka o održavanju određene vrste anarhističkog kongresa u Puli početkom 20. stoljeća.³⁵²

Osim Pule, Labinština je bila drugo važno područje na kojem se razvijao istarski radnički pokret. Ta dva grada, Pula i Labin, doživljavana su kao »radnički otoci u moru agrara na kojem su se talasale proturječnosti između veleposjeda i seljačkih masa«. ³⁵³ U knjizi *Radnički pokret i NOB općine Labin* nalazimo ovu tvrdnju: »Povijest radničkog pokreta u Labinštini ne može se promatrati izdvojeno, taj pokret dobiva svoj puni smisao i pravo historijsko mjesto samo ako ga promatramo u sklopu šireg radničkog pokreta u Istri, u Austro–Ugarskoj, u Južnih Slavena i Talijana te općenito u Europi. (...) Do Labina su dopi-

349 Ovaj je talijanski tjednik bio glasilo Talijanske anarhističke federacije (Federazione Anarchica Italiana) te je izlazio do uspostave Mussolinijevog fašističkog režima 1922. godine, nakon čega je u nekoliko navrata objavljivao u SAD–u i drugim zemljama. *Umanità Nova* u elektroničkom obliku izlazi i danas.

350 T. Crnobori, *Borbena Pula*, str. 125.

351 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 342.

352 D. Dedić, *Miloš Krpan*, str. 242.

353 P. Strčić (urednik), *Radnički pokret i NOB općine Labin*, str. 22.

rali odjeci i utjecaji svjetskog radničkog pokreta«. ³⁵⁴

Prvi štrajk u Labinu dogodio se 1883. godine, a 1890. labinski rudari uspjeli su izboriti neznatno povećanje nadnice. ³⁵⁵

Znatan doprinos istarskom radničkom pokretu dala je već citirana Giuseppina Martinuzzi, učiteljica, spisateljica i revolucionarka rodom iz Labina. Tijekom nešto više od tri desetljeća svoje javne djelatnosti posvetila se širenju socijalističke ideje, borbi za najsiromašnije, sufražetskom pokretu, i drugim pitanjima. Jedna od ključnih i prepoznatljivih ideja Giuseppine Martinuzzi bila je odbacivanje bilo kojeg oblika nacionalističkog šovinizma na štetu solidarnosti i uzajamne pomoći među narodima. Osim toga, zauzimala se i za ukidanje dječjeg rada u rudnicima. Godine 1899. napisala je:

»Muči me griznja savjesti da do sada nisam mogla govoriti mojim Labinjanima o onoj velikoj ideji koja se širi po čitavom civiliziranom svijetu i obećava čovječanstvu postignuće najvišeg cilja: bratstva naroda i pravde među društvenim klasama.«. ³⁵⁶

Iza sebe je ostavila zbirku poezije *Ingiustizia (Nepravda)*, prvi put izdanu 1907. godine, u kojoj se ističe njezina vjera u radnički revolucionarni pokret. ³⁵⁷ Iako Giuseppina Martinuzzi predstavlja važno ime istarskog radničkog pokreta, ne možemo ju bezrezervno uklopiti u okvire anarhizma jer je isprva zagovarala ideje irendentizma, odnosno talijanskog nacionalizma, a zatim se 1921. godine učlanila i u Komunističku partiju Italije. Ipak, historija anarhizma pozitivno vrednuje tradiciju radničkog pokreta te ju uključuje u sebe, što je nedvojbeno slučaj i s Giuseppinom Martinuzzi.

Štrajk labinskih rudara, koji je trajao od 2. ožujka do 8. travnja 1921. godine, potrebno je povezati s događajima u sjevernoj Italiji i radničkom okupacijom tamošnjih tvornica 1920. godine koji su predložili anarhisti. Talijanski pokret, u kojem je, navodno, u jednom trenutku participiralo oko 500.000 radnika te se proširio i na ruralne krajeve, naposljetku je ugušen te su mnogobrojni aktivisti i organizatori prognani ili uhićeni tijekom 1921. godine. Nakon *Dvije crvene godine (Biennio Rosso)*, 1919. i 1920., uslijedile su *Dvije*

354 Isto, str. 21.

355 Isto, str. 26.

356 Isto, str. 27.

357 Dostupno je i novije izdanje spomenute zbirke poezije: Martinuzzi, Giuseppina, *Ingiustizia: canto storico-sociale*, Mathias Flacius, Labin 2001.

crne godine (Biennio Nero), 1921. i 1922., koje su označile uzlet talijanskog fašizma.³⁵⁸

Labinski rudari u spomenutom razdoblju zauzeli su rudnike i organizirali kontrolu nad njima. Zauzimanjem istarskog ugljenokopnog područja radnici su proklamirali Labinsku republiku. Darko Dukovski naglašava da nam nikakvi dokumenti ne mogu potvrditi postojanje nekakve komune, premda je istina da su štrajkaši organizirali naoružane »crvene straže«, a djelovala je i radnička kuhinja. Organizirana je i proizvodnja koja je tekla u najvećoj radnoj stezi sa znatnim prebačajem dnevne norme. Štrajk su ugušili vojska i fašistički odredi, a uhićena su pedeset dvojica rudara.³⁵⁹

Za vrijeme talijanske okupacije i uprave nad Istrom radništvo, pogotovo ono u Puli, proživljavalo je teške dane. Industrijski i drugi proizvodni poslovi bili su dezorganizirani, a radnici su ostajali bez posla te su bili prisiljeni na migraciju u druge krajeve.³⁶⁰

Uzmemo li u obzir sve navedeno, prostora za daljnje elaboracije anarhističkih tendencija unutar radničkog pokreta Zagreba, Rijeke ili, primjerice, Pule, gradova tek djelomično problematiziranih unutar ovog poglavlja, ima sasvim dovoljno. Dio arhivske građe nalazi se izvan Hrvatske, bilo da je riječ o Italiji, Mađarskoj ili o Austriji, a pri slaganju mozaika svakako može pripomoći i dnevni tisak koji je u najvećoj mjeri dobro očuvan. Vjerujemo da ćemo zahvaljujući strpljivom te sistematičnom radu istraživača u nadolazećim godinama i desetljećima narativ o povijesnim kretanjima anarhizma na području Hrvatske učiniti još potpunijim i jasnijim.

358 »Talijanska zauzimanja tvornica: Biennio Rosso (1918.–1921.)«, 2006. S engleskog preveo Juraj Katalenac, *Centar za anarhističke studije*: <http://anarhizam.hr/povijest/51-talijanska-zauzimanja-tvornica-biennio-rosso-1918-1921> (23. 5. 2011.).

359 Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918.–1943.*, C.A.S.H., Pula 1998., str. 254.

360 Šetić, Nevio, *Istra za talijanske uprave — o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu, 1918.–1941.*, Dom i svijet, Zagreb, 2008., str. 63.

»Užasna se avantura nastavlja. Oni ucjenjuju, oni prijete, oni privode ljude, oni sude. Preuzeli su gradske vijećnice, sve javne ustanove, pljačkaju oružarnice i spremišta s hranom.«

George Sand, francuska književnica, o komunarima, travanj 1871.

»Od samoga početka Komuna je smjerala juriš na Versailles, i on se dogodio prvoga dana u mjesecu travnju. Élisée je u njemu sudjelovao, s puškom u ruci. Zarobili su ga na bojištu u Châtillonu i iskapio je do dna čašu patnji i poniženja kojima su ga podvrgnuli buržoaski pobjednici. Kad smo ulazili u Versailles, gomila nas je buržuja, s otmjenim damama pod rukom, dočekala svim mogućim uvredama dok smo svezanih ruku prolazili pokraj njih. Jedan je pomislio da sam u njemu prepoznao člana Geografskoga društva te me udario snažno i nazvao huljom. Njegova me dama udarila suncobranom... Nakon umorne noći srušio sam se.«

Pjotr Kropotkin, pišući o Éliséu Reclusu i o iskustvu Pariške komune, objavljeno u knjizi Josepha Ishilla *Élisée and Élie Reclus: In Memoriam*, 1927.

»Revolucionarni socijalizam je upravo dao izraz svojoj prvoj i izvanrednoj manifestaciji kroz praksu Pariške komune«, napisao je Bakunjin, daleko najgorljiviji a vjerojatno i najpoznatiji anarhist svog vremena.³⁶¹ Uspostavljanje komune, koja se održala na životu od ožujka do svibnja 1871. godine, i danas se smatra jednim od najvećih uspjeha radničkog pokreta u trenucima industrijskog razvoja. Nakon poraza u ratu s Pruskom, nezadovoljstvo francuskog puka izmorenog ratom, nestašicom hrane i općom bijedom rezultiralo je otvorenim okretanjem socijalističkim idejama i njihovoj primjeni u praksi. Iako je debata o ideološkom karakteru i eventualnoj budućnosti komune i dalje prisutna, teško se može osporiti da je osnivanje kooperativnih radničkih

361 Bakunjin, Mihail, »Pariška komuna i pojam države«, *Pariška komuna 1871–1971*, Institut za savremenu historiju, Beograd 1971., str. 407.

udruženja i poduzimanje ostalih mjera za ostvarivanje socijalne jednakosti bilo nešto iznimno radikalno u tadašnjem društveno-političkom kontekstu. S padom Drugog carstva Napoleona III i uspostavom nestabilne republikanske vlade Adolpha Thiersa, u srcu Francuske buknuo je do tada neviđeni ustanak. »Do 1875. godine«, piše Peter Marshall, »komuna je postala mit. Kako je *Le Révolté* ustvrdio 1. studenog 1879., ljudi koji su među prvima u modernim vremenima sproveli anarhistički program proletarijata u praksu uspostavljajući slobodnu Parišku komunu, nikako ne mogu biti pristaše autoritarnosti.«³⁶²

Dok su sve socijalističke aktivnosti nakon 1871. zabranjene u Francuskoj, Jurska federacija, anarhistička grana Prve internacionale osnovana 1870. te predvođena ljudima poput Jamesa Gauillaumea, čovjeka koji je i samog Kropotkina približio anarhizmu, potencijale pariškog federalizma te negaciju države, bez »središnje vlasti nadređene grupama (...) istinsku *an-arhiju*«, prihvaća kao svoje osnovne principe.

Nettlau je ipak nešto kritičnije pokušao pristupiti tom problemu. »Pariška je komuna bila plod stjecaja mnogostrukih čimbenika koji su dali povoda velikoj raznolikosti interpretacija, a sve te interpretacije nisu bile po svojoj naravi liberalne ili liberterske«, zapisao je. Prema njegovim riječima, u vrijeme Pariške komune diktatura naoružanog proletarijata suprotstavljenog okrutnoj diktaturi generala nadvladala je federalistički i protuetatistički sentiment. »Komuna je, boreći se s preprekama i priklonivši se autoritarizmu u svojoj očajničkoj samoobrani od okrutnih neprijatelja koji su je natopili krvlju, bila autoritarni mikrokozam, pritiješnjen stranačkim strastima, birokratizmom i militarizmom. Te su činjenice, s obzirom na junački kraj komune, liberterski kritičari često zanemarivali«, kaže isti autor.³⁶³ Čak je i Woodcock to potvrdio rekavši da su anarhokomunisti i kolektivisti unutar komune uložili vrlo malo truda kako bi primjetnije realizirali svoje ideje primarno se fokusirajući na efikasno vođenje postojećih službi uz male pomake glede radnih uvjeta. »Ako ništa drugo, barem su pokazali da i radnici mogu biti učinkoviti rukovoditelji.«³⁶⁴

Iako se isprva ograđivao od pariškog ustanka, Marx dva mjeseca poslije, u svibnju, u tekstu poznatom kao »Građanski rat u Francuskoj«, ili jednostavnije »Adresa«, gotovo da ga idealizira tvrdeći da je komuna zaslužna za uništenje državnog aparata zamijenivši ga s principom općinske vlasti. Nešto kasnije,

362 Marshall, Peter, *Demanding the Impossible. A History of Anarchism*, Harper Perennial, London 2008., str. 109.

363 M. Nettleau, Povijest anarhizma, str. 136–137.

364 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 271.

izlažući stavove u »Kritici gotskog programa«, 1875., rekao je da država mora opstati i nakon proleterske revolucije, čime jasno zaključujemo da ni »izvorni marksizam« Marxa i Engelsa, kako tvrdi Guérin, ne može biti razmotren kao homogena cjelina.³⁶⁵

Prema Woodcockovu mišljenju, za historiju anarhizma važnije su posljedice po daljnje procese koje je ostavila komuna, nego što su to same njezine akcije.³⁶⁶ Na tragu toga, Élisée Reclus, poznati francuski geograf, pisac i anarhist, napisao je da »ono što vrijedi proučavati nisu toliko stvarni događaji koliko ideje i smjernice koje uvjetuju buduća zbivanja«. ³⁶⁷ Clifford Harper, britanski ilustrator i aktivist, komunu je slikovito opisao kao »festival potlačenih«, pozivajući se na Kropotkinovu misao da je 1871. godine u Parizu rođena »nova ideja (...) polazna točka za sve buduće revolucije«.³⁶⁸

U sklopu svojevrsnog predgovora Cesarčevu tekstu *Kriza Stranke prava i naši »komunari« 1871.*, Jaroslav Šidak je ponudio sljedeće viđenje Pariške komune:

»Historijsko je, dakle, značenje Pariške komune u činjenici, da ona predstavlja vrhunac u dotadašnjem razvoju radničkog i socijalističkog pokreta i usto putokaz budućem razvitku društva iz kapitalizma u socijalizam. Usprkos ovom univerzalno–historijskom značenju, ona je dakako rezultat specifično francuskih prilika, ne samo po situaciji, u kojoj se pojavila, nego i po tradiciji, idejnoj i praktičnoj, koja ju je povezivala s razvojem tzv. socijalnog pitanja u Francuskoj od vremena Velike revolucije.«³⁶⁹

Dok se sa sigurnošću ipak ne može mnogo reći o odjeku komune među radništvom hrvatskih zemalja, francuska su događanja ostavila određeni trag na ovdašnjim zbivanjima. Iako baš tada, ili neposredno poslije, izbijaju prvi štrajkovi u Zagrebu, krucijalna je činjenica da je građanstvo upozoreno na to da se pitanje radničkog pokreta, s razvijenim osjećajem internacionalne solidarnosti, zahuktava pred njihovim očima.

Telegrami su prve vijesti koje stižu u Zagreb i to dan–dva nakon uspostave Pariške komune.³⁷⁰ Važno je napomenuti da se u vrijeme komune u Hrvat-

365 Guérin, Daniel, *Anarhizam*, str. 168.

366 G. Woodcock, *Anarchism*, str. 271.

367 Reclus, Élisée, *Evolucija, revolucija i anarhistički ideal*, DAF, Zagreb 2001., str. 111.

368 Harper, Clifford, *Anarhija. Grafički vodič, Što čitaš?*, Zagreb 2008., str. 68–69.

369 Cesarec, August, *Kriza stranke prava i naši »komunari« 1871.*, s uvodom i pogovorom Jaroslava Šidaka, Školska knjiga, Zagreb 1951., str. 8.

370 M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune*, str. 978.

svoj vodila žestoka predizborna kampanja Unionističke i Narodne stranke, koja je završila pobjedom posljednje. Ipak, zanimanje tiskovina za događaje u Parizu bio je prilično velik, a neki su listovi, poput *Branika* imali i svoje izvjestitelje s mjesta događanja. Komuna je identificirana s anarhizmom te su je osudili i hrvatski političari i dnevni tisak, koji je komunare opisao kao »nečuvene ljude« i »neznalice«.

Iako sam Ante Starčević nije pisao o komuni, u to vrijeme izlazi glasilo Stranke prava *Hervatska* u kojem se profiliraju različita mišljenja. S jedne strane, Eugen Kvaternik odlučno osuđuje Parišku komunu, dok Adolf Jakšić i Fran Matasić, citirajući njezine proglose, pišu s očitim simpatijama prema tim događanjima. Mirjana Gross izvodi mišljenje da *Hervatska* ne ustaje protiv komunara, nego kritizira strogu pasku europskih vlada nad radničkim pokretom. Također, tvrdi da se *Hervatska* i poslije, za razliku od drugih listova,³⁷¹ prilično zanimala za sudbinu uhićenih pripadnika komune.³⁷²

Nešto detaljnije o Kvaternikovom stavu prema komuni možemo iščitati u knjizi *Izvorno pravaštvo*:

»Kada je još bilo nejasno što se zapravo događa, Kvaternik je sa strahom gledao u Pariz, tu *dušu* Europe. No shvatio je da pariški *prevrat* nosi *komunističko* obilježje, pa je izrazio nadu da će Napoleonov general MacMahon biti *osloboditelj društva* i da će ti događaji zapravo utjecati na Napoleonov povratak. Uskoro je već pisao da je *postupanje sadanjih gospodarah* Pariza pretvorilo grad u *najopačnije razbojništvo razvratnih i kervoločnih bezsvestnikah, koji iz najmilijega grada sveta učiniše spilju svoju*. Osnovnu je krivnju pripisao Napoleonovim protivnicima republikancima, tim francuskim *Slavoserbima*. Nije smogao dovoljno pogrdnih izraza za komunare. Istina, nakon propasti Komune nije odobravao užasnu osvetu versailleske vlade. Tvrdio je da one ne može iskorijeniti *komuniste*, tu *bagru* koja postoji u Francuskoj i drugim zemljama. Želio je da se događaji smire kako bi se svi mogli okrenuti protiv vanjskih neprijatelja, tj. Nijemaca. Naposljetku je zaključio da je Komuna *sa svimi strahotami* posljedica promašene granice razbora. *No vrativ se, svladavanjem komune, ali ne bez groznih žertavah*,

371 Glasila Unionističke stranke (*Narodne novine, Agrarmer Zeitung, Sloga*, itd.) nešto su reakcionarnije reagirala od tiska Narodne stranke; za njih su bilo kakve socijalističke ideje povratak na prvobitno divljaštvo i propast civilizacije. Crkveni listovi također nisu bili naklonjeni Komuni, uglavnom su žalili radničku bijedu ali i »poganstvo« i »barbarstvo« koje se širilo među radnicima. Izvor: M. Gross, *Počeci radničkog pokreta u Zagrebu*, str. 15.

372 Isto, str. 13–15.

u granice zdrava napredovanja, francesko se društvo vratilo k vrelu života svojega!«³⁷³

O odjeku pariških zbivanja u hrvatskom tisku pisao je i August Cesarac u tekstu objavljenom 1924. godine.

»Cijelu hajku kod nas intonirale su službene *Narodne novine* nazvavši pariške komunarde izrodom ljudskog društva. Urednikom tih novina bijaše bivši Ili-rac Gaj, još danas slavljani lučonoša prethodne generacije; nova generacija, ma kako s njime inače u zavadi, na tome se protukomunističkom terenu s njime složila.

Što se tiče štrosmajerovski, jugoslavenski orijentirane narodne stranke koja je baš te godine na saborskim izborima dobila većinu, njeno gledište je o tome najbolje izrazio sisački *Branik*, alias *Obzor* (zagrebački *Obzor* je naime tada pod tim imenom bio zabranjen na tri mjeseca). U prvi mah on je s određeno objektivnošću gledao na pariške komunarde pretpostavljajući, i sasvim ispravno, braniče republike protiv *oca monarhije*, Thiersa i njegove većine.

No brzo su za *Branik* stvari u Francuskoj došle dotle, da je nastalo takovo stanje da se mora neodložno silom svladati današnju anarhiju, jer ako ona za vrijeme pobijedi, u Francuskoj će nastupiti diktatura, košto je slijedila svakoj komuni, od 1789. i onoj 1848. Tako je najposlije isti *Branik* 31. V. napisao nekrolog komunardima, tim četama divljakah i kukavicama među ostalim i ovako: ... i večnim ruglom i užasom zapečatiše smrt komune koje uspomena biti će strašilo doidućih vjekovah.«³⁷⁴

Prve vijesti o revolucionarnom Parizu dalmatinska je javnost doznala je preko domaćeg tiska. O revolucionarnom Parizu pisao je *Narodni list*, autonomaška *Il Dalmatia*, katolička *La Dalmazia cattolica*, i drugi, uglavnom prenoseći informacije iz stranih novina. Komunari su za autonomaše, primjerice, bili skupina razbojnika, pljačkaša i bezbožaca koji su pokušali iskoristiti nemirno stanje radi vlastitog bogaćenja. Generalno nije iskazano zanimanje za to da se otkriju pravi uzroci masovnog revolta pa su za pokolje i destrukciju Pariza okrivljeni car, vlada, Prusi i »bijesna rulja«. *Narodni list* Komunu je nazvao »bunom«, a komunare »buntovnicima« čije akcije valja osuditi. Sličan su stav imale i katoličke tiskovine koje su kritizirale pariške napade na instituciju Crkve. Najšire govoreći, dalmatinski radnici nisu primjetno reagirali na događanja u Francuskoj.³⁷⁵

373 Gross, Mirjana, *Izorno pravaštvo*, Golden marketing, Zagreb 2000., str. 299–300.

374 A. Cesarac, *Kriza stranke prava i naši »komunari« 1871.*, str. 61.

375 S. Obad, Stjepo, *Odjek Pariške komune u stranačkom životu Dalmacije*, str. 985–986.

Posljednje dane komune spomenuti je *Branik* popratio šokantnim izvještajima.

»Ljudska uda razpršena, sažgana, zidovi moždani okaljani, ženska glava jedna na krovu, truplo njezino u petom katu, majka dojeći djece smrvljena, jauk i plač — to su jučerašnji prizori Pariza.«³⁷⁶

»Posljednje viesti što nam ih dojadi žica iz žalostnoga Pariza jedna je grozovitija od druge. Samrtna borba komune užasnija je nego se izreći može; ona se jedva daje u pameti slikati. Evropa stara i nova nezna za takove grozote, za takova divljačtva i vandalizam, koje sramote ljudsko pokoljenje. Pariz, ovaj najveličanstveniji grad svijeta, četvrtinom je pogorjeo, 50 000 ljudskih tielesah, slabih ženah i nevine djece, zakopana su pod razvalinama gorostasnih i monumentalnih sgradah, novi predieli bačeni su u ždrielo nesmiljenom elementu, koj prieti da Pariz sa zemljom srazi. Najveličanstveniji spomenici, dvorovi kraljevah, crkve i nebrojene bogate palače, pokazuju samo crne ostanke svoje nekadanje veličine. (...) Vrše se neprestano smrtne osude, među kojima pogubljene su mnoge žene. U gradu razorenje neopisivo; četvrtina grada je uništena.«³⁷⁷

»Ove grozote i vandalizam komune takve su paklene naravi, da nadilaze barbarstva počinjena od Una i Vandala i služe na sramotu devetnaestomu vieku...«³⁷⁸

Nakon pada komune hrvatski se tisak nešto detaljnije pozabavio pitanjem Prve Internacionale u vidu spekulacija o broju članova, ustrojstvu, djelovanju, i o sličnomu. Iste je godine zabilježen napad na mladu krapinsku učiteljicu Mariju Jambrišak nepotpisanim novinskim člankom u *Narodnim novinama* u kojem je označena kao revolucionarka koja bi najradije nosila crveni barjak.³⁷⁹ Zanimljivo

376 *Branik*, 27. svibnja 1871., Sisak.

377 *Branik*, 30. svibnja 1871., Sisak.

378 *Branik*, 31. svibnja 1871., Sisak.

379 Marija Jambrišak (1847.–1937.) bila je hrvatska učiteljica rodom iz Karlovca koja se javno zalagala za ravnopravnost žena u sferi obrazovanja u Austro–Ugarskoj Monarhiji. Dinko Župan ističe da su se nastojanja Marije Jambrišak u vezi s emancipacijom žena u obrazovanju odnosile prije svega na neudane žene, dok dominantnu ulogu žene kao majke, supruge i kućanice nije dovodila u pitanje. »U njezna srca kćerka svojih usadivati ljubav prama miloj domovini, buditi u njima narodni ponos, narodnu samosvijest prva je zadaća majka. Zato neka već malenu djecu zadajaju narodnim duhom.« S obzirom na ovo, iako je tekst objavljen dvadesetak godina poslije Pariške komune, odnosno 1892., gore istaknute optužbe *Narodnih novina* očigledno nisu bile utemeljene. Kako tvrdi Župan, Marija Jambrišak se u mladosti angažirala prvenstveno glede izjednačavanja plaća učitelja i učiteljica, a kasnije je znatno doprinijela otvaranju srednjeg i visokog školstva ženama. Da je riječ o »promašenom« prozivanju Jambrišakove potvrđuje i njezin članak u sisačkom listu *Branik* 1871. gdje je napisala da se »niti jedan pošten Hrvat ili Hrvatica« ne plaši suda ako je optužen za »domoljublje«. Naime, ta je učiteljica nekoliko dana prije navodno izjavila da bi trebalo svakog »madarona« objesiti te je naglasila da je polaskana zbog dopisa u *Narodnim novinama* »jer dok budu na mene napadale, znak je, da sam poštena domorodka«. Izvori: Župan, Dinko, *Mentalni*

je i da su na prvu obljetnicu komune, u ožujku 1872. godine, seljaci u Bistri neda-
leko od Zagreba, u znak protesta protiv velikih davanja izvjesili crvenu zastavu.³⁸⁰
Također, poznato je da je krajem 1871. izbio ustanak u Rakovici pod vodstvom
Eugena Kvaternika. Iako se nagađa je li pariški bunt imao nekakva utjecaja na
Kvaternika, ostaje činjenica da je on nedvosmisleno kritizirao komunu.³⁸¹ Među
mladim pravašima, naime, bilo je određenih simpatizera komune no građanski
listovi i crkvena štampa nisu joj bili naklonjeni.

U Pešti je 22. travnja 1872. počeo proces protiv većeg broja aktivista optuženih za
veleizdaju zbog sudjelovanja u revolucionarnom pokretu, te zbog veza s Prvom
Internacionalom i Pariškom komunom. Među uhićenima bilo je i Osječana koji
su pokrenuli štrajk solidarnosti s komunom. Sudska porota oslobodila je gotovo
sve optužene.³⁸² I u Zagrebu su štrajkali, i to krojački radnici.³⁸³

Poraz i odmazda nad Pariškom komunom u nadolazećim će desetljećima pota-
knuti velik broj anarhista da posegnu za nekim oblikom revolucionarnog teroriz-
ma, poznatijeg i pod nazivom »propaganda djelom«. Barikade Pariške komune,
s druge pak strane, unatoč svim diskutabilnim kontradikcijama, nedvojbeno su
ostale trajno upisane u anarhističku kulturu sjećanja nerijetko bježeći u dome-
nu mita. Iako je, kao i Trocki, komunarima prigovorio izostanak revolucionarne
partije i oklijevanje što se tiče realizacije izravnog oružanog napada na Versailles,
Lenjin je 1908. godine Parišku komunu opisao kao »veličanstveni ustanak« iz
kojeg će zasigurno uslijediti nova revolucija iz koje će »socijalistički proletarijat
izaći kao potpuni pobjednik«.³⁸⁴

korzet. Polna politika obrazovanja žena u Banskjoj Hrvatskoj (1868–1918), Hrvatski institut za povijest
— Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje SlavonSKI Brod, Osijek 2013., str. 107–108, 152.;
Skupina autora, *Hrvatsko Zagorje u revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb, 1981., str. 30–31.

380 M. Despot, *Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune*, str. 979–982.

381 Isto.

382 J. Cazi, *Radnički pokret Hrvatske (1860.–1895.)*, str. 143

383 M. Gross, A. Szabo, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, str. 342.

384 Lenjin. V. I., »Lessons of the Commune«, 1908., *Marxists Internet Archive*, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1908/mar/23.htm> (26. 6. 2016.).

»PROPAGANDA DJELOM«

»Naša akcija mora biti permanentna revolucija, riječima, pamfletima, bodežom, puškom, dinamičom.«

Pjotr Aleksejevič Kropotkin, 1880.

»Stvari se gledaju veoma površno, ukoliko se smatra da ubojstvo nekog kralja može dovesti do promjena. Umre li jedan kralj, doći će drugi. Ne radi se o osobnom karakteru: sustav vladavine, potlačenosti i ratovi ovise o čitavom jednom društvenom sustavu koji omogućava postojanje takvih vladara kao i njihovo ponašanje«

Lav Nikolajevič Tolstoj, 1900.

Na prijelazu stoljeća počinjen je niz atentata na svjetske državnike, a odgovornost za napade, u većini slučajeva, preuzeli su anarhisti bliski ideji »propagande djelom«, zamisli da se fizičkim nasiljem nad političkim strukturama može i treba potaknuti općedruštvena revolucija. Gotovo kao ni jedna prijašnja epoha, ta su desetljeća neizbrisivo označila anarhizam.

Pišući o kulturnoj historiji nasilja, Peter Burke tvrdi:

»Navod da nasilje može imati kulturalnu povijest može se doimati iznenađujućim, jer se ono često doživljava kao erupcija vulkana, izraz ljudskih nagona koji nemaju ničeg zajedničkog s kulturom. Argument da je nasilje vrsta drame može se čak činiti skandaloznim, jer je krv koja se prolijeva stvarna. Međutim, smisao analogije drame nije poricanje krvoprolića. Nizozemski antropolog upro je prstom u ključ problema kada je upozorio na *važnost čitanja poruka koje šalju nasilnici*, na simboličke elemente njihove akcije (iako sami izvršitelji ne moraju biti svjesni simbolizma). Smisao kulturalnog pristupa je u *otkrivanju značenja* očigled-

no *bemislennog* nasilja, pravila koja upravljaju njegovim postupanjem.«³⁸⁵

Dakle, pitanje glasi, koja je aktivistička ideja i značenjska težina realizacije »propagande djelom« i kakve je pukotine prouzročila unutar samog pokreta? Je li tek riječ o agresiji iz očaja, napadu zbog nemogućnosti jasnije artikulacije stava ili jasno osviještenoj želji za iniciranjem revolucionarnog momenta?

Geoffrey Ostergaard, britanski teoretičar anarhizma, tvrdio je da su tzv. »*tamni anđeli anarhizma*« najveći krivci za popularno, ali pogrešno mišljenje o anarhistima kao teroristima«, čime je već postojećem, do tada diskreditirajućem pojmu »anarhije« pridodan još jedan, negativan značenjski sloj. Kako prenosi Šimleša, ideja »propagande djelom« masovno se širi i popularizira diljem Europe prvenstveno nakon poraza Pariške komune i odmazde provedene nad desecima tisuća komunara.³⁸⁶ U svakom slučaju, protosocijalističkim previranjima i događanjima u Francuskoj prethodila su teorijska razmatranja i esejistička nastojanja artikulacije »propagande djelom«. U rujnu 1870. godine Bakunjin u svojim »Pismima Francuzima« iznosi mišljenje da »svoje principe moramo širiti djelima, a ne riječima, jer to je najpopularniji, naj snažniji, i najotporniji oblik propagande«.³⁸⁷

»Dobre duše se nadaju da će se sve samo od sebe srediti, te da ćemo jednoga dana, u nekoj mirnoj revoluciji vidjeti kako se branitelji povlastica svojevoljno povlače pred pritiskom odozdo«, piše Reclus te dodaje: »Znamo da će nas konačna pobjeda koštati još mnogo krvi, mnogo napora i mnogo tjeskobe.«³⁸⁸ I uistinu, Europa s kraja 19. stoljeća djelomično je ostala obilježena nizom atentata u ime »konačne pobjede« anarhizma, ili barem sa svrhom iniciranja velikog prevrata.

Nettlau piše o »eksplozivnoj snazi pasivnog otpora« što populariziraju Tolstoj i njegovi sljedbenici, prisvajajući nenasilje kao primjeren aktivistički modalitet.

»On nije rekao: Pokorite se zlu koje vam zadaje bol ili okrenite drugi obraz. On je rekao: Ne činite ono što vam se naređuje da činite; ne uzmite u ruku oružje koje vam je dano kako biste podjarmili svoju braću.

385 Burke, Peter, *Što je kulturna povijest?*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb 2006., str. 117.

386 D. Šimleša, *Snaga utopije*, str. 22.

387 Bakunjin, Mihail, »Letters to a Frenchman on the Present Crisis«, *Marxist Internet Archive*, poveznica: <http://marxists.org/reference/archive/bakunin/works/1870/letter-frenchman.htm> (26. 3. 2014.).

388 Isto, str. 120.

Njegove nam riječi mogu olakšati da shvatimo kako njegovo načelo da se ljudski odnosi zasnivaju na mirnom uvjeravanju umjesto na okrutnoj sili ima svoj izvor u Williamu Llyodu Garrisonu, te u Emersonu, Thoreau³⁸⁹ i u drugim misliocima; a da je čitao djelo Williama Godwina našao bi ga i u njemu. Dopisivao se i Gandhijem. (...) U Tolstoja mi nalazimo upravo intimni, osobni dio liberberske pripreme, i čini mi se da su ljudi, pripremljeni kao on, jedini sposobni razumno upotrijebiti i individualnu i kolektivnu silu. Vojnik ne može učiniti ništa drugo nego ubiti, kao što revolucionar ne može učiniti ništa drugo nego uništiti. Ali kao što kirurg može primijeniti silu kako bi izliječio, tako je revolucionar, koji je već ostvario vlastitu revoluciju u svojoj svijesti, jedini koji će se moći odati, razumom i sviješću, ozbiljnoj zadaći rekonstrukcije.«³⁹⁰

Osim toga, uz Tolstojevo ime veže se nastojanje povezivanja anarhizma s kršćanskom tradicijom, no on svakako nije bio jedini u tim pokušajima. Egzegeza francuskog filozofa Jacquesa Ellula polazi od stajališta da je Biblija, s naglaskom na novozavjetni korpus, svojevrsno »izvorište anarhije«. Ipak, imajući u vidu generalno raspoloženje anarhista, više ili manje utjecajnih na šira razumijevanja religijskih institucija i pripadajućih im dogmatskih utemeljenja, naklonjenost kršćanskoj teologiji prije se može uzeti kao stvar ideološke egzotike nego uobičajena pojava.

U pamfletu *Je li anarhizam nasilje?* (1929.), Alexander Berkman, poznati anarhistički aktivist, nastojao je elaborirati odnos anarhizma i fizičkog nasilja:

»Već ste se naslušali kako anarhisti podmeću bombe, vjeruju u nasilje, te da anarhija znači nered i kaos. Nimalo ne začuđuje što tako mislite. Tisak, propovjedaonica, i autoriteti svih vrsta nameću nam takvo uvjerenje i pune nam uši ovakvim izjavama... Znači li anarhizam doista nered i nasilje, pitate se. Ne prijatelju, kapitalizam i vlada oni su koji pristaju na nered i nasilje. Anarhizam je posve drugačiji; znači red bez vlade i mir bez nasilja.«

Berkman ne negira činjenicu da su pojedini anarhisti ponekad posezali za nasiljem. Bez obzira na to, on tvrdi da nasilje nije glavna značajka anarhizma.

389 Henry David Thoreau (1817.–1862.), američki pisac, filozof i aktivist, među prvima je predložio koncept građanskog neposlušta te se, uz podijeljena mišljenja, smatra jednim od pionira američkog individualističkog anarhizma. Thoreauova uvjerenja ponekad se svode na sljedeću maksimu: »Najbolja vlada je ona koja najmanje vlada.« Obratiti pozornost na: Thoreau, Henry David, *Walden & »Civil Disobedience«*, Signet Classics, New York, 1999. Prijevod iste knjige objavljen je u nakladi DAF–a, 2006. godine.

390 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 256–258.

»Broj je nasilnih djela u anarhista zanemarivo malen u usporedbi s djelima koje su počinili pripadnici drugačijih političkih uvjerenja. (...) Anarhizam naučava i govori o miru i harmoniji, nenapadanju i o svetosti života i slobode. Anarhisti su humani, kao što je human i ostali dio čovječanstva, možda i više. Osjetljivi su na sve loše i krivično, brži su u osudi ugnjetavanja, te stoga izražavanje protesta nasilnim djelima ne možemo uvijek isključiti. Nasilna su djela, međutim, izraz individualnog temperamenta, a ne neke određene teorije.«

Ukratko, Berkman upozorava na sveprisutnost nasilja koje provodi država i pripadajući joj represivni organi,³⁹¹ te zaključuje sljedeće:

»Barbari smo svi mi koji koristimo moć i nasilje da bismo se oslobodili svojih dugova, problema i nevolja. Nasilje je metoda prostodušnih, oružje slabih. Onima koji su snažni srcem i umom nasilje nije potrebno jer su uvjereni u svoju ispravnost... Sloboda je majka reda.«³⁹²

Zanimljivo je da je upravo Berkman 1892. godine neuspješno pokušao atentat na Henryja Clayja Fricka (1849.–1919.), američkog industrijalca koji je naredio krvavo gušenje štrajka iste godine, prilikom kojeg je ubijeno nekoliko radnika.³⁹³

Iako je nakon toga čina u zatvoru proveo četrnaest godina, te je 1917. zbog protivljenja američkom sudjelovanju u Prvom svjetskom ratu vraćen u ćeliju na dvije godine, zajedno sa svojom dugogodišnjom partnericom Emmom Goldman s kojom je naposljetku i deportiran u Rusiju, Berkman je ostao doživotni aktivist propitujući metode anarhističkog djelovanja i propagande. Uostalom, pronalazak najučinkovitijeg načina širenja ideje predstavljao je stalnu okupaciju i brigu brojnih teoretičara anarhizma, njegovih zagovornika i simpatizera.

Unatoč svom primarnom fokusu u obliku pisanja biografskih tekstova posvećenih nekolicini anarhista, i Nettlau je ponudio vlastito mišljenje o tome, zauzimajući se za širok dijapazon propagandnog djelovanja, ne ističući nasilje.

»Svaka je osoba vjerojatno otvorena za drugu vrstu argumenta, stoga ako že-

391 Na tragu gore navedenog stava spomenimo i da je jedan od najpoznatijih teoretičara rata, pruski vojnik Carl von Clausewitz (1780.–1831.), iznio razmišljanje da je rat organizirano nasilje koje provode države, za države i protiv država. »Rat je nastavak politike vođen drugim sredstvima«, napisao je. Izvor: Staguhn, Gerhard, *Knjiga o ratu: Zašto ljudi ne mogu živjeti u miru?*, Mozaik knjiga, Ljubljana, 2007., str. 84.–85.

392 V. Kirinić, *Antologija anarhizma*, str. 318–325.

393 Woodcock, *Anarchism*, str. 438.

limo doprijeti do svih, propaganda nikada ne može biti dovoljno raznolika. Želimo da ona prožme i prodre u sve iskaze života, društvenog i političkog, domaćeg i umjetničkog, obrazovnog i rekreacijskog. Potrebna je propaganda riječju i djelom, platforma i štampa, ulica, radionica, domaći krug, činovi bunta i životni primjeri nas samih kao slobodnih ljudi.«³⁹⁴

Stav o beskompromisnom a napose nasilnom širenju anarhističkih doktrina i praksa uvijek mora računati i na opoziciju u vlastitim redovima, prije svega u smislu anarhopacifista i njihovih uvjerenja. U navedenu grupaciju svakako možemo ubrojiti i Gustava Landauera koji je svojevremeno iskazao stajalište da »država nije nešto što se može uništiti revolucijom, već je uvjet, izvjestan odnos među ljudskim bićima, oblik ljudskog ponašanja; mi je uništavamo uspostavljajući druge odnose, ponašajući se različito.«³⁹⁵

Analizirajući anarhističku scenu u Francuskoj 1880–ih, ukrajinski povjesničar Alexandre Skirda navodi individualnu inicijativu, slabo povezane grupe i »propagandu djelom« kao ključne odrednice tog razdoblja. Iako su se manja anarhistička udruženja bavila distribucijom agitacijskih tiskovina, ili nisu poduzela ništa više od verbalnih eskapada u gradskim kafeterijama, pojedinci su se odlučili i za, kako Skirda navodi, »divljačku elokvenciju dinamita.«³⁹⁶ Na kraju, u samo nekoliko godina, anarhistički je pokret sveden na pogubnu sliku ludog i neartikuliranog bombaša, udaljenog od kolektivno–organizacijskih nastojanja i ozbiljne teoretizacije društvenih pitanja, iako je upravo u nadolazećim godinama, baš u Francuskoj, razvijena platforma anarhosindikalnog djelovanja u vidu CGT–a (Confédération générale du travail).

Osvrćući se na anarhiste atentatore, britanski autor Ward tvrdi: »Za sobom su ostavili i karikaturalni stereotip o anarhistu kao zakrabiljenom i bradatom čovjeku koji nosi okruglu bombu s upaljenim fitiljem, što je dakako stvorilo još jednu prepreku ozbiljnoj raspravi o anarhističkim pristupima.«³⁹⁷ »Kombinacija bombaštva i kropotkinovskih utopija pružila je socijaldemokratima oružje koje nisu oklijevali upotrijebiti protiv anarhista«,³⁹⁸ zapisao je Guérin.

Kako navodi Inđić, u Ljubljani je 1871. godine boravio Johann Most, njemač-

394 Nettlau, Max, *An Anarchist Manifesto*, 1895., *The Anarchist Library*, <http://theanarchistlibrary.org/library/max-nettlau-an-anarchist-manifesto> (26. 3. 2014.).

395 Ward, *Anarhizam*, str. 8.

396 Skirda, Alexandre, *Facing the Enemy: A History of Anarchist Organization from Proudhon to May 1968*, AK Press, Oakland 2002., str. 52.

397 C. Ward, *Anarhizam*, str. 12. –13.

398 D. Guérin, str. 77.

ki anarhist i zagovornik revolucionarnog terorizma. On je uređivao i list *Freiheit*, koji je izlazio između 1879. i 1910. godine, te je kao takav obilovao anarhističkom materijom. S obzirom na relativno dobru komunikaciju radikalnih austro–ugarskih socijalista tiskovine poput *Freiheit*a dospjele su i među hrvatsko radništvo, kao i uvijek izloženo njemačkim, talijanskim i drugim utjecajima. Već je rečeno da su 1885. godine, primjera radi, prilikom uhićenja Ignjata Graffa u Osijeku uz preostali socijalistički tisak zaplijenjena i četiri primjerka *Freiheit*a.

Svakako jedan od prvih atentata s golemim svjetskim odjekom bilo je ubojstvo ruskog cara Aleksandra II. Manifest atentatora iz 1881. godine sadržava sljedeće tvrdnje:

»Radnici Rusije! Danas, 1. ožujka, *mi socijalisti ubili smo Aleksandra Tirana*. Ubili smo ga jer mu nije bilo stalo do vlastitoga naroda. Opteretio ga je porezima. Seljacima je uskratio zemlju, a radnike prepustio pljačkašima i eksploatorima. Ljudima nije dao slobodu. Nije se obazirao na narodne suze. Mario je samo za bogate. I sam je živio u raskoši. Policija je zlostavljala narod, a on ju je nagradio, umjesto da je kazni. Objesio je ili prognao sve koji su istupali u ime naroda ili u ime pravde. Zbog toga smo ga ubili. Car mora biti dobar pastir, pripravan posvetiti život svome stadu. Aleksandar II. bio je nezasitni vuk i zato ga je snašla stravična smrt.«³⁹⁹

Naposljetku, petero preživjelih atentatora pogubljeno je na trgu Semenovski, a tom je činu navodno prisustvovalo gotovo 80.000 ljudi. O situaciji u Rusiji nakon atentata, Dulcie M. Ashdown piše: »Cenzura je ojačana, proširene su policijske ovlasti, državni nadzor nad sveučilištima i srednjim školama dodatno je ojačao, a među novim ograničenjima za stjecanje višega stupnja obrazovanja osobito su bile stroge odredbe o ograničavanju primanja žena.«⁴⁰⁰

Važno je osvrnuti se na slučaj terorizma u Španjolskoj koji je svojim odjekom privukao pozornost svjetske javnosti, dvanaest godina poslije ubojstva Aleksandra II. Naime, nakon što je anarhist Santiago Salvador u studenome 1893. godine bacio dvije bombe u poznato kazalište Gran Teatre del Liceu u Barceloni i pritom ubio dvadeset petero ljudi, 4. siječnja 1894. godine u listu *The New York Times* objavljen je članak pod naslovom »A Typical Anarchist« kojim se nastojalo predočiti sliku arhetipskog anarhista čiji su motivi satkani isključivo od mržnje i frustracije prema situacijama od njega. »Jednostavno

399 Ashdown, Dulcie M., *Ubojstva kraljeva*, Naklada Ljevak, Zagreb 2010., str. 205.

400 Isto, str. 210.–211.

ih je mrzio jer su bili imućniji, mrzio ih jer su nosili dragulje, a njemu se ni piće nije moglo povjeriti.« Isti tekst prenosi i navodnu izjavu atentatora koji je, razočaran što druga bomba nije eksplodirala, rekao: »Trebao sam pobiti više buržuja.« Nakon toga nepoznati autor članka piše da taj čin potpuno negira anarhističku ideju kao benevolentan i koristan smjer reformiranja tadašnjeg društva. »Ispostavilo se da svaki anarhist koji je uhvaćen na djelu predstavlja kombinaciju *divlje zvijeri* i lijenčine. Na dugačkoj listi anarhističkih kriminalaca ne postoji ni jedan kojeg treba žaliti.« Članak završava sljedećim mislima: »Što više anarhističkih zločina dođe na vidjelo, postaje očito da je jedino ispravno pogubiti anarhista kriminalca ako bude uhvaćen. Cijeli svijet biva užaren, ako on pobjegne.« Santiago Salvador i još petero navodnih pomagača pogubljeni su zbog tog čina.⁴⁰¹

Među najpoznatije žrtve anarhističke »propagande djelom« ubrajamo francuskog predsjednika Carnota (1894.), austrijsku caricu Elizabetu (1898.), talijanskog kralja Umberta I. (1900.), te američkog predsjednika McKinleyja (1901.).⁴⁰²

Određeni zapisi o tim događajima mogu se naći i u Hrvatskoj. Godine 1894. osječki gradonačelnik Antun Rotter u svojim tekstovima spominje »propagandu djelom« te izražava svoju zabrinutost, ako dođe do njezina prakticiranja među osječkim radništvom. »Gradsko poglavarstvo uvjeren je da neće moći zapriečiti da se socializam i u gradu Osijeku neuvreži, da predstoje vremenom štrajkovi i ina pomagala socialistička, nu boji se da će se socializam pretvoriti u *propagandu čina* ako se ne bude moglo energično agitacijom na put stati.«⁴⁰³ Četiri godine poslije, 10. rujna 1898., osječki kapucini spominju da se »zbio strašan zločin« kada je talijanski anarhist Luigi Lucheni ubio austrijsku caricu Elizabetu,⁴⁰⁴ a istu vijest prenosi i *Vjesnik Županije virovitičke*.

Osječki kapucini bilježe da je caricu »neočekivana smrt trgnula iz reda živih, ubojnička ruka prekinula je nit njezinoga dragocjenoga života, koji je tako mio i tako dragocjen bio«. Elizabeta se pritom slavi kao najplemenitija vladarica i mučenica koju će ispratiti suze zahvalnih stanovnika grada Osijeka. Poslije podne zatvorene su trgovine u gradu, obustavljene javne predstave i upaljene ulične plinske svjetiljke. Predloženo je i da se sirotinji razdijeli 300

401 Članak »A Typical Anarchist«. Objavljeno u: *The New York Times*, 4. siječnja 1894., New York.

402 Casanova, Julián, »Terror and Violence: The Dark Face of Spanish Anarchism«, *International Labor and Working-Class History*, vol. 67, Cambridge University Press, Cambridge 2005., str. 82.

403 I. Mažuran, *Grada o radničkom pokretu*, str. 408.

404 S. Sršan, *Osječki ljetopis*, str. 338.

forinti iz gradske blagajne, »bez razlike narodnosti i vjeroizpoviesti.«⁴⁰⁵

Virovitički je župan Pejačević tada upozorio gradonačelnika Graffa na djelatnosti talijanskih anarhista te ga je obvezao na redovito izvješćivanje, ako uoči bilo kakve sumnjive aktivnosti u Osijeku.⁴⁰⁶ Četiri dana poslije, 29. rujna, Graff se obratio Pejačeviću:

»Redarstveni organi podpisanog gradskog poglavarstva nisu do sada opazili u gradu Osijeku, a niti u okolici osječkoj kakovo anarhističko gibanje. Talijanski radnici, koji na ovdašnjih ciglanah rade nadziru se i za sada neima nikakovi prigovora proti njihovom ponašanju.«⁴⁰⁷

Tršćanske su novine *Nаша sloga*, uz objavu vijesti o atentatu na caricu, pokušavajući proniknuti u korijene širenja »propagande djelom« među talijanskim socijalistima, priložile i tekst naslovljen »Ubojstva talijanskih anarhista«, prenoseći razmišljanja drugih autora prema kojima Italija »zanemaruje odgoj svoji sinova« te da ti »nesretnici, gladni i neuki, idu po svietu, gdje da se rado i brzo pridruže najvećim ništarijam ljudskoga društva.«⁴⁰⁸ Zanimljivo je da je Petrinjski *Banovac* čitateljstvo obavijestio da su nakon Luchenijeva čina u većim gradovima Monarhije izbili izgredi protiv talijanskih radnika.⁴⁰⁹

Karlovački list *Svjetlo* podrobno je opisao saslušanje Luchenija, kao i njegov fizički izgled.

»Lucheni se je za preslušavanja vrlo cinički ponašao i rekao, da je od svoje trinaeste godine anarkista, pa kad bi svi anarkisti isto tako činili svoje dužnosti, kao on, nestalo bi brzo gradjanskog društva. Znade, da ovo zasebno i pojedinično umorstvo neće pomoći, ali je barem dao primjer.

Dalje se izjavi, da žali, što je smrtna kazna u Ženevi ukinuta i što neće biti smaknut. Redarstvenici se upravo zgražaju nad zvierskom naravi ubojice.

Naknadno se saznaje, da je Lucheni prigodom preslušavanja rekao: *Ja sam ju dobro probao, u ostalom nisam prema carici ništa osobno imao. Uvidjam da je moje djelo bez koristi.* (...)

Lucheni je osrednje veličine, sdepast je, a čini se, da je vrlo jak i okretna. Obraz

405 Isto, str. 345.–346.

406 Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a, godina 1898., broj dokumenta 53.

407 Dokument dostupan u istoj kutiji.

408 *Nаша sloga*, 15. rujna 1898., Trst.

409 *Banovac*, 17. rujna 1898., Petrinja.

mu je zagasiti, a cromanjasti brci zasjenjuju mu usne. Imade zloban i mrk pogled, a izgled kao pravi zločinac. Odjeven je po načinu talijanskih radnika sa modrom vunenom košuljom i tamnim odjelom, a nosi crni šešir. Novaca je imao uvijek dosta, te liepo živio. Svi njegovi papiri nadjeni su i držani u redu. Uza se je nosio i mnogo anarhističkih spisa i pjesama providjenih njegovim imenom.«⁴¹⁰

Gospićki je tjednik *Hrvat* zaključio da Lucheni »pripada družbi anarhista, koja si je uzela zadaćom uništiti svaku vlast i poredak i vjeru.«⁴¹¹

U nadolazećim godinama dnevni je tisak nastavio pratiti događanja na tragu revolucionarnog terora. U članku posvećenom vijesti o atentatu na američkog predsjednika Williama McKinleyja 1901., *Pučki prijatelj* piše da su u SAD-u »anarhisti uživali najveću slobodu« uz komentar da je »anarhizam naravno čedo liberalizma«. Zaključno, u tekstu stoji: »Pravo kaže hrvatski narod: Tko zmiju goji, ujest će ga.«⁴¹² Također, *Narodna obrana* 1902. godine, izvještavajući o atentatu na belgijskog kralja Leopolda II., prenosi da je anarhistički pokret »u posljednje godine proti državnim poglavicama tako odlučno nastupio«.⁴¹³

Dakle, nakon što je talijanski anarhist Gennaro Rubino pokušao oduzeti život belgijskom monarhu, stanoviti je Vidić u navedenom listu objavio poduži članak koji zbog očuvanja i značenja, vrijedi prenijeti u cijelosti, i to sa svim njegovim jezičnim specifičnostima. Priloženi je tekst jedan od rijetkih onovremenih esejističkih osvrtu na anarhizam s potpisom hrvatskog autora.

»Opet se raspisашe sve vrsti službenih novina svega svieta u kilometričnim uvodnicima o 'zvieri u ljudskoj spodobi' (omiljena fraza za anarkiste), koja je bogumrskom rukom posegnula za životom posvećene glave kraljeve, čuju se opet razni predlozi 'željeza i vatre', koji da se uguši ta društvena hidra — anarkizam. Opet će se valjda sastati zastupnici većevlasti, da viećaju o 'zajedničkim mjerama' protiv anarkista: neka se specijalno za njih uvede svagdje smrtna kazna, neka ih se šiba, neka novine o njima ne pišu, i tako ne hrane njihovu slavičnost, ludu težnju za mučeništvom.«

Ali sve to ne će zapriečiti, da već nakon kojeg mjeseca ili godinu dana probudi društvo prasak bombe, revolvera ili bodeža iz sna pravednika, a

410 *Svetlo*, 18. rujna 1898., Karlovac.

411 *Hrvat*, 23. rujna 1898., Gospić.

412 *Pučki prijatelj*, 25. rujna 1901., Krk.

413 *Narodna obrana*, 19. studenoga 1902., godina I., Osijek.

stara sablast anarkizma ukazat će se u novom jačem, strašnijem svjetlu...

Danas se obično voli prikazivati anarkizam kao privilegij modernoga doba, kao otrovni cviet današnje kulture, dapače i političke slobode, a zaboravlja se, da taj doista žalostni cviet vuče svoj korijen još iz staroga, a osobito iz srednjega vieka u doba knezova malenih kneževina u Italiji. Zaboravlja se, da se opravdavallo, 'tyrannicidum', da se razpravljalo, koje je ubojito oružje bodež ili otrov protiv tirana milije Bogu...

Nauka o umorstvu okrunjenih glava nije dakle nova — promienili se samo motivi njezini. Kako su se prije molili Bogu za sretan uspjeh takvog umorstva i počinjalo ih se u ime vjere, tako danas pod geslom bratstva i slobode čine gruba nasilja, prolijevaju krv — po svom sudu — tirana, i pri tom posprdno gledaju smrti u oči. Danas samo anarkiste čina ubijanjem osoba drže da pogadjaju sam sustav, cijelo današnje društvo, i da će ga napokon ovakovim zdvojinim djelima i porušiti, da na njegovim ruševinama podigne društvo pojedina, vlada svijuu t. j. nikakova vlada.

Psihološka i socijološka analiza moderne nauke o umorstvu vladara — anarkizma čina — dovodi današnje socijologe do zaključka, da je on tek posebnom formom obćenito razširenog anarkističkog raspoloženja i naziranja. Anarkizam izbija i pojavljuje se svagdje: na filozofičkom, vjerskom, umjetničkom, političkom i gospodarskom polju. 'Jezgra anarkizma — to je filozofički i moralni egoizam, koji proglašuje sebe Bogom. Anarkizam je absolutistički autokratizam' (Masaryk).

Anarkiste su politički i socijalni mistici, fantaste, koji vjeruju u politička u politička i socijalna čudesa. U njima je potencirano čuvstvo i težnja, elementarna, silna težnja za slobodom, osobito razvijen osjećaj na svaku nepravdu, i unutarnja, neodoljiva volja i duševno raspoloženje za silovitim, velikim djelima — za bunom. Lombroso veli, (u studiji o ubojici kraljice Jelisave), da je anarkističko djelo često 'neizravnim samoubojstvom.' To su naime duše otrovane pesimizom, srčbe i bune protiv sadašnjih društvenih nepravda. Biesnom revolucijom, bodežom i prahom misle izkorieniti vladajuća zla... A kad tamo, ubijaju često samo sami sebe, te uzrokuju obično reakciju, daju priliku natražnim elementima, da zaokrenu vratom i postojećim slobodama.

A takovih političkih fetišista bilo je i bit će uvijek na svietu. Današnji se njihov obstanak tumači vladajućom socijalnom biedom, sve to oštrijom nejednakošću u zemaljskim dobrima. I nema sumnje, da su većinom anarkiste djela odpušteni bezposleni radnici. Ali nije to sve. U dušama ljudskim vlada danas

anarkija. Živimo u prelazno doba, kada novo nije gotovo, a staro je još uvijek jako. Svagdje vidimo nove pokušaje, stvoriti naziranje o svietu, novu etiku. A dotle lutamo, vrludamo bez kompasa i bez nade na svjetlo (Čehov: Stric Vanja)... U svim modernim proizvodima literarnim i umjetničkim nalazite ovu značajnu crtu.

Ne smijemo napokon pustiti s vida, da ima anarkista različitih forma, stupnja i kvaliteta. Razlikovati moramo tako zvane teoretske anarkiste, kao Tolstoj, koji zaziru od svakog nasilja, pa velike umove, Krapotkina, Bakunina, Hercena i dr. posebni tip ruskoga nihilizma, koji je tek u doba užasne carske strahovlade izbio kao terorizam, upravljajući smrtno oružje na stupove sadašnjega nesnosnoga sustava. A i sada mu još padne mnogi ministar žrtvom, ali samo radi svoje osobne krivnje. Ubojice vladara, samo radi toga, jer su vladari, pripadaju anarkizmu najprostije vrsti. Ali svima je anarkistima zajednička težnja za slobodom absolutnom svakoga pojedinca neutaživa mržnja na podređenost i nepravdu pojavili se ma u kojem obliku. Utopija, ali ne možemo poreći, da nije plemenita utopija. «⁴¹⁴

Dok je po uzoru na onovremeni dominantni diskurs anarhizam u tekstu predstavljen kao opće poznato izvorište regicida i terorizma, s druge je strane napomenuto da nije uvijek riječ o bezumnim ubojstvima jer »anarkizam izbija« i na »filozofičkom, vjerskom, umjetničkom, političkom i gospodarskom polju«, odnosno u mnogim domenama ljudske djelatnosti, uglavnom utopijskog predznaka. Time je anarhizam, posve iznenađujuće, na mala vrata »iskočio« iz jednodimenzionalnih okvira građanskog tiska.

Premda je pitanje zagovaranja »propagande djelom« u Dalmaciji potrebno detaljnije istražiti istarski su socijalisti svoje ideje formirali prvenstveno pod utjecajem iznimno aktivnih talijanskih anarhista i njihovih tiskovina, nerijetko izrazito naklonjenih revolucionarnom terorizmu.⁴¹⁵ Neizostavno ime historije talijanskog anarhizma, u ovom pogledu, jest Luigi Galleani, deklarirani zagovornik nasilnih metoda i prakticiranja »propagande djelom«. »Kralj umire i njegovo mjesto zauzima netko drugi, no kralj koji uzme očevu krvavu krunu uči se oprezu, umjerenosti i mudrosti«, napisao je Galleani 1925. godine, odlučno i gotovo proročki zaključivši isti tekst podnaslovom »Anarhija će biti«. ⁴¹⁶

414 *Narodna obrana*, 21. studenoga 1902., godina I., Osijek.

415 E. Maseratti, »Anarhizam u Dalmaciji i Istri«.

416 Galleani, Luigi, *The End of Anarchism?*, str. 81, originalno objavljeno 1925. godine. Dostupno u digitalnoj inačici na internetskoj stranici The Anarchist Library, poveznica: <http://>

Valja spomenuti i da se Luka Jukić, zagrebački student prava iz Svilaja u Bosni koji je 8. lipnja 1912. godine pokušao izvršiti atentat na hrvatskog bana Slavka Cuvaja, ponekad veže uz anarhistička kretanja,⁴¹⁷ iako je to gotovo potpuno neutemeljeno. Ferdo Šišić Jukića stavlja u kontekst revolucionarnog zastupanja jugoslavenske ideje.⁴¹⁸ Kako god bilo, u Splitu su u kolovozu organizirani prosvjedi protiv osude Jukića i njegovih drugova koji su sudjelovali u atentatu.⁴¹⁹ Zanimljivo je da je Jukić neuspješni atentat izveo dan nakon drugog neuspjelog atentata, onog počinjenog u Ugarskoj kada je zastupnik Gyula Kovács pucao tri puta na Istvána Tiszu, predsjedavajućeg mađarskog parlamenta. »Nešto slično se još nikad nije dogodilo u Habsburškoj Monarhiji. Dotad su se atentati događali samo u carističkoj Rusiji, pa u *anarhističnoj* Italiji, no podnipošto u zemljama *reda i zakonite ustavnosti*«, zapisao je Josip Horvat u knjizi *Pobuna omladine 1911.–1914.*⁴²⁰

»Jukićev je atentat jače odjeknuo u vladinim i političkim krugovima u Budimpešti i u Beču. Dva atentata u dva dana bilo je nešto posve neočekivano i neshvatljivo. Migom se rasplinula prividnost da je Habsburška Monarhija feačka zemlja Straussovih valcera, Lehárovih opereta, ciganskih muzikaša, dobrih kazališta, bečkih odrezaka i pohanaca, slikovitih narodnih nošnja. Pojavila se sumnja o točnosti vjekovne propagandističke parole da je Austrija toliko stabilna da će ostati *u svijetu posljednja*«, tvrdi isti autor.⁴²¹

Nastojeći dočarati atmosferu revolucionarnog bunta koji je tada očarao niz mladih ljudi iz Hrvatske, Horvat piše:

»U prvom se deceniju 20. stoljeća u Hrvatskoj zbila takva eksplozija instikta kod nekih anonima nedokučivih vlasti. Na sve jači i bezobzirniји pritisak reagirali su posve nepredvidivo, na neočekivani način, u bitnoj opreci s manirama borbe, običajima tad na ovom sektoru evropskoga kopna. Iz društvenog podzemlja, koje nitko nije pravo poznao, izbili su mladi ljudi, gotovo još djeca, i udarili na vlast kao još nitko dotad. Neznatni, bespravni, nedorasli, najvjestili su bespoštednu borbu vlasti u čitavom svijetu. Sami nisu bili toga

theanarchistlibrary.org/library/luigi-galleani-the-end-of-anarchism (26. 3. 2014.).

417 Indić, Trivo, »The Anarchist Tradition on Yugoslav Soil«.

418 Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata: pregled povijesti hrvatskoga naroda. 1526.–1918, drugi dio*, Marjan Tisak, Split 2004., str. 484.

419 Foretić, Dinko, *Kratki pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji*, str. 15.

420 Horvat, Josip, *Pobuna omladine 1911.–1914.*, priredio i bilješkama popratio Branko Matan, Udruga za medijsku kulturu Gordogan, Zagreb 2006., str. 129.

421 Isto, str. 139.

svjesni. Jurišnicima na stari poredak u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća zbilo se isto što i jurišnicima na Bastille sparnoga popodneva revolucionarne 1789. Njihovo ih vrijeme nije uočilo, ostali su gotovo nepoznati svojim savremenima. Iz takvih muteža budućnost gradi legende, koje uljepšane fasciniraju buduća pokoljenja. Najmanje ih je shvatila vlast. Prosječni ih je savremenik već sutradan zaboravio. Bili su, možda, samo zanimljiva novost, nevjerojatna novost. «⁴²²

Sve u svemu, Jukić je osuđen na smrt, no dok je čekao izvršenje kazne u zatvoru, pisao je a njegovi su tekstovi objavljavani posvuda, pa čak i u hrvatskim emigrantskim tiskovinama u SAD-u. Na kraju su mu kaznu preinačili u doživotnu tamnicu u Lepoglavi nakon čega je, poslije pada Monarhije, oslobođen. Ubrzo se i oženio i dobio troje djece. Umro je od upale pluća 1929. godine u Slavanskom Brodu.

Kako tvrdi Veselin Masleša, tijekom 1912. godine, u vrijeme gore spomenutih atentata, budući nesuđeni ubojica prijestolonasljednika Franje Ferdinanda, Nedjeljko Čabrinović, bio je slovoslagar u beogradskom anarhosindikalističkom listu *Komuna*.⁴²³ Tek nekoliko dana nakon sarajevskog atentata tisak je Čabrinovića opisao kao »pogibeljnog anarhista i besposlicu«. ⁴²⁴

Događanja u Sarajevu pokrenula su lavinu najpogubnijeg rata u dotadašnjoj povijesti čovječanstva. Nešto manje od mjesec dana poslije ubojstva austrijskog nadvojvode i njegove supruge, režimsko glasilo Srijemske županije, *Srijemske novine*, objavljuje članak pod naslovom »Bombe«, nastojeći obrazovati, pa možda čak i preplašiti čitateljstvo izlažući, prema njihovu mišljenju, uobičajene metode anarhističkog terorizma.

»Odkad su francuski anarkisti bacili svoje prve bombe, nije se o ovima toliko govorilo, koliko danas. Pa ipak ima dosta ljudi, koji nemaju ni pojma o tome kako takova bomba izgleda i što je u njoj.

Bomba koja se baca mora dakako drugačije uređena biti, nego li pakleni stroj koji se ima tekar iza stanovitoga vremena razprsnuti. Već izvana mogu bombe biti vrlo raznolike. Imade bomba koje izgledaju kao čaša, kao boca, kao mala glava sladora ili kao termofor. Redovito je od željeza pa zato anarkisti vole upotrebljavati škatulje od sardina koje izgledaju posve nedužno. Vojničke bombe imaju redovno vanjsku ljusku od livena željeza.

422 Isto, str. 8–9.

423 Masleša, Veselin, *Mlada Bosna*, Centar za liberterske studije, Beograd 2013., str. 6.

424 *Naše pravice* — *glasilo hrvatsko ujedinjene samostalne stranke*, 9. srpnja 1914., Varaždin.

Bombe nabijaju najraznijim eksplozivnim tvarima. Zločinci uzimaju obično bezdimni barut do kojega je najlaglje doći. Ako je bomba napunjena dinamitom, melinitom ili ekrasitom, djeluje dakako jače, osobito ako je naboj vlažan. Osim eksplozivne tvari mora bomba dobiti nešto što djeluje kao metak kad se rasprsnje. Jednostavne olovne kruglje — dakle puščana zrna ili krupna sačma — još su najnedužnije. Anarkiste i zločinci uzimaju sječeno gvoždje, čavle, komade krupne žice itd.

Upalit se može naboj bombe na dva načina: perkusijom (udarцем) ili tempiranjem, to jest zgodno udešenom spravom koja čini da se bomba istom poslije stanovitog vremena razprsnje. Bombe prve vrsti imaju spravu za upaljivanje u onom dielu koji se prvi takne zemlje ako ju bacimo. Željezni klin udari o kapicu napunjenu živinim nitratom a ovaj upali bonbin naboj ko sakriti. Zato se anarkiste i zločinci takovim žio Čabrinović kod svoga atentata.⁴²⁵ Malo drugačije udešene su bombe koje se imaju razprsnuti tekar neko doba iza kako su bačene. Medju ove spadaju i tako zvane ručne granate koje su uvedene u nekim vojskama te koje se onda bacaju na dušmanina kad se je već tako približio da se ne može na njega topovima pucati. Cigaretom upali se fitilj koji viri iz bombe. Onaj koji ju baca, znade primjerice, da fitilj gori pet sekunda. On broji dakle lagano do tri, a onda istom baci bombu, ako treba dvije sekunde, dok onamo padne kamo ju kani baciti.

Kako se vidi, tuj treba mnogo hladne krvi i vježbe, pak taj posao nije za nervozne i uzrujane ljude. Osim toga se čitavi proces ne može sakriti. Zato se anarkiste i zločinci takovim bombama riedko kada služe. Najrjedje se služe tako zvani *paklenim strojevima*, to jest bombama koje upaljuje posebna ura koja je u njima sakrivena. Ta je ura isto tako udešena kao obična budilica samo što ima mjesto zvonca željezni klin koji upaljuje naboj bombe. Takove bombe šalju se npr. poštom u kuću kao npr. ona u Debrecinu ili se metnu na skrovito mjesto kao npr. one koje su u Sarajevu metnuli pod stol u konaku.

Kako se vidi sarajevski zavjernici mislili su na sve mogućnosti. <<⁴²⁶

Prvi svjetski rat ponovno je perom političkih dužnosnika te srednjostrujaške štampe, afirmirao niveliranje svakog izostanka društvene organizacije, bijede, uništavanja i pljačke s anarhizmom. Iako je sarajevski slučaj komentiran i obrazlagan još neko vrijeme, u prvom redu u smislu da se odredi uzročnik nasilja, njihovu osudu ali i određenu fascinaciju tim toliko stranim ljudima

425 Iako relativno nejasna, navedenu je rečenicu upravo u ovom obliku moguće iščitati u samome članku.

426 *Sriemske novine*, 22. srpnja 1914., Vukovar.

krajnje radikalnih, šokantnih stavova, novim predmetom zanimanja uskoro su postali fenomeni poput »zelenog kadra« i revolucionarnih glasova koji su dopirali s istoka, iz daleke Rusije.

»Zar zbilja vukovi gradjanstva imaju pravo pasti, plašiti i klati ljudsko stado? Pa ako to stado hoće da izbjegne vučijoj vladi, to se onda krsi bezvladje ili anarhija. Anarhisti neće doista vaše kroničke vlade, već svoju vladu filozofije i čovjekoljubstva, i odlučni su porušiti sve zapreke da do cilja dodju. Trula vaša zgrada mora se do temelja razoriti.

Bomba, bodež i dinamit zazorna su sredstva našoj buržvaziji, jer da uz krivce tad pogibaju pravednici. A rat, vješala, tamnice, otimanje i posljednje kokoši i plahte od sirotinje? To sve mora da bude u redu i po zakonu naših vladajućih i zapovjedjućih.«

Miloš Krpan, 1897. godina

»On rado iztiče da su se za iste ideje, za koje se on u svojim spisih bori, i najveći geniji svih vjekova zauzimali i nje propovjedali, najme pravu kršćansku ljubav i ravnopravnost svih ljudi, što je po njegovom osvjedočenju pravi socializam i anarchizam. Sam o sebi kaže: ja nepadam medju one koji slave rođenje Isusa uz špiru i kolače i hodočaste u crkvu da im se vidi svila, ja spadam medju one koji vole pošteno misliti i raditi za sav svijet. Isus nije umirao za jednoga te umni ljudi ne mole i ne rade za jednoga već za sve.«

Arhiv Psihijatrijske bolnice Vrapče, 1898.

Zahvaljujući tekstovima nekolicine povjesničara, kao i arhivsko-kompilatorskom, odnosno uredničkom poslu Dejana Dedića koji uz Zorana Sentu stoji iza Krpanovih *Izabranih spisa* (2010.), možemo поблиže sagledati djelovanje i promišljanja tog iznimno zanimljivog te važnog sudionika ranog hrvatskog radničkog pokreta. Značenje Miloša Krpana za historiju anarhizma u Hrvatskoj ponajprije se očituje u njegovu otvorenom pozivanju na anarhokomunizam i u pokušaju osnivanja anarhističke kolonije u okolici Slavenskog Broda početkom 20. stoljeća. Osim toga, u svojim tekstovima Krpan se referira na anarhiste poput Kropotkina i Reclusa te održava kontakte s istomišljenicima iz drugih zemalja. Isto tako, jednom

prigodom Bakunjinu, Kropotkinu i Tolstoju naziva »socijalističkim prvacima«, što nam daje naslutiti da je bio upoznat s njihovim idejama.⁴²⁷ K tome, slovio je za obrazovanog čovjeka koji je mnogo putovao i vidio svijeta. Ipak, nemoguće ga je posve označiti kao anarhista jer se u određenim razdobljima deklarirao i kao socijaldemokrat pa čak i štovatelj lika i djela Ante Starčevića, što svjedoči o heterogenosti Krpanovih shvaćanja. Tako je u članku iz 1895. godine istupio na donekle specifičan način; hvalio je Starčevića nazvavši ga »sjajnim meteorom«, u kontekstu suprotstavljanja političkoj korupciji i zalaganja za potrebite (»dielio novčane podpore od svoje plaće djeci svojih kolega činovnika«), dok je u istom tekstu veličao i slavnog francuskog geografa i anarhista Reclusa za kojeg tvrdi da je »duševni predstavnik i štitnik sirotinje«. Krpan se pritom suprotstavio onima koji Reclusa nazivaju »plašilom anarhizma«.⁴²⁸

Analizirajući Krpanove tekstove, jezikoslovac Stjepko Težak ističe njegovu »sklonost citiranju, ironiji, baroknom gomilanju imenica i pridjeva, hiperboličnoj slikovitosti i efektivnoj aforistici« te zaključuje da je Krpan prije svega bio »borac, političar, revolucionar, komu je književna riječ — oružje«.⁴²⁹

Sve u svemu, poznato je da je za života Krpan djelovao kao član socijalističkih, komunističkih i socijaldemokratskih partija. U smislu javne percepcije takvog aktivizma na prijelazu stoljeća, indikativan je i izvadak iz Krpanovog dosjea Kraljevskog zemaljskog zavoda za umobolne u Stenjevcu:

»Duševni abnormalitet takvog čovjeka netreba biti napadan njegovoj okoli- ci, dapače taj čovjek može biti radi svojih ideja i nazora smatran vrlo učenim i genialnim čovjekoljubom i boriocem za poboljšanje ljudskih prilika. Ovakovi paranoici bili su mnogi proroci, vodje revolucionarnih preokreta, utemeljitelji novih religioznih sekta, vodje seljačkih buna, itd. Ovakovi ljudi osjećaju se već od svoje mladosti pozvanima da postanu nešto velikoga. Najprije promatraju narav i odnošaje ljudske, uče i čitaju vrlo mnogo, postaju nezadovoljni sa postojećim odnošajima, svojima i drugih ljudi, te hoće da svojim izvanrednim požrtvovnim radom i plamtećim govorom poboljšaju stanje ljudsko u smislu svojih novih ideja, te bivaju obožavani i uzveličani. Da postignu takozvanu popularnost moraju se pokazati nesebičnim i mukotrpnim, jer drugačije ne-

427 D. Dedić, *Izabrani spisi*, str. 165.

428 Isto, str. 43.

429 Težak, Stjepko, »Jezik pučkog učitelja i radničkog borca Miloša Krpana«, *Zbornik*, god. 2, br. 2–3, Muzej radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta za Slavoniju i Baranju u Slavonskom Brodu, Slavonski Brod 1984.

mogu steći ljubavi iz nižih slojevih na koje se oslanjaju i u kojih svoje obožavatelje nalaze. «⁴³⁰

Rođen 27. srpnja 1862. godine u mjestu Lipe kod Gospića u siromašnoj seljačkoj obitelji, Krpan se obrazovao u Gospiću i Petrinji. Upravo se u učiteljskoj školi u Petrinji, koju završava 1883., upoznao sa socijalističkim idejama Vase Pelagića.⁴³¹ Zabilježeno je da je proputovao Palestinu, Egipat, SAD, Kanadu, Njemačku, Francusku, Belgiju i Englesku, te je tako ostvario svoje prve međunarodne kontakte. Financirao se iz vlastitih sredstava, od učiteljske plaće ili kao dopisnik stranih listova, ili uz pomoć rodbine koja je živjela u zemljama koje je posjećivao.⁴³²

Kao nastavnik zaposlio se u Duboviku, malenom selu u okolici Slavenskog Broda, gdje je ubrzo došao na glas kao svojevrсни pučki pravobranitelj. Ondje je djecu podučavao praktičnim seoskim poslovima, ali i stranim jezicima poput njemačkog, engleskog i francuskog. Politički se angažirao u Khuenovo vrijeme te je zbog svog zalaganja za sirotinju pridobio simpatije sumještana.

»Koliko je puta Krpan bio u zatvoru, to se ne zna. Ako su raspisani izbori, on je u zatvoru. Održava li se kakva manifestacija, ako na njoj nema Krpana, on je u pritvoru, a ako se pogovara o štrajku, ako se među radnicima komeša zbog malih nadnica, znade se — Krpan je opet nešto skovao. Sve se ovo smatralo velikim grijehom i Krpana bi predveli kotarskom predstojniku, i on bi se opet našao u zatvoru. Poslije nekoliko dana pozvao bi Krpana predstojnik preda se, korio bi ga i nagovarao, da prestane raditi među radnicima, a Krpan bi otre-sito odbrusio predstojniku i ovaj bi ga ponovno poslao u zatvor«, zapisao je 1950. godine Marijan Makovac.⁴³³

Krpan je često objavljivao tekstove i to u različitim tiskovinama. Tako je 1894. godine u *Slobodi* zapisao sljedeću opservaciju: »Niemci kažu, da u Beču i Berlinu ima više socijalista nego novaca. Kod nas pako u Slavoniji nije tako, ovdje ima više spiritusa nego socijalista.« Izvještavao je i o teškom stanju šumskih radnika koji su bili prisiljeni seliti se trbuhom za kruhom u SAD, kritizirao je vrlo prisutni antisemitizam, a uz to prenosio je i vijesti o održavanju radničkih

430 D. Dedić, *Izabrani spisi*, str. 11.

431 Jović, Dragiša, Konjević, Mile, *Radnički pokret u Slavanskom Brodu između dva svjetska rata*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod 1974., str. 39.

432 Jelić, Ivan, »Miloš Krpan (1862.–1931.)«, *Zbornik*, god. 2, br. 2–3, Muzej radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta za Slavoniju i Baranju u Slavanskom Brodu, Slavonski Brod 1984.

433 D. Dedić, *Izabrani spisi*, str. 248.

skupština na kojima je ponekad i sam sudjelovao kao govornik.⁴³⁴ U svojim člancima vrlo je često rabio rečenicu »Sirotinjo ako ćeš si pomoći pouzdat se u se i u svoje kljuse«, potičući radnike na organiziranu borbu za vlastita prava.⁴³⁵ Inače, listovi za koje je pisao nerijetko su bili na udaru režima pa je, primjerice, čak 23 od 24 objavljena broja *Slobode* iz 1898. godine vlast zaplijenila.⁴³⁶

Kao dopisnik Krpan je djelovao iza nekoliko pseudonima, a u nizu članaka, svojevrsnih putopisa iz SAD-a, objavljenih krajem 1895. i početkom 1896. godine u *Posavskoj Hrvatskoj*, potpisivao se kao Stevo Lucić iz Londona. Tada je navodno bio u prepisci s istoimenim anarhistom s prebivalištem u Londonu, no nije poznato zašto je uzeo njegovo ime prilikom pisanja tih tekstova.⁴³⁷

U članku iz 1895., Krpan tvrdi da se ondašnje društvo zgraža nad anarhizmom te da su ljudi utonuli u sebičnost posvetivši se uživanju i modi.⁴³⁸ Iste godine šalje pismo Vasi Pelagiću kojeg oslovljava »Nestorom«, misleći na najstarijeg i najmudrijeg među Grcima koji su pošli u Trojanski rat. U tekstu se naziva Pelagićevim učenikom te dodaje:

»Vjerski fanatizam i narodni šovinizam taj otrovni korov zasađen na krvnoj njivi rođene braće, od glupih, zlobnih i sebičnih ljudi, izčezava pod velebnom biljkom bratstva, pod koju se sakupljaju svi poniženi, uvrijeđeni, razbaštinjeni i svi poštene nezadovoljnici, a aveti bježe pred svjetlom socijalizma. Lav se budi, aždaja diže glavu, kojoj dušmani sloge naroda našega nijesu ni repa očepili a kamo li da su joj glavu smrvili. Znakovi bolje budućnosti su u izgledu. Radenički se narod osvješćuje i čitajući Tvoja djela, kupi se pod barjak socijalizma.«⁴³⁹

Tekst koji je Krpan nazvao »poslanicom« pršti religijskim žarom; naglašena je »sveta dužnost« sudjelovanja u uspostavljanju međunarodnog socijalizma, a i sam je Pelagić brodskeg aktivista, u bilješci uz zaprimljeno pismo, nazvao »vrednim apostolom u zapadnoj Slavoniji«.⁴⁴⁰

434 Isto, str. 13–16.

435 Isto, str. 19.

436 Župan, Dinko, *Miloš Krpan, Izabrani spisi, Scrinia Slavonica*, br. 10., Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod 2010., str. 685–688.

437 D. Dedić, *Izabrani spisi*, str. 39–73.

438 Isto, str. 43.

439 Kovačević, Ivan, »Pismo učitelja i socijaliste Miloša Krpana iz Dubovika Vasi Pelagiću od 28. X. 1895.«, *Zbornik*, god. 2, br. 2–3, Muzej radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta za Slavoniju i Baranju u Slavanskom Brodu, Slavonski Brod 1984.

440 Isto.

Dvije godine poslije, 1897., Krpan je nakon socijalističke agitacije po slavonskim selima uhićen s još nekoliko ljudi te je proveo četiri mjeseca u pritvoru prije nego što je protiv njega podignuta optužnica, a ona se odnosila na »zločinstvo pokušnog zavedenja na veleizdaju, na zločinstvo uvriede članova carske i kraljevske kuće, zločinstvo smetanja javnog mira te zločinstvo smetanja vjerozakona«. Nakon što se Krpanov branitelj, dr. Josip Frank,⁴⁴¹ pozvao na neubrojivost svog klijenta, Krpan je oslobođen optužbi i upućen na promatranje u Kraljevski zemaljski zavod za umobolne u Stenjevcu. Tada nastaju zanimljivi tekstovi kojima se nastojalo postaviti dijagnozu Krpanovog »stanja«. Psihijatri pišu da je Krpan »gledao kako se jedni valjaju u bogatstvu i slasti, dočim sirotinja pogiba od nevolje. Zato se je on uvijek zauzimao za sirotinju za pravo i pravednost i govorio proti lihvarom i popovom, koji su tonuli u bezpuću zemaljskih dobara.« Pritom je istaknuto da je Krpan bio spreman na svaku žrtvu.⁴⁴²

Nakon dva mjeseca promatranja Krpan je pušten kući, no s obzirom na nove progone otišao je u Beč i Zürich gdje je surađivao s nekoliko listova. Krajem 1898. godine vratio se u Dubovik, no poslije sukoba s novim seoskim učiteljem, koji je postavljen kao njegova zamjena, ponovno je završio u bolnici u Stenjevcu. Kada je u travnju 1899. godine pušten iz bolnice službeno je umirovljen. Budući da je izgubio pravo živjeti u učiteljskom stanu, Krpan se odlučio nastaniti na zemljištu udaljenom dva kilometra od Dubovika, gdje je nešto kasnije pokušao osnovati svoju koloniju.

Godine 1901. pisao je o teškom društveno–gospodarskom stanju i lihvarima u Slavonskom Brodu, te je iznio kritiku katoličkog klera: »A što na to naši duhovni pastiri? Oni mjesto da ove neljude žigosaju svakom prigodom, sklapaju s njima prijateljstvo i izborne saveze, pa svi skupa svaljuju narodne nesreće na *bezbožne i buntovne* socijaliste. Jandnici neće da vide, da su odurne lopovštine počeli socijalisti na dan svjetla iznašati, pa zato ih je narod počeo smatrati pravim svojim zatočnicima.« Na kraju teksta objavljenog u *Slobodi* potpisao se kao »Oguljeni seljak«.⁴⁴³

441 Jedanaest godina poslije, 1908., zabilježen je još jedan neobičan slučaj Frankove interakcije sa zagrebačkim anarhistima. Prema pisanju varaždinskog lista *Naše pravice*, ovaj je odvjetnik u studenom 1908. godine zaprimio prijetnje smrću stanovitog »anarhističkog društva«. Naime, kako novine prenose, u pismu stoji da su anarhisti odlučili »uništiti« Frankov život te su mu preporučili da što prije izradi oporuku. Iako su *Naše pravice* tvrdile da se vjerojatno radi o »zastrašenju koje nema nikakovog ozbiljnog temelja«, zagrebačka je policija nakon provedene istrage Franku dodijelila dva oružnika, dva policajca i jednog detektiva koji su čuvali njegovu kuću. Tri godine poslije Frank je umro, ali ne od anarhističkog atentata, nego od skleroze arterija.

442 D. Dedić, *Izabrani spisi*, str. 249.

443 Isto, str. 82.

Iako je u službenim dokumentima pisalo da se Krpan nakon umirovljenja bavio ratarstvom, on je i dalje bio aktivan u agitiranju i organiziranju seljaka i radnika. Bio je jedan od organizatora prosvjeda u svibnju 1903. godine u Brodu na kojima je sudjelovalo pedeset do šezdeset ljudi. Ubrzo je, naravno, uhićen. Nekoliko mjeseci nakon osječkog generalnog štrajka 1905. godine, bez osvrta na potonji, Krpan piše o stanju stvari u hrvatskim zemljama:

»Nazivajte nas *izdajicama* domovine, da ne pjevamo himne Liepa naša domovina. Kako da to činimo, dok se naša nebrojena braća potućaju za tvrdom korom kruha preko sinjeg i debelog mora u dalekoj zemlji Ameriki. Ta je pjesma doista liepa i uzvišena, ali dok je kako je medju Hrvatima, pjevajuć ju — plakat bi morali. Za nas nije narod nekolicina bogataša, koji se često stige svoga poriekla, niti su za nas narod školovani dečki, koji vuku obskrbu za mjesecnu namiru, govornjivi advokati; za nas je narod, bez nadutih malogradjana, svi oni, koji daju svoj znoj i svoje žuljeve za bogatstvo Hrvatske, a svoju krv za njezinu obranu. U tom narodu mi tražimo oslon, jer isti kraljevi umiru, a narodi ostaju. Mi kažemo iskreno tom narodu: sve za tebe i ništa proti tebi.«⁴⁴⁴

Poslije pada Khuena Héderváryja radnički je pokret ojačao u Slavoniji; Krpan je organizirao radnike, poticao ih na štrajkove, odlazio je u okolna sela i držao govore. Nakon što je 1906. prvi put obilježen Praznik rada u Slavonском Brodu, u kolovozu iste godine Krpan je sudjelovao u štrajku radnika brodske Parne Pilane d.d. koji je trajao petnaest dana te je završio neuspjehom.

Tijekom 1906. Krpan je održao nekoliko govora na radničkim skupštinama u Brodu. U srpnju je tako, u šumici pokraj željezničke stanice, okupljenom mnoštvu govorio o slobodi tiska, o općem pravu glasa te o položaju žena.⁴⁴⁵ U nedjelju, 14. listopada 1906., održana je još jedna pučka skupština na kojoj je ponovno zauzeo govorničku poziciju. Dopisnik *Narodne obrane* oštro se i primjetno podcjenjivački osvrnuo na Krpanovo izlaganje. »Na njegov smo govor već vikli. Uviek stare pjesme o Rotšildu i njegovim milijunima, o nekim filozofima, o gradjenju kuća i palača po radničtvu, a u kojima gavani i bogatun stanuju. Bolan Miloš zaboravlja, da je i on spram gdjekoga siromaka *mali Rotšild*, pak ne će ipak da s njima podieli svoje ovce, goveda, perad i njive. Istina, da radnici grade palače i da gavani u njima stanuju, ali je i istina, da se je radnicima za taj njihov posao plaćalo. Pa napokon, tko brani radniku kome, da on i sebi sagradi palaču, pak da stanuje u njoj.« Nazvavši ga »pusti-

444 Isto, str. 153.

445 *Brodski tjednik, Organ za komunalne i društvene interese*, 21. srpnja 1906., Brod na Savi.

njakom « nepotpisani se autor teksta upitao tko je uopće Krpana ovlastio da istupi u ime socijaldemokrata.⁴⁴⁶

U srpnju 1907. proglašen je generalni štrajk u Brodu s istaknutim zahtjevima radnika za desetosatnim radnim danom, reguliranjem dnevnica, plaćanjem prekovremenog, te priznanjem radničke organizacije kao i proslave 1. svibnja. I u ovom je štrajku važnu ulogu odigrao Miloš Krpan koji je kao i prethodne godine isticao anarhosindikalističku ideju opće obustave rada te metodu direktne akcije. Krpan se masama obratio tijekom javne skupštine 8. srpnja što je popratio i dopisnik *Narodne obrane* koji ga je opisao kao »vlastelina od Dubovika grada«. List je prenio to da je Krpan nastojao »omalovažiti našu koaliciju, tumačeći ovome poštenome i radnome narodu, da naša koalicija, sveobće izborno pravo glasa poput *zlatnih brda*, samo obećaje, ali da ništa ne daje«. U daljnjem tekstu stoji: »Miloš kao Miloš, po svome starom običaju mienjajuć svaki čas stranke, mienja i načelo, pak dodje na skupštine govoriti, da se samo malo iztrabulja. Njegov govor, nije nitko ozbiljno niti uzeo.«⁴⁴⁷ U studenom je organizirana još jedna socijalistička skupština u Brodu, a lokalne su novine opet popratile Krpanove riječi.

»Krpan pako po svom običaju razasipa svoje misli neprokuhane i u logičku vezu nevezane, s prirodjenim mu patosom. Tko ga je slušao, ne bi mogao reći koji mu je temat bio. (...) Govornik bi volio, da ima same protivnike pred sobom, pa bi im dokazao da socialna demokracija nije ni protukršćanska ni protudomovinska, pak to i dokazuje.«⁴⁴⁸

U konačnici, zbog razilaženja među radnicima, štrajk 1907. godine nije uspio a Krpan se, unatoč donedavnoj suradnji, razočarano udaljio od socijaldemokrata. »Nije u potpunosti bio marksistički obrazovan a naginjao je i idejama anarho–sindikalnog pokreta što se može objasniti njegovim nezadovoljstvom oportunističkom politikom socijaldemokracije«, piše Ivan Jelić.⁴⁴⁹

Istaknimo i da je osobni život Miloša Krpana ostao obilježen obiteljskim tragedijama. Petogodišnja kći umrla mu je 1896. godine, u desetoj godini 1903. umro mu je sin Miloš, a 1909. od tuberkuloze i dvadesetogodišnja kći Sofija. Nakon smrti supruge, Krpan se ponovno oženio i dobio dvoje djece. U srpnju 1909. godine stupio je u vezu s bečkom grupom anarhista iz Općeg sindikal-

446 *Narodna obrana*, 20. listopada 1906., godina V., Osijek.

447 *Narodna obrana*, 11. srpnja 1907., godina VI., Osijek.

448 *Brodski tjednik, Organ za komunalne i društvene interese*, 10. studenog 1906., Brod na Savi.

449 Jelić, Ivan, »Miloš Krpan (1862–1931)«.

nog saveza za Donju Austriju te ih je obavijestio o svojoj namjeri da osnuje anarhokomunističku koloniju. U prvom pismu Krpan je napisao:

»Poštovani drugovi!

Ne poznajem dobro Vas, a niti Vi poznajete moj jezik. Ali mi se razumijemo u našim obostranim željama i nadama. Ovdje leži siguran znak bratstva i solidarnosti svih naroda.

Ja sam komunistički anarhist.

Za vrijeme bana Khuena Hédervárya bio sam zbog anarhizma dva puta u zatvoru i isto toliko puta u duševnoj bolnici, zatim kao normalan otpušten i opet vraćen mom prijašnjem pozivu učitelja. Studije (filozofiju i ekonomiju) završio sam kao slušalac i bjegunac u Americi, Engleskoj, Francuskoj, Švicarskoj i Njemačkoj.

Sada sam u Slavoniji, 15 km daleko od Broda na Savi. Već deset godina radim dan i noć na osnivanju jedne anarhističko–komunističke kolonije. Posjedujem šest katastarskih jutara zemljišta, stoku i zgrade. Moja djeca su umrla i sada sam sa svojom ženom. Pošaljite mi jednog odraslog mladića kao druga ili sina ili jednu odraslu djevojku kao kćerku. Ako se ovi mladi smjeste kod mene i žele sudjelovati u zajedničkim poljoprivrednim radovima, ja ću s njima postupati kao sa svojom djecom, braćom i sestrama i nasljednicima.

Kod nas u Hrvatskoj ne znam nikoga tko bi shvatio moje ideje.

Sa bratskim pozdravom

Miloš Krpan

Dubovik, kraj Broda n/S Hrvatska«⁴⁵⁰

U listopadu 1909. godine objavio je tekst o osnivanju tzv. tolstojevih kolonija u SAD–u, Meksiku i Europi. »U komunističkim naselbinama vidio sam čim plemenitiji njezini članovi i poznanu vrijednost korisnog rada, tim i zadruga bolje uspijeva. Gdje se u tim naselbinama složiše sebičnjaci, da izra-be ostale članove, kao trutovi pčele radilice, tud je došlo do trvenja, ubojstva i konačnog razsula«, piše Krpan.⁴⁵¹ Kritičnost spram države poslovično je i dalje dominirala Krpanovim diskursom. »Sa državom stupi među ljude i ne-

450 D. Dedić, *Izabrani spisi*, str. 243.

451 Isto, str. 166.

jednakost: zapovjedajući i poslušni: heloti, robovi, parije, raja, fukara, svjetina i aristokracija«, zapisao je.⁴⁵²

Na Krpanov oglas javilo se tijekom 1909. i 1910. godine petero anarhista, trojica muškaraca i dvije žene. Troje stanovnika kolonije došlo je iz Švicarske kupivši »pet jutara brda i šikare«, a još je nekoliko obitelji izrazilo želju za doseljnjem. Bez obzira na sve, Kovačević zaključuje da je Krpanova zamisao o osnivanju kolonije »trpjela neuspjeh«.⁴⁵³

U vrijeme Prvog svjetskog Krpan se držao svojih antimilitarističkih uvjerenja. Nakon raspada Austro–Ugarske te uspostave nove južnoslavenske države, bio je kandidat Komunističke partije Jugoslavije na listi na izborima za Ustavotvornu skupštinu krajem 1920. pri čemu je izabran za prvog komunističkog načelnika općine Podvinje.⁴⁵⁴ Zabilježeno je i da je u lipnju 1930. žandarmarijska patrola pretresla Krpanov stan pri čemu je pronađena velika biblioteka socijalističke literature.⁴⁵⁵

Umro je na Salaš–Dilju 23. studenog 1931. godine dok su desetak godina poslije, pred sam kraj Drugog svjetskog rata, i posljednji njemački stanovnici Krpanove, nikada posve realizirane, kolonije napustili mjesto.

Krpan će nesumnjivo ostati upamćen kao jedan od najvažnijih predstavnika radničkog pokreta Slavonije na prijelazu stoljeća. Poznat po svom neumornom angažmanu koji je iskazivao agitacijom po selima i organizacijom tvorničkih radnika, objavljujući tekstove u različitim glasilima, afirmiravši se kao britki kritičar aktualne politike i ekonomskih odnosa, radeći na osnivanju vlastite kolonije te šireći međunarodne kontakte, Krpan se u povijest upisao i kao prvi socijalist s ovog područja koji je u jednom trenutku, unatoč evidentno heterogenim razmišljanjima, anarhizam prihvatio kao svoju relativno artikuliranu političku poziciju.

452 Isto, str. 164.

453 Kovačević, Ivan, »Miloš Krpan i njegova djelatnost u radničkom pokretu Broda i okoline«, *Zbornik*, god. 2, br. 2–3, Muzej radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta za Slavoniju i Baranju u Slavonskom Brodu, Slavonski Brod 1984.

454 D. Jović, M. Konjević, *Radnički pokret u Slavonskom Brodu između dva svjetska rata*, str. 39.

455 Isto, str. 239.

»U Jugoslaviji nije bilo ni iskrice života nakon 1918. Samo je jedan hrvatski liberter, radnik, Stjepan Fabijanović, koji je bio prisiljen napustiti svoju rodnu zemlju i umro je u Sjedinjenim Državama 1933., ostavio za sobom trag neovisnog i hrabrog duha u mnogim publikacijama tiskanim u Sjedinjenim Državama.«

Max Nettlau, 1935.

»Biti špijun protiv dobro organizirane tiranije i nije najgore od zemaljskog života. Netko mora popločati put za budućnost.«

Stjepan Fabijanović, 1917.

Jedini hrvatski anarhist kojeg Nettlau spominje u svojoj *Povijesti anarhizma*⁴⁵⁶ bio je Stjepan Fabijanović (1868.–1933.), danas gotovo posve nepoznat široj javnosti.

Prema dostupnim podacima,⁴⁵⁷ Stjepan Fabijanović ili Stephanus Fabijanovic, po zanimanju je bio pekar, rođen 1868. godine negdje u Slavoniji.⁴⁵⁸ Nije najjasnije kada je došao u SAD, no gotovo je sigurno da je 1912. godine ondje živio i radio. Naime, izvori nam govore da je još 7. studenog 1896. stanoviti Stefano Fabianovic iz Ugarske u dobi od 27 godina došao brodom *Saint Paul* u New York. Isto tako, zabilježeno je da je 13. svibnja 1911. 43-godišnji Stephan Fabianovic, sada upisan kao američki držav-

456 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 263.

457 Ovdje prije svega mislim na internetsku arhivsku bazu podataka Sveučilišta u Michiganu (UM Special Collections Library) koja sadrži sistematizirane i korisne informacije o dostupnim arhivskim materijalima na spomenutom sveučilištu. Iste je materijale moguće naručiti u digitalnom obliku. Poveznica: <http://quod.lib.umich.edu/s/sclead/>.

458 *Census Records*, popis stanovništva proveden 1930. godine, poveznica: https://www.censusrecords.com/content/1930_census (25. 7. 2016.).

ljanin, brodom *Vaderland* ponovno pristigao u njujoršku luku.⁴⁵⁹ Je li se Fabijanović nakon prvotnog odlaska u SAD nakratko vratio u Europu nakon čega je uslijedilo novo putovanje u Ameriku, nije u ovom trenutku moguće ustvrditi.

Imajući to u vidu, potrebno je reći da je Stjepan Fabijanović bio jedan od mnogih koji su na prijelazu stoljeća odlučili spremati stvari i sreću potražiti na drugoj strani Atlantskog oceana. Ljubomir Antić prenosi da se do Prvog svjetskog rata, uslijed raspada kućnih zadruga, agrarne prenapučenosti, prezaduženosti seljaka, agrarne krize, želje za izbjegavanjem vojne obveze i zbog drugih razloga, prema nekim procjenama u Sjevernu Ameriku iselilo gotovo pola milijuna Hrvata. U svakom slučaju, precizne brojke teško je odrediti tim više što su se pri dolasku u SAD Slaveni u birokratskom pogledu nerijetko pogrešno ili teško diferencirali. Osim toga, između 1899. i 1924. godine gotovo se polovica hrvatskih doseljenika vratila u rodni zavičaj.⁴⁶⁰

»Iseljavanje iz Hrvatske u Ameriku grupne značajke poprima od osamdesetih godina 19. stoljeća. Time se Hrvati s prilično zakašnjenja priključuju velikom preoceanskom iseljeničkom valu koji se iz Europe pokrenuo u prvim desetljećima 19. stoljeća. Računa se da se od 1820. do 1890. godine iz Europe iselilo preko 20.000.000 ljudi«, ističe Antić.⁴⁶¹

U svojim tekstovima do 1917. godine Fabijanović je pisao da je preko dana uglavnom radio teške fizičke poslove, a noći provodio bez krova nad glavom. Tijekom svojih putovanja, a bilo ih je mnogo jer je, navodno, posjetio i Kanadu, Meksiko, Australiju, pa čak i Daleki Istok, promišljao je odnos pojedinca i države što je pedantno zapisivao u svoj dnevnik.

Na jednom predavanju Emme Goldman u Seattleu upoznao je svoju ženu Herminu, u pismima često oslovljavanu kao Minnie.⁴⁶² Fabijanović je bio

459 *Ellis Island: The Statue of Liberty*, <http://www.libertyellisfoundation.org/>.

460 Powell, John, *Encyclopedia of North American Immigration*, Facts on File Library of American History, New York 2005., str. 68.

461 Antić, Ljubomir, *Hrvati i Amerika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 2002., str. 75–77.

462 Stjepan i Hermina (Minnie) Fabijanović, rođena 1880. godine, vjenčali su se 1915., a tijekom sljedećih nekoliko godina, u trenucima povremene razdvojenosti između 1916. i 1923., razmijenili su desetke pisama na engleskom jeziku u kojima su opisivali svoju svakodnevnicu. Naime, Hermina, koja je u SAD stigla 1912. godine iz Njemačke, suprugu je pisala da čita autore kao što su Heinrich Heine, Jean-Jacques Rousseau, Epiktet i drugi. Nadživjela je supruga te je umrla u Kaliforniji 1960. godine. Izvori: Special Collections Library, University of Michigan, fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, pisma Hermine (Minnie) Fabijanović upućena Stjepanu Fabijanoviću, 1916–1919,

u kontaktu s mnogim anarhistima svog vremena, poput Rudolfa Rockera i već spomenute Emme Goldman tijekom 1928. godine, dok je korespondencija s Maxom Nettlauom bila naročito živa. Sačuvani dokumenti svjedoče o Fabijanovićevom poznavanju engleskog, njemačkog, i mađarskog jezika, a očito je i stanovito znanje kada su u pitanju klasici filozofije. S obzirom na izvore može se pretpostaviti da je Fabijanović bio aktivan na području sindikalnog udruživanja pekara, a objavljeno mu je i nekoliko knjiga, među kojima treba izdvojiti *The Idle and Untimeous Observer* (1917.) i *As I See Nietzsche* (1920.). Prvi je naslov svojevrsna zbirka eseja i nekoliko pjesama napisanih na vrlo dobrom engleskom, dok se drugi odnosi na tumačenje Nietzscheove filozofije.⁴⁶³ Fabijanovićev je stil pisanja često težak za čitanje, no pruža solidne obrise njegova svjetonazora, iako se on vrlo rijetko koristi diskursom koji uključuje pojmove kao što su *anarhija*, *anarhizam* ili *anarhisti*.

Prilikom pisanja eseja objavljenih u *The Idle and Untimeous Observer*, vrijednom izvoru za analizu Fabijanovićevih stavova, Fabijanović, koji sebe predstavlja kao jednostavnog i siromašnog čovjeka, koristi se s nekoliko različitih pseudonima (The Social Outcast, The Unknown Poet — Black Shadow from the Gutter, Christian Aryan, i sl.). Ističe da je društvo dobro organizirana tiranija, smatra da je svrha države pogodovati privilegiranoj manjini na štetu ostalog pučanstva, kritizira intelektualce koji se stavljaju u službu države, zagovara revoluciju, odbija štovanje bilo kakvih idola te iznosi žestoku kritiku ropstva kao monstruoznog sustava. Prema njemu, nemoguće je istinski biti sretan dok god drugi pate.⁴⁶⁴

U pomalo ezoteričnom eseju bez naslova Fabijanović piše o svojoj prvotnoj patnji koja ga je natjerala na dalek put preko »smrtonosnih valova«. O njegovu životu u Hrvatskoj gotovo ništa ne znamo. Nakon što je došao u novu zemlju Fabijanović je, prema svojim riječima, zatekao milijune novih ljudi i »staru opasnost od uništenja«. Umoran od duge borbe priželjkivao je od-

siječanj–travanj 1923, svibanj–prosinac 1923.; *15th Population Census of the United States: 1930, Population Schedule*, država: Kalifornija, grad: Los Angeles, Department of Commerce — Bureau of the Census.

463 Fabijanović rabi Nietzscheove tekstove kao reference i utemeljenje za svoje radikalne stavove i, među ostalim stvarima, piše: »Lako je uočiti što je Nietzsche mislio: treba uslijediti rat protiv države, a ne između država...« (str. 85), ili: »Društvo ne može biti obnovljeno sve do potpunog uništenja mučnih okolnosti! Viša kultura može oživjeti tek kada država nestane! To nas prosvjetljuje i daje nam nadu u doseganje cilja — ukidanje države! Uopće ne sumnjamo u to jer je na dugačkom putu vječnosti sve moguće!« (str. 90). Izvor: Fabijanović, Stjepan, *As I See Nietzsche*, Los Angeles, 1920.

464 Fabijanović, Stephanus, *The Idle and Untimeous Observer*, Los Angeles 1917., str. 3–24.

mor no nije ga mogao dobiti. Ovdje je očito riječ o njegovoj emigraciji u SAD krajem 19. stoljeća te prvotnim aktivističkim istupima.⁴⁶⁵

Fabijanović u ostalim tekstovima kritizira korumpirane američke političare koji manipuliraju masama; spominje Roberta M. La Folletta starijeg kao profesionalnog političara bez iskrenog suosjećanja za obične, bespomoćne ljude. Zgraža se i nad prostitucijom i prodajom tijela za novac, piše da povijest predstavlja beskonačnu ljudsku brutalnost i ugnjetavanje, itd.⁴⁶⁶ »Kojim god putem odlučiš ići, dočekat će te velika borba«, tvrdi Fabijanović.⁴⁶⁷

U eseju »To My Dear Friend the Gypsy« Fabijanović izražava svoju oduševljenost romskom kulturom. Rome smatra »posljednim pravim nepokorenim herojima« i »izvorom nade«. »Bez obzira na tijek povijesti, zvijezde padalice, kraljevstva, i uzdignuta moralna načela, stanovit je nedostatak izvora o mom dragom prijatelju Ciganu«, piše on. »Nikada nisi imao svoje vrijeme, mjesto ili prostor, ali unatoč tim uvjetima naseljavaš planet (...) bez obzira na snagu institucionalnih kazni koje te uznemiravaju.« Fabijanović u istom tekstu hvali romske »veličanstvene ideje o slobodi« te zaključuje da Rome »povijest ne podnosi, a filozofija ih ne može nanjušiti«.⁴⁶⁸

U pjesmi posvećenoj radnicima, »The Toilers«, Fabijanović piše da mase radnika snivaju mnoge snove za koje se tek trebaju izboriti. Isto tako tvrdi kako pokvareni i lukavi gospodari radnicima oduzimaju hranu i zrak, a kada podignu glas na ulicama ih čekaju streljački odredi i palice. Dok se bore za domovinu i umiru od gladi profit se stvara iz robovskog znoja. Fabijanović savjetuje radnicima da djecu drže podalje od tvornica i rudnika da ih »vukovi« ne bi uzeli kao novu radnu snagu. Svoje gnjevne stihove usmjerava i prema nominalnim sljedbenicima Kristova nauka čija su istinska snaga crkva, država i oružje. Prema Fabijanoviću, revolucionarni put je dugačak, ali nazire se kraj.⁴⁶⁹ U drugoj pjesmi, »Almighty Gold«, izražava svoju ogorčenost opsjednutošću zaradom koja poprima oblike pogubnog fanatizma.⁴⁷⁰

Fabijanović u eseju »A Dream« preporučava svoj radni dan i san koji je jedne večeri usnuo. Sebe vidi kao »društvenog otpadnika« koji je radio u prljavoj

465 Isto, str. 6–7.

466 Isto, str. 8–11.

467 Isto, str. 13.

468 Isto, str. 21–23.

469 Isto, str. 26–27.

470 Isto, str. 27–28.

uniformi okružen štakorima i žoharima. Piše da je jedan od njegovih poslova bio prati posuđa u nekom restoranu; za četrnaest sati rada dobio je dvadeset dva centa od čega je dvadeset morao izdvojiti za krevet u ništa čišćem prenoćištu. Fizički i mentalno iscrpljen usnuo je san u kojem mirno šeta praznom cestom, a zatim nailazi na skupinu ljudi koja bježi od vatrene paljbe. Uz zvukove žestoke pucnjave ljudi padaju mrtvi i izmasakrirani. U sljedećem trenutku Fabijanović je u prostoriji u kojoj ga druga grupa ljudi uvjerava da će ga zaštititi od sveg zla te mu savjetuju da se pridruži njihovoj borbi.⁴⁷¹ Budući da je tekst napisan u svibnju 1917. godine, to možemo protumačiti kao kritiku američkog ulaska u Prvi svjetski rat mjesec dana ranije.

U tekstu »Religion« Fabijanović se opet dotiče duhovnih tema i postavlja pitanje zašto su Kristove jednostavne riječi i savjete crkveni autoriteti obavili nejasnom metafizikom. Smatra da Crkva manipulira istinom te da je pogrešno tumačenje Biblije rezultiralo prolijevanjem krvi milijuna nevinih žrtava. Naposlijetku, Fabijanović pronalazi nadu u ideji da se Kraljevstvo Božje može ostvariti na Zemlji.⁴⁷²

Nadalje, važne izvore predstavlja nam i sačuvana Fabijanovićeva korespondencija s poznatim europskim anarhistima.

Većina pisama koja je razmijenio s Maxom Nettlaoum su na njemačkom jeziku, osim nekoliko koja su napisana na engleskom. Ona obuhvaćaju razdoblje od 1924. do 1933. godine te saznajemo da su se Fabijanović i Nettlau upoznali 1897. godine u Londonu. U svojim pismima Nettlau potiče Fabijanovića na pisanje te komentira njegove tekstove.⁴⁷³ Osim toga, redovito obavještava Fabijanovića o svojim novim knjigama (biografijama Reclusa, Bakunjinina, i tako dalje) te komentira različite događaje tog vremena, od potresa u Santa Barbari (1925.)⁴⁷⁴ do atentata na Stjepana Radića (1928.). Nakon smrti Stjepana Radića piše da je u Hrvatskoj bila vidljiva »iskrena žalost cijele nacije«.⁴⁷⁵ Zanimljivo je i da je Nettlau bio upućen u hrvatsku politiku te piše o Mačeku, Trumbiću i o Pribičeviću. Osim toga, on iznosi svoje mišljenje u uzletu fašiz-

471 Isto, str. 28–30.

472 Isto, str. 30–32.

473 Pismo Maxa Nettlaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 12. travnja 1924., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 6, Special Collections Library, University of Michigan.

474 Pismo Maxa Nettlaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 26. svibnja 1926., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 7, Special Collections Library, University of Michigan.

475 Pismo Maxa Nettlaua upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 20. kolovoza 1928., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 8, Special Collections Library, University of Michigan.

ma i o problemima radništva,⁴⁷⁶ prenosi vijesti o aktivnostima drugih anarhista, i slično.⁴⁷⁷ Među dokumentima u michiganskom arhivu su i novogodišnje čestitke, a neposredno prije Fabijanovićeve smrti 1933. godine Nettlau mu je zaželio brzi oporavak od teške bolesti koja ga je pogodila.⁴⁷⁸

Od 1927. do 1930. godine Fabijanović je bio u kontaktu i s Rudolfom Rockerom,⁴⁷⁹ njemačkim anarhosindikalistom. U nekoliko pisama Rocker je komentirao Fabijanovićeve knjige te je izrazio želju da se vide u Los Angelesu. Rocker je pritom bio prilično prijateljski raspoložen prema Fabijanoviću te je nerijetko spominjao zajedničke poznanike.⁴⁸⁰

Potkraj 1920-ih Fabijanović se dopisivao s Emmom Goldman koja mu je 20. lipnja 1928. godine napisala da su neki njezini drugovi izgubili posao zbog angažmana tijekom suđenja Saccu i Vanzettiju.⁴⁸¹ Pritom ga je obavijestila o tome da piše autobiografiju. »Potpuno sam udubljena u svoju knjigu po cijenu svega ostaloga«, priznala je te se ispričala što nema vremena za dulje i sadržajnije pismo.⁴⁸²

476 Isto, pismo od 26. svibnja 1928.

477 Pismo Maxa Nettlaupa upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 18. siječnja 1931., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 10, Special Collections Library, University of Michigan.

478 Pismo Maxa Nettlaupa upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 24. svibnja 1933., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 10, Special Collections Library, University of Michigan.

479 Rudolf Rocker (1873.–1958.) je bio jedan od najobrazovanijih i najvažnijih autora te aktivista anarhosindikalističkog pokreta prve polovice 20. stoljeća. Njegova najdostupnija knjiga danas svakako je *Anarhosindikalizam*, objavljena 1938. godine u Londonu. Navedenim naslovom, nastalim tijekom Španjolskog građanskog rata, Rocker je obradio osnovne metode sindikalizma poput direktne akcije, sabotaže i općeg štrajka. U predgovoru izdanju iz 1989. godine, Noam Chomsky je napisao: »Rocker izražava vjeru u mogućnosti običnih ljudi da stvore svijet primjeren njihovim unutarnjim potrebama, da stvore i sudjeluju u unapređivanju kulture oslobođenja u slobodnim zajednicama, da vlastitim promišljanjima i angažmanom otkriju institucionalne postavke koje će u danom trenutku najbolje zadovoljiti njihove težnje za slobodom, pravdom, suosjećanjem i solidarnošću. Ta vizija i dalje nadahnjuje iako je napisana prije više od pola stoljeća kao valjan poticaj našim promišljanjima i konstruktivnom djelovanju.« Izvor: Rocker, Rudolf, *Anarcho-Syndicalism*, Pluto Press, London 1989., str. vii.

480 Pismo Rudolfa Rockera upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 18. travnja 1927., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 32, Special Collections Library, University of Michigan.

481 Nicola Sacco (1891.–1927.) i Bartolomeo Vanzetti (1888.–1927.) bili su talijanski anarhisti osuđeni za ubojstvo dvoje ljudi tijekom oružane pljačke u američkom gradu South Braintreeju 1920. godine. Iako su tvrdili da su nevine žrtve političkog progona, obojica su 1927. pogubljeni na električnoj stolici. Sudski postupak protiv Sacca i Vanzettija ostao je upamćen kao jedan od najkontroverznijih slučajeva u povijesti SAD-a.

482 Pismo Emme Goldman upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 20. lipnja 1928., fond »The Emma Goldman Papers«, University of Michigan, Harlan Hatcher Graduate Library, Department of Rare Books and Special Collections.

Iz svega možemo zaključiti da je Fabijanović bio upoznat s međunarodnim kretanjima u anarhističkom pokretu te da njegovo ime nije bilo nepoznanica ljudima koje danas smatramo »klasicima anarhizma«. Došavši u SAD kao siromašan pekar iz Slavonije, u nekoliko je godina uspio objaviti više publikacija te je proširio zadivljujuću mrežu poznanika i suradnika koji su, kako se može iščitati, i sami cijenili Fabijanovićev rad. Na primjeru sačuvane zbirke njegovih pisama, još jednom uviđamo te potvrđujemo internacionalnu odrednicu anarhističke struje, nešto što je došlo do osobitog izražaja tijekom Španjolskog građanskog rata, nekoliko godina nakon Fabijanovićeve smrti.

»Teško je reći da li je bilo pravilno — što su ljevičari u drugim zemljama nesumnjivo činili — hrabрили Španjolce da se bore, kad nisu mogli pobijediti. Ja osobno mislim da jeste, jer vjerujem da je, čak i s gledišta mogućnosti da se preživi, bolje boriti se i biti poražen, nego se predati bez borbe. Utjecaj tog rata na strategiju opće borbe protiv fašizma još je teško ocijeniti. Nenaoružane odrpane armije republike izdržale su dvije i pol godine, što je sigurno više nego što je neprijatelj očekivao. Je li to poremetilo fašistički plan ili pak, u drugu ruku, samo odgodilo glavni rat i dalo nacistima više vremena da pojačaju svoje naoružanje, još je neizvjesno.«

George Orwell, *Kataloniji u čast*, 1938.

»Rat ustaša i partizana počeo je u Španjolskoj.«

Vjeran Pavlaković, razgovor za *Jutarnji list*, 2015.

Tektonski pomaci svjetske politike neminovno su utjecali na obrise anarhističkog djelovanja dok su sami ratovi predstavljali neželjena poglavlja izvanrednog stanja, svojevrstu mogućnost ideološkog eksperimenta u pogledu privremenog ostvarivanja društvenih odnosa utemeljenih na prihvaćenim revolucionarnim doktrinama, počevši od Pariške komune, Mahnove Ukrajine u trenucima ruskog građanskog rata, ili španjolskog anarhosindikalizma pred falangističkim odredima generala Franca.

Unatoč naivnim nadama da će sukob koji je, nakon pucnjeva Gavrila Principa u ljeto 1914. godine, izbio između nekoliko europskih monarhija potrajati tek nekoliko mjeseci, rođen je četverogodišnji »Veliki rat« koji je diljem svijeta prouzročio više milijuna lijesova. Društvo se mijenjalo, ono je bilo promijenjeno nakon strahota modernog ratovanja, poslije urušavanja starih država i izrastanja novih društvenih odnosa kao i geopolitičkih podjela interesnih sfera. Austro–Ugarska Monarhija uslijed teških gubitaka odbrojala je svoje

dane dočekavši kraj rata uz iskustvo »zelenog kadra«, masovno dezertstvo na području Slavonije, Srijema, Zagorja, Korduna i Banije. Uz nedostatak središnjeg vodstva, austrougarske odbjegli trupe pod utjecajem ruskog radikalizma svjesno su se okrenule napadima na politička lica, bogate trgovce i kler, kao i egzekucijama ili improviziranoj vojnoj hijerarhiji u vlastitoj produkciji. Za Krležu je »zeleni kadar« predstavljao »propuštenu revolucionarnu situaciju«, jer je bio »za onih davnih oktobarskih dana jedini punomoćni predstavnik političke volje i svijesti našega naroda«, ali djelovao je »u ludo«, bez »politički inteligentnih sila«, »bez vođa i bez inteligencije«. ⁴⁸³ Kako god bilo, složeni karakter »zelenog kadra«, bilo da je riječ o njegovoj antiratnoj, socijalno–revolucionarnoj, pljačkaškoj ili nacionalnoj orijentaciji, i dalje nije posve razjašnjen. ⁴⁸⁴

Ipak, pred sam kraj rata zabilježena su različita pozivanja na anarhiju, uglavnom u pogrdnom smislu koji je podrazumijevao kaotičnost. U prijelomnim trenucima 1917. i 1918. godine, vlasti su u službenoj korespondenciji izražavale bojazan da »kraj sadanje anarhije postoji opasnost da će zemlje ostati neobrađene« ili da »čim vojska ode nastati će još veća anarhija«. Mjesni predstavnici Narodnog vijeća SHS–a izvještavali su zagrebačku središnjicu da su u njihovim mjestima djelovali različiti agitatori, poput onog u Biškupcu koji je, primjerice, evidentirao da se u njegovom mjestu »našla jedna šugava ovca« sa svojim »socijalističko anarhističkim govorom«. U svakom slučaju, anarhija je poslužila za opis nepoželjne društvene klime. ⁴⁸⁵

Početak ožujka 1919. godine, u ozračju pripreme za realizaciju agrarne reforme, ban Ivan Paleček dobio je izvještaj iz Varaždinske županije o sukobima vojske i seljaka, ogorčenih na veleposjednike, te o uhićenjima rudara socijalista. »Pokret u Varaždinskoj županiji ozbiljniji je karaktera. On je bio brižljivo pripremljen i za nj su zadobiveni skoro svi seljaci. Cilj pokreta nije bio samo pljačka, kako je izgledalo, nego uopšte anarhija i uništavanje, jer su seljaci palili i uništavali sve našta su naišli, čak i ono što su mogli za svoju upotrebu odneti.« ⁴⁸⁶

483 *Zeleni kadar*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2301> (2. 5. 2015.).

484 Bogdanović, Tomislav, »Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju«, *Podravina*, volumen 12, broj 23, Koprivnica 2013.

485 Vidmar, Josip, »Prilozi građi za povijest 1917.–1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeka Oktobarske revolucije kod nas«, *Arhivski vjesnik*, vol. 1, Zagreb 1958., str. 11–173.

486 Vidmar, Josip, »Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. god.«, *Arhivski vjesnik*, vol. 2, Zagreb 1959.

Tek su rijetke tiskovine u to doba pokušale prikazati anarhiste u donekle prihvatljivijem svijetlu. U članku o Lavu Tolstoju, uredništvo *Novog doba* krajem travnja 1919. piše da anarhizam »u smislu, kako ga se uzimlje obično, ima sasvim drugo značenje. On se odnosi obično na individue, koji, postajući sami sebi zakonom, prejudiciraju svojevoljno slobodi. Njihovi prvaci izrekli su prvu zdravu riječ, kad su objavili načelo mira bez ošteta i bez aneksija, te samoodređenja i neodvisnosti malih naroda. Ovo je bilo prvo svjetlo u sveopćoj tmini.«⁴⁸⁷

Ukratko, ako je u trenucima ratnog razaranja i poratne traume nekakva »anarhičnost« i oživjela, ona ili nije bila artikulirana ili nije dovoljno jasno dokumentirana. U svakom slučaju, pravi izazov međunarodnom socijalizmu, pa tako i anarhizmu, tek je došao na red.

U Španjolskom građanskom ratu 1930-ih godina, u donekle prijelomnom konfliktu za socijalizam u cijelosti, u sudaru republikanaca i nacionalista, nezanimarivu ulogu odigrali su anarhisti među kojima se našao i određeni broj ljudi iz Hrvatske. Prije svega, upravo su previranja na Pirinejima udžbenički demonstrirala zamisao međunarodnog drugarstva o kojem je još 1918. godine Lenjin napisao, tumačeći klasni rat, da je nužno napustiti gledište s položaja »svoje« zemlje jer to je, prema njegovim razmišljanjima, »rasuđivanje ubogog tupoglavca, nacionalističkog malograđanina«, te je potrebno osvijestiti vlastito sudjelovanje u »proleterskoj revoluciji«.⁴⁸⁸

Nakon izbijanja rata, međunarodna solidarnost anarhističkog pokreta došla je do izražaja. Tako su, primjerice, francuski anarhisti digli glas za »uništenje profašističkih sila« te su stvorili front solidarnosti sa španjolskim drugovima. U Francuskoj su se tada javile i želje da anarhisti napuste getoizaciju svojih ideja i praksa te da na velika vrata stupe na svjetsku socijalističku, radničku scenu. Važno je napomenuti da su određene francuske anarhističke organizacije (Union anarchiste, npr.) tada znatno povećale svoju popularnost i članstvo.⁴⁸⁹

Dubrovački radnici počeli su prikupljati financijsku pomoć za borce protiv *El Caudilla* Franca i fašističkih saveznika, a zabilježeno je da je Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine Jugoslavije 5. kolovoza 1936. godine zatražilo pre-

487 *Novo doba*, 24. travnja 1919., Split.

488 Lenjin, *Proleterska revolucija i regenat Kautsky*, str. 63.

489 Berry, David, »Fascism or Revolution! Anarchism and Antifascism in France, 1933–39«, *Contemporary European History (ContEurHist)*, vol. 8, Cambridge University Press, Cambridge 1999., str. 60–66.

kid prikupljanja novčanih priloga, širenja propagande i agitacije za odlazak u Španjolsku. Tako u dubrovačkim novinama *Narodna svijest* izlazi članak pod naslovom »Crveni pakao nad Europom« čime su aktivnosti lijevo orijentiranih skupina u ratu oštro kritizirane. Iako zbog uhićenja nije bilo organiziranih odlazaka u Španjolsku, manje se su grupe nerijetko ukrcavale na brodove kao »slijepi putnici« za Alžir, odakle su krenuli na španjolski poluotok u središte ratnih zbivanja. Policija je prije svakog isplavlivanja obavljala detaljne preglede brodova no uz pomoć obalnih radnika dobrovoljci su s vremena na vrijeme uspjeli poći prema zapadu.⁴⁹⁰

Dnevne su novine nastojale što više ocrniti anarhiste, prikazujući ih kao najveće zlo španjolskog rata, skupinu koja terorizira i komuniste⁴⁹¹ i falangiste.⁴⁹²

Na prijedlog Kominterne, organizacije posvećene međunarodnom promoviranju komunizma, 22. listopada 1936. godine osnovane su međunarodne brigade koje su aktivno sudjelovale u događanjima tijekom Španjolskog građanskog rata. Brigade su općenito bile organizirane tako da su u njih ulazili pripadnici istih naroda ili ljudi koji su govorili isti jezik,⁴⁹³ a članstvo su uglavnom tvorili socijalisti različitih orijentacija — anarhisti, komunisti i ostali.

Više od 36.000 boraca pristiglo je iz pedeset tri zemlje svijeta, od kojih su najbrojniji bili Francuzi (8.500 ljudi), Poljaci (5.000), Nijemci (5.000), Talijani (4.000), Englezi (2.000), itd. Većina njih bili su mlađi ljudi bez vojnog iskustva.⁴⁹⁴ U Španjolskom građanskom ratu sudjelovalo je i oko 1.700 jugoslavenskih dobrovoljaca, od kojih je više od polovice poginulo.⁴⁹⁵

Avgust Lešnik piše da je politička pripadnost jugoslavenskih dobrovoljaca u Španjolskom građanskom ratu u španjolskim izvorima zabilježena za 1040 boraca od kojih su četvorica označeni kao »anarhisti«, dok su ostali etiketirani kao »komunisti«, »socijaldemokrati«, i ostali. Isti autor navodi da su Jugoslaveni, od kojih je najviše bilo Hrvata (48%),⁴⁹⁶ bili u borbenim redovi-

490 M. Kapović, *Radnički pokret Dubrovnika*, str. 377–378.

491 *Jadranski dnevnik*, 10. kolovoza 1936., Split; Članak na naslovnoj stranici »Anarhisti teroriziraju komuniste«, uz tekst »U Barceloni su anarhisti počeli sve više da zauzimaju maha, pa su čak počeli da teroriziraju i komuniste«.

492 *Jadranski dnevnik*, 4. prosinca 1936., Split; »U Barceloni strijeljali su anarhisti 90 falangista.«

493 Skupina autora, *Povijest, 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008., str. 226–227.

494 Pešić, Savo, *Španjolski građanski rat i KPJ*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka 1990., str. 78–79.

495 Isto, str. 184.

496 Lešnik, Avgust, »Uloga KPJ u regrutovanju jugoslavenskih interbrigadista za republikansku

ma svih međunarodnih brigada, i to uglavnom u 129. međunarodnoj brigadi — u bataljonima *Dimitrov*, *Đuro Đaković* i *Masaryk*, kao i u bataljonu *Divisionario* i u drugim jedinicama. Pritom, nisu zaobišli ni jednu važniju bitku.⁴⁹⁷

Zbornik biografija španjolskih boraca iz Gorskog kotara, Istre, Hrvatskog primorja i Kopra, naslovljen *Naši španjolski dobrovoljci* te objavljen 1988. godine na hrvatskom, talijanskom i slovenskom jeziku, jedan je od rijetkih izvora kojim je evidentirana nekolicina anarhista s ovih prostora u kontekstu španjolskog oružanog sukoba.⁴⁹⁸ Uredništvo zbornika potpisuju Marino Budicin i Mihael Sobolevski, dok je tekstove autoriziralo dvadeset povjesničara čija su istraživanja obuhvatila građu dostupnu u arhivima u Rijeci, Pazinu, Beogradu, Zagrebu, Rimu, Bologni, i u drugim gradovima. U predgovoru se ističe da je sačuvana tek djelomična arhivska građa, što je onemogućilo da pojedine biografije budu sadržajno bogatije. Osim toga, objavljeno je i više dostupnih transkripcija i varijanti imena pojedinaca, kao i fotografije većine predstavljenih, što naslov u pitanju čini vrijednim izvorom pri proučavanju ovakvih tema.

Zabilježen je primjetan broj boraca iz Istre koji su sudjelovali u međunarodnim brigadama u Španjolskoj. Po svemu sudeći, Istrana je vjerojatno bilo šezdesetak s tim da je barem jedna trećina poginula na bojištima Brunette i Aragona te u drugim manje poznatim bojišnicama.⁴⁹⁹ Razlog relativno velikog odaziva istarskih dobrovoljaca vjerojatno jest u dobro organiziranom sindikalnom pokretu kao i u talijanskim socijalističkim utjecajima na području istarskog poluotoka tada već izloženog Mussolinijevoj okupaciji.

Jedan od najpoznatijih anarhista i dobrovoljaca s ovih prostora koji se borio u španjolskim međunarodnim brigadama svakako je bio Nikola Turčinović, rođen 1911. godine u Rovinju. U mladosti je prihvatio antifašističke i anarhističke svjetonazore te je zbog toga često dolazio u sukob s vlastima. Čitajući njegovu biografiju primjećujemo Turčinovićevo neprestano mijenjanje bora-

Španiju«, objavljeno u: Milo, Petrović (urednik), *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo) upotrebe Španskog građanskog rata i Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije*, Rosa–Luxemburg–Stiftung, Beograd 2014., str. 243.; Isti izvor: »Španjolska statistika bilježi nacionalni sastav za 1052 Jugoslavena, dok je taj podatak nepoznat za 140 boraca koji su došli iz Jugoslavije. Najbrojnija grupa su Hrvati (48%), zatim slijede Slovenci (23%), Srbi (18%), Crnogorci (3,2%), te Makedonci (1,5%).«

497 Isto, str. 241–243.

498 Kao potencijalni izvor po pitanju razmatranja uloge jugoslavenskih boraca u Španjolskom građanskom ratu može poslužiti i ovaj naslov: *Španija 1936–1939. Zbornik sećanja jugoslavenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, Udruženje španskih boraca, Beograd 1971.

499 D. Dukovski, *Fašizam u Istri*, str. 258.

višta; neko je vrijeme živio u Argentini, Belgiji, Francuskoj, Španjolskoj, te Italiji gdje je i umro. Nakon dolaska u Barcelonu 1930-ih aktivno je sudjelovao u radničkim revolucionarnim gibanjima zbog čega je nekoliko puta uhićen pa čak i deportiran iz Španjolske u koju se vrlo brzo vratio. Godine 1936. pridružio se oružanoj borbi protiv Franca, a budući da je svladao španjolski jezik te se istaknuo hrabrošću u određenim brigadama imao je ključnu ulogu na bojištu. Kad je rat završio, izručen je talijanskim vlastima u Istri, no već 1943. godine odlazi u Italiju kako bi se borio u tamošnjem pokretu otpora. U Genovi je preuzeo vodstvo nad brigadom *Malatesta*, a trideset godina poslije, 1973., umro je u istom gradu. U biografskoj crtici posvećenoj Turčinoviću, Bruno Flego i Ottavio Paoletić pišu: »Bez obzira na njegove neprihvatljive anarhističke poglede i rušilačke nazore, zbog kojih je u Španjolskoj dolazilo do veoma teških i opasnih situacija, mora se priznati da se Nicolò Turcinovich, tijekom svog, zaista, mučnog života hrabro i neukrotivo borio protiv Francove i nacifašističke rulje.«⁵⁰⁰

Kao i u slučaju Turčinovića, životi preostalih anarhista bili su prožeti neprestanim migracijama, od SAD-a i Argentine do Francuske i Italije. Rođen u Puli 1902. godine, Luigi Križaj je s dvadeset devet godina napustio rodni grad te je otišao u Toulouse. U jesen 1936. našao se na španjolskom bojištu uz Turčinovića. Nedugo zatim, izgubio je vid zbog eksplozije te je pao u ruke neprijatelja koji su ga krajem studenog 1936. godine strijeljali. Vijest o njegovoj smrti prenijela su glasila jugoslavenskih iseljenika.⁵⁰¹

Zidar Antonio Bencovich, rođen 1906. godine u Puli, borio se u talijanskoj koloni *Rosselli* tijekom Španjolskog građanskog rata. S obzirom na to da je bio blizak talijanskim anarhistima, u policijskim dosjeima i sam je označen kao »anarhist«. Zabilježeno je da je boravio u Alžiru, Maroku, u Francuskoj, Belgiji, i u Luxemburgu pri čemu se koristio s više pseudonima, kao što su Ivo Ivanović, Ives Manis, i Antonio Banović. U kolovozu 1940. godine biva uhićen u Puli kao »vrlo opasan agitator anarhizma« dok mu se tri godine kasnije gubi svaki trag.⁵⁰²

Nadalje, Pietro Cociancich, ili Pietro Canziani, rođen 1884. godine u Puli, po zanimanju je bio tesar te je tijekom Prvog svjetskog rata služio u austrougarskoj vojsci nakon čega je dio života, tražeći priliku za radnim mjestom, proveo

500 Skupina autora, *Naši španjolski dobrovoljci*, Acta Historica Nova, Vol. III, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka 1988., str. 336–338.

501 Isto, str. 68–69.

502 Isto, str. 22–24.

u Italiji i Francuskoj. Zabilježeno je da je u gradu Aubagneu, u blizini Marseillea, 1932. podmetnuo i aktivirao bombu na ulazu u Talijanski dom, u sjedište lokalne fašističke organizacije, zbog čega je uhićen te osuđen na pet godina robije. O slučaju je pisao francuski tisak uz veliki interes talijanskog generalnog konzula. Nakon puštanja iz zatvora te izгона iz zemlje, Cociancich je otišao u Barcelonu gdje se borio na strani anarhista. Početkom 1939. napustio je Španjolsku te su ga ponovno priveli Francuzi kojima je ipak uspio pobjeći u Bruxelles. Peripetijama nije bilo kraja pa mu se u Belgiji sudilo zbog ilegalnog boravka te je zbog toga otpremljen u Trst. Naposljetku, poginuo je u talijanskom zatvoru tijekom jednog avionskog bombardiranja 1944. godine.⁵⁰³

Spomenimo i Lodovica Sestana, pulskog radnika i konobara, rođenog krajem 1899. godine. Nakon boravka u Lyonu, gdje je za život zarađivao kao zidar, Sestan je 1936. dobrovoljno otišao u Španjolsku. Opisan kao osoba anarhističkih nazora »uvijek spremna i upućena na akciju«, borio se na aragonskom bojištu. Čim je napustio Španjolsku uhićen je prema direktivi talijanskih vlasti te je krajem 1941. godine brodom vraćen u Trst u vrlo teškom fizičkom stanju. Ubrzo je pušten na slobodu te je umro 1953. godine.⁵⁰⁴

Općenito gledajući, uloga anarhista u španjolskom ratu interpretirana je na mnogo načina. Austrijski pisac Franz Borkenau opisao je španjolski anarhizam prisutan tijekom građanskog rata kao »polu–religijski utopijski pokret«. Ambivalentnost španjolskih anarhista prema katoličanstvu zabilježio je i britanski pisac i hispanist Gerald Brenan u svojoj knjizi *The Spanish Labyrinth*. Brennan piše da je izvoriste gnjeva prema instituciji Crkve bio svojevrstan osjećaj izdaje i dekadencije Kristovog nauka. U svojoj žestini da unište lice-mjernu Crkvu španjolski su anarhisti, prema Brenanu, željeli ostvariti kršćansku utopiju bratske ljubavi, oprosta i solidarnosti. Drugim riječima, mnogi vjernici ušli su u kvazi–križarski sukob s klerom koji im je okrenuo leđa.⁵⁰⁵

Julián Casanova, španjolski povjesničar, tvrdi da je anarhistički uzlet neposredno prije i tijekom građanskog rata 1930–ih godina prije svega bila »primitivna pobuna očajnih seljaka«, ni po čemu izuzetna jer su se, prema njegovu mišljenju, isti pokreti etablirali diljem Zapadne Europe, a napose u Francuskoj i Italiji.⁵⁰⁶ Toj tvrdnji moguće je prigovoriti izostavljanje historijskog konteksta

503 Isto.

504 Isto, str. 314–316.

505 Brennan, Gerald, *The Spanish Labyrinth: The social and political background of the Spanish Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge 2003., str. 191–192.

506 J. Casanova, »Terror and Violence«, str. 79–80.

u kojem je španjolski anarhistički pokret doživio svoj vrhunac, a on podrazumijeva sudar s ujedinjenim fašističkim snagama (doduše, anarhisti, barem formalno, nisu bili usamljeni u borbi jer uz njih su bili i komunisti, republikanci, i dr.) neposredno prije izbijanja Drugog svjetskog rata, te masovnu, do tada neviđenu međunarodnu pomoć anarhista iz cijele Europe. Iako je spominjanje određenih kontroverzija u vezi s tom problematikom, poput prisilne i dobrovoljne kolektivizacije zemlje, odnosa prema kleru, i tako dalje, sasvim legitimno, teško se može osporiti specifičnost španjolskog anarhizma u doba građanskog rata. Uočavanje sličnosti između francuskog, talijanskog i španjolskog anarhosindikalizma nije dovoljan argument za umanjivanje historijskog značenja anarhističkih procesa na Iberijskom polutoku 1930-ih godina koji su imali inspirativnu ulogu za aktiviste iz ostalih zemalja. »Španjolska nije imala, poput Francuske, liberalno osamnaesto stoljeće, niti je imala Francusku revoluciju, i njezin je socijalizam, kako su ga obrazlagali neki mislioci od dvanaestoga do osamnaestog stoljeća, trijezan i realističan; rijetko je ikad nadilazio agrarni kolektivizam.«, zapisao je Nettlau, podcrtavajući specifikum Španjolske.⁵⁰⁷

Iako su profašističke snage odnijele pobjedu, do kraja Drugog svjetskog rata anarhistička revolucionarna kretanja i dalje su bila prisutna u Španjolskoj — počinjen je neuspjeli atentat na Franca, podmetane su bombe, provedene su sabotaze. Na kraju, mnogi španjolski anarhisti pridružili su se francuskom pokretu otpora.⁵⁰⁸

U trenutku raspuštanja međunarodnih brigada potkraj 1938. godine ostalo je aktivno oko 13.000 boraca. Dolores Ibárruri, španjolska komunistkinja, zapisala je sljedeće:

»Komunisti, socijalisti, anarhisti, republikanci, ljudi raznih boja, različitih ideologija, različitih religija, ali svi zaljubljeni u slobodu i pravdu, došli su nam se bezuvjetno staviti na raspolaganje. Dali su nam sve — svoju mladost i svoju zrelost, svoje znanje i svoje iskustvo, svoju krv i svoj život, svoje nade i svoje želje. Nećemo vas zaboraviti.«⁵⁰⁹

Otpor španjolskih anarhista i međunarodnih brigada mašineriji fašizma predstavljao je posljednju veliku frontu i jedan od najvećih poraza anarhističkog pokreta. Gaston Leval, španjolski anarhosindikalist i povjesničar, napisao je

507 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 96–97.

508 J. Casanova, »Terror and Violence«, str. 97.

509 *Povijest, 17. knjiga*, str. 226–227.

da je svakom istinskom anarhistu bilo mučno boriti se u Španjolskom građanskom ratu jer su »rat i anarhizam dva stanja ljudskosti koja se međusobno ne podnose«. ⁵¹⁰

Nakon što je završio rat u Španjolskoj dubrovačka je policija vodila stalan popis ljudi za koje se vjerovalo da su simpatizeri socijalističkih ideologija. Na popisu su se nalazila imena s cijelog područja dubrovačkog kotara (Pelješac, Mljet, Ston, Konavle).⁵¹¹ I u Istri situacija je bila slična gdje su fašističke redarstvene službe do 1940. godine pozornost motrile na španjolske dobrovoljce koji su se kretali po regiji.⁵¹²

Prema Vjeranu Pavlakoviću, uloga jugoslavenskih anarhosindikalista primjetno je izostavljena iz narativa o španjolskim dobrovoljcima. Prije svega, komunisti su anarhiste doživljavali kao stanoviti faktor pomutnje pri konsolidaciji vlasti u Republici, negativno ih opisujući u različitim glasilima. Uz to, Pavlaković ističe, historiografija Titove Jugoslavije anarhistima je uglavnom predbacivala stvaranje razdora unutar socijalističkog bloka ali i nedostatak discipline na bojištu.⁵¹³ Daljnja istraživanja, arhivsko »rudarenje« za komadicima zaboravljenih priča te kontekstualizacija uloge anarhista, prije svega iz Dalmacije i Istre, u Španjolskoj 1930-ih godina, tek nam predstoje.

510 D. Cauter *The Left in Europe*, str. 122.

511 M. Kapović, *Radnički pokret Dubrovnika*, str. 379–380.

512 D. Dukovski, *Fašizam u Istri*, str. 258.

513 Pavlaković, Vjeran, *The Battle for Spain is Ours. Croatia and the Spanish Civil War, 1936–1939*, Srednja Europa, Zagreb, 2014., str. 202–203.

11

UMJETNOST

»– Samo nam je još ovo nedostajalo — rekla je u sebi Fernanda. — Jedan anarhista u porodici.«

Gabriel Garcia Marquez, *Sto godina samoće*, 1967.

»U nas se anarhizam poistovećuje s Haosom. Po punksima, anarhizam je kad unutar sebe napraviš red i poredak. A pravi Haos je u onima na vlasti i oko nje. Krleža je smatrao da anarhija ne mora biti grupna. Postoje i anarhoindividualni istupi, on je bio anarhoindividualista. A za Bakunjinu veli: Taj vam je zaljubljenik u potlačene slavenske i druge narode.«

Ivan Glišić, *Zarez*, 2013.

Desetljećima su mnoga imena svijeta umjetnosti otvoreno ili diskretno pristajala uz zamisao anarhizma, bilo u pogledu artikulacije vlastitih društvenih promišljanja ili zalaganja za neku vrstu slobodne artistske ekspresije nespuntane formom. Ideje Williama Godwina poslužile su kao inspiracija ljudima poput Bernarda Shawa, H. G. Wellsa i Oscara Wildea. Potonji je 1891. godine napisao rado citirani esej naslovljen »The Soul of Man under Socialism« u kojem se pod utjecajem anarhokomunističkih tekstova zauzeo za ukidanje privatnog vlasništva te za principe uzajamne pomoći.⁵¹⁴ U Španjolskoj je također anarhizam intelektualiziran i promišljan u domeni umjetničkog djelovanja. Među simpatizerima takvih svjetonazora svakako se ubrajaju čuveni slikar Pablo Picasso⁵¹⁵ te pisac Pío Baroja, obojica u svojim mlađim danima.⁵¹⁶

⁵¹⁴ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 86.

⁵¹⁵ Godine 2004. objavljeni su podaci da je francuska policija gotovo pola stoljeća špijunirala Picassa smatrajući ga »subverzivnim strancem«, »anarhističkim teroristom« te »protu-francuskim komunistom«. Izvor: Duval Smith, Alex, »Revealed: Secret battle anarhist Picasso lost to become French«, 2004., *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2004/may/02/france.arts> (15. 6. 2016.).

⁵¹⁶ G. Woodcock, *Anarchism*, str. 348.

Osim toga, poznato je da je čak i ukrajinski anarhistički revolucionar, militantni »stepski pirat«, Nestor Mahno pisao poeziju,⁵¹⁷ a kao anarhist se izjašnjavao i američki skladatelj John Cage.⁵¹⁸

David Goodway objašnjava da je anarhizam oduvijek bio neobično privlačan intelektualcima iz kruga društvenih znanosti, geografije, progresivne pedagogije i sličnoga.

»Bez sumnje, jednu je vrstu intelektualca oduvijek privlačio anarhizam, stavljajući naglasak na apsolutnu slobodu i nemiješanje u njegov privatni i društveni život te pripadajući, poput Reada,⁵¹⁹ umjetničkoj ili književnoj avangardi. Važna udruženja anarhističkih slikara i književnika postojala su prije 1914. u Italiji, New Yorku prije i tijekom Prvog svjetskog rata, te najvažnije, u Francuskoj 1880–ih i 1890–ih godina gdje su se među neoimpresionistima poput Camilla i Luciena Pissaroa, Paula Signaca, ili enigmatičnog Georges-a Seurata, kao i među simbolističkim piscima, uključujući i jednog od najvećih pjesnika Stéphana Mallarmea, nalazili simpatizeri ili militantni anarhisti. Činjenica da je Jaroslav Hašek bio član anarhističkih grupa u Bohemiji te je radio na anarhističkim listovima objašnjava subverzivni genij *Doživljaja dobrog vojnika Švejka u svjetskom ratu*. Franz Kafka je, također, pohodio anarhističke sastanke u Pragu, upoznavajući se s anarhističkim autorima i ličnostima, a navodio je i Bakunjinu i Kropotkinu u svom dnevniku. Njemački je glumac Ret Marut nakon što je pobjegao iz Münchena u Meksiko pod imenom B. Traven ostvario još uvijek podcijenjenu karijeru romanopisca«, piše Goodway.⁵²⁰

Harper naglašava da je anarhizam 19. stoljeća pristaše pronašao među francuskim avangardnim umjetnicima, a osobito među slikarima i pjesnicima poput simbolista kao što su Arthur Rimbaud, Paul Verlaine, Stéphane Mallarmé i Charles Baudelaire, među autorima poezije »koja se nasilno protivila ustaljenim dogmama stroge strukture i profinjenog lažnog jezika«. Zanimljivo je i

517 Makhno, Nestor, »Summons«, *libcom.org*, <http://libcom.org/library/summons-makhno> (21. 8. 2011.); U izdanju DAF-a 2013. godine objavljen je prijevod romana *Stepski pirat*, Stanislava Ľubierišskog, svojevrsna romansirana biografija Nestora Mahna.

518 U razgovoru za *American Music* 1985. godine Cage je rekao: »Ja sam anarhist. Ne znam je li pojam čist i jednostavan, filozofski, ili nešto drugo, ali ne volim vlast. A ne volim niti institucije! Ne vjerujem čak niti dobrim institucijama.« Izvor: Montague, Stephen, »John Cage at Seventy: An Interview«, *American Music*, 1985., *UbuWeb*, http://www.ubu.com/papers/cage_montague_interview.html (2. 6. 2016.).

519 Herbert Read (1893.–1968.), engleski pjesnik, književni kritičar i anarhist.

520 Goodway, David, *Anarchist Seeds Beneath the Snow: Left-Libertarian Thought and British Writers from William Morris to Colin Ward*, Liverpool University Press, Liverpool 2006., str. 9.

da je slikar Camille Pissaro izrađivao litografije za anarhokomunističko glasilo *Le Révolté* koje su pokrenuli Kropotkin i suradnici u veljači 1879. godine.⁵²¹

Doticaji anarhizma s nekim vidovima umjetnosti nisu zaobišli ni Hrvatsku, no političnost takvih pojava nije uvijek bila najjasnija. Godine 1898. objavljen je tekst Franje Ksavera Kuhača, etnomuzikologa i glazbenog povjesničara iz Osijeka, koji se osvrnuo na pojavu secesije kao »dekadentnog« stilskog pravca »rušilački nastrojenog« prema tradicionalnoj umjetnosti. Kuhač je to »stanje« u hrvatskoj umjetnosti nazvao »anarkija« te je žustro zagovarao zadržavanje »patriotičkih krieposti u hrvatskom narodu«. Vjerovao je da secesionisti, »tudji agitatori do skrajnosti pokvareni«, nisu u stanju stvoriti valjano umjetničko djelo.⁵²² Kuhač je iste ljude nazvao »gramzivim« anarhistima koji nemaju smisla za lijepo već stvaraju isključivo »neliepo i ružno«.⁵²³ »S etičkog gledišta zahtjeva se od svake umjetnosti, da diže i širi čudorednost, da podupire školu, crkvu, državu, te da uzveličava ideale vlastitoga naroda«, piše Kuhač.⁵²⁴ »Umjetnički anarkiste teže očito za tim, da kulturne narode dovedu u divljaštvo, da svijet poživinči, jer živina ne poznaje stida.«⁵²⁵ Spomenuti tekst dobio je nekoliko odgovora koji su objavljeni u dnevnim tiskovinama. Dok su Kuhaču pojedina uredništva ili autori uputili pohvale, poput *Katoličkog lista* iz studenog 1898. godine u kojem je objavljeno da se »u liepoj brošurici prikazuje zabludu današnjega pokreta u umjetnosti«, neki su, poput Josipa Franka, bili oštri u svojoj kritici. U tekstu »U obranu hrvatskih umjetnika« Frank, predvodnik konzervativne Čiste stranke prava, a kako smo vidjeli po potrebi i odvjetnik anarhista Miloša Krpana, zapisao je:

»Zato nemojmo ljudsko pregnuće na nijednom polju, pa ni na polju umjetnosti, stezati, nemojmo ga lišavati njegove duševne snage, koja vazda teži za novimi uspjesi, time za napredkom, za slobodom. (...) Svatko tko radi secesionira se, dieli se svojim radom od prošloga, da proizvodi novo. Ne plašimo se da će duh podleći. Velika franczeka revolucija stvarala je grozote, ali stvorila je ujedno temelje čitavog devetnaestoga stoljeća u društvebim i političkom životu. Proizvodi duha reguliraju se sami. Ako su dobri, narod ih prihvaća, oni

521 Harper, Clifford, *Anarhija. Grafčki vodič, Što čitaš?*, Zagreb 2008., str. 76–77.

522 Krtalić, Ivan (urednik), *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, Mladost, Zagreb 1983., str. 505–506.

523 Isto, str. 508–509.

524 Isto, str. 517.

525 Isto, str. 519.

ostanu na površini; ako su loši, oni se ne mogu trajno držati...« 526

Iste godine A. G. Matoš, svakako jedan od najutjecajnijih hrvatskih autora, objavljuje pripovijetku *U čudnim gostima* kojom ocrtava podzemlje anarhističkih kružoka u Ženevi, atmosferu gladi, bijede, vječite paranoje i policijskih progona.

Nakon policijskog pretresa i potjere Špiro Lazić, glavni lik Matoševe priče, bježi pred žandarima te se skriva u grofovskoj kući čiji mu vlasnik odlučuje pružiti privremeno sklonište.

»Što se do đavola, ukrutiste, kao da ste na sudu? Anarhista bi trebao da se malko slobodnije ponaša. Uostalom jel'te da vam je otac seljak? Badava, to ostaje u krvi. Zbilja, zar vam je čudnovato te vas spasih? To je otud što simpatišem s anarhistima, jer su hrabri, premda je to hrabrost juneta. Vjerujte mi da sam veći anarhista od vas. Kada vas gledam sa vašim volovskim očima, sa vašim majmunskim čelom, sa vašom kosom kao u vepra i tom pasjom fizionomijom, čisto ne vjerujem da taki cretin može da prouzroči toliku viku. Odista: svaka šuša može da postane virtuoz u opačini, a za što veliko stvorene su samo iznimke. Zar vi zbilja vjerujete u ljudsku jednakost? Zar ste, na primjer, vi jednaki meni zbog toga što imate njušku, tikvu i dobar želudac?«, obratiše se stanoviti grof na talijanskom jeziku Matoševom protagonistu te nastavi:

»Da živi anarhija! Da živi Kropotkin, Reclus i sva ostala teorijska i aktivna tevabija! Slava Proudhonu i Bakunjinu! Da nema njih, ne bih se prikučio jednome od najljepših časova u mom životu! Ne gledajte me tako začuđeno! Vjerujte mi da još nikoga od vas nijesam željnije počastio...«⁵²⁷

Proveši noć u razgovoru i pijančevanju, grof veže anarhista te ga odlučuje ubiti. »Vi ste uostalom zvijere, opasno zvijere u ljudskoj koži, a ja ću učiniti korisno djelo.« U krvavom i donekle bizarnom epilogu Lazić se igrom slučaja oslobađa te deset dana pješači, prosjači, obilazi veća mjesta, nakratko susrevši lice svog krvnika u vlaku u prolazu.⁵²⁸

Iako je Matoš s vremenom zaradio etiketu »jednog od najdomoljubnijih

526 Krtalić, Ivan (urednik) *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, Mladost, Zagreb 1973., str. 565–566.

527 Matoš, Antun Gustav, *Iverje. Novo iverje. Umorne priče*, uredio Dragutin Tadijanović, knjižnica »Djela hrvatskih klasika«, Samobor 2003., str. 111 — 112.

528 Isto, str. 114–115.

hrvatskih pisaca«,⁵²⁹ čovjek koji je u svojim lutanjima Europom prošao gradove poput Beograda, Münchena, Beča, Ženeve i Pariza nepobitno je bio svjestan anarhističkih razmišljanja i socijalističke scene potkraj 19. stoljeća. Pisao je i skitao se u vremenima žive agitacije i revolucionarnog terorizma, vrlo često u velikoj neimaštini, negdje na margini društva. U rujnu 1898. godine našao se u Ženevi, u blizini mjesta gdje je talijanski anarhist Lucheni ubio kraljicu Elizabetu, a već je istog mjeseca smještaj pronašao na tavanu jednog ruskog anarhista gdje je ostao čak četiri tjedna čitajući klasike anarhizma. Dok je s jedne strane doktrinu anarhizma percipirao i kao izraz naprednog čovjeka, misleći na djela Proudihona, Bakunjinina i Kropotkinina, tvrdeći da su njihovi tekstovi obavezna literatura modernog Europljanina, Matoš je s druge strane osuđivao terorističke atentate te je te anarhiste nazivao destruktivnim mučenicima koji na jeftin način pokušavaju ući u »panteon slave«.⁵³⁰

Leksikon posvećen životu i djelu A. G. Matoša donosi nam još neke zanimljivije crtice o njegovim pogledima na anarhizam.

»Iako se Matoša ne može držati pristašom anarhističke političke doktrine, nego njezinim simpatizerom, bio je pobornik svojevrstne inačice individualističkog anarhizma, odnosno duhovne orijentacije usmjerene na slobodu pojedinca i njegovu izraza. (...)

Katkad se pak identificirao s buntovničkom stranom njihova djelovanja, s prekoračenjem društvenih i moralnih granica. U pismu Ivici Tkalčiću 1899. ponosno je izjavio da ga *ulica drži ili anarhistom ili macro-om*, dok se u pismu Milčinoviću 1904. izjasnio kao tip intelektualno estetičkog anarhista: *Moje artiste prijatelje slabo vidjam. (...) Svi ti ljudi kubure, kao i ja, svi su intelektualni anarhisti.*⁵³¹

Pišući Andriji Milčinoviću iz Pariza u proljeće 1901. godine, Matoš tvrdi: »Jean Grave, urednik anarhističkog *Les Temps nouveaux* najčestitiji je čovjek, koji maše perom u Parizu. Šteta što su Grave i Kropotkin komunisti, dakle de facto *kršćani*.«⁵³²

529 Kozina, Filip, »Matoš i domoljublje«, *Vijenac*, br. 523, Zagreb 2014.

530 *Leksikon Antuna Gustava Matoša*, bilješka o anarhizmu, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2015., str. 3–6.

531 Isto.

532 Kapetanić, Davor (urednik), *A. G. Matoš. Pisma*, prvi svezak, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1973., str. 359.

Sredinom prosinca iste godine, Matoš u pismu istom prijatelju spominje poznanstvo sa židovskim piscem i dramaturgom anarhističkih uvjerenja, Méci-slasom Golbergom.

»Drugi jedan boem, Golberg, pisac *Uskrsnulog Lazara*, je doduše čudo od erudicije, ali nije nikako originalan. A ja tražim ljude, koji su sami sebi dosta. Taj Čifutin ne može živjeti bez zelenih svojih *učenika*, bez ovog *kružoka*, gdje upravo pašuje tuđim mislima. Bijah samo jedared kod njega na žurfiksu i ne može mi oprostiti, te ga pred intimnim obožavaocima ujedoh za tašto i pu-sto srdašce jevrejsko. Oduran mi je, jer poče svoju reklamu — anarhizmom, salonanarhizmom, a danas, pošto mu poznati Paul Adam za toliko tamjana napravi reklamu, danas se gradi poljski Čiva Mecislav, Mjecislav Golberg — intelektualnim aristokratom, a u isto vrijeme maše repićem pred svim pari-skim reklamnim veličinama.«⁵³³

O Matoševom poznanstvu s Golbergom pisao je 1922. godine i Ljubo Wiesner u književno–umjetničkoj reviji *Kritika*. Wiesner je ustvrdio da se do Matoševa dolaska u Pariz, tijekom ljeta 1899., Golberg »potpuno odijelio od anarhista«, no zato je njegov sin Jacques Méci-slav Charrier, također anarhist, u srpnju 1921. pri pokušaju pljačke vlaka sa suradnicima ubio jednu osobu te je u konačnici pogubljen na giljotini.⁵³⁴

U trenucima oskudice sam je Matoš, inače pravaškog političkog usmjerenja, pisao za anarhističke tiskovine ili objavljivao članke o pojedinim anarhisti-ma. Obraćajući se Janku Ibleru u studenome 1902., uredniku lista *Narod-ne novine*, pisao je: »Dragi gospodine uredniče, da znate, kako me zateklo ovo nevrjeme, Vi bi me, znam, što prije štampali, da dodjem do kojeg groša. Kako ste i sami izvoljeli priznati, Vi mi dugujete za izgubljeni rukopis o Kra-potkinu. Članak je, kako ćete vidjeti, sasvim literaran i može zanimat i šire krugove...«⁵³⁵ Baš nekako tih dana, Matoš se javio Vladimiru Tkalčiću. »Ve-liko revij *Humanité nouvelle* angažirao me za saradnika i moli me za prevod mojih stvari. To mi jako laska, jer u listu radi Reclus, Kropotkin, d'Annunzio, Verhaeren — elita europskog duha.«⁵³⁶

Nešto manje od dva desetljeća kasnije o anarhizmu se, dakako, i dalje pisalo.

533 Isto, str. 352.

534 Wiesner, Ljubo, »Matošev prijatelj. Uskrnuće Méci-slava Golberga«, *Kritika* — književno umjetnička revija Zagreb 1922.

535 Isto, str. 188.

536 D. Kapetanić, *A. G. Matoš*, str. 154.

Nakon Kuhačevog eseja i Matoševe pripovijetke i niza pisama, mladi Antun Branko Šimić 1918. objavio je tekst »Anarhija u umjetnosti« kojim je odbacio konvencionalne šablone i stilske uzuse, prihvativši modernističke različitosti i brojnost formi.

»Mnogi se ljudi boje i od samoga zvuka riječi: anarhija. Mnogi ljudi misle da ne će ostati današnja umjetnost baš radi te današnje anarhije u umjetnosti. Ne pripadam u vrstu ljudi koji se zovu: mnogi ljudi, ne bojim se od anarhije koja je u modernoj umjetnosti.

Pozdravljam anarhiju koja je u današnjoj umjetnosti.

Mrzim ono što ljudi kojima je ime mnogi ljudi zovu mjerom. Mrzim ono što ti mnogi ljudi zovu solidnošću, uravnoteženošću, ljepotom i stilom vremena. Solidnost, uravnoteženost, ljepota, stil tih mnogih ljudi, to je ono što je konvencionalnost, ono gdje je odsutan život, ono što treba da se zove mrtve stvari. Ako nekada nije bilo ove današnje anarhije, ako je nekada kakva epoha imala svoj stil, epoha ta, kakav taj rokoko, ili biedermaier, trebali su da budu bez današnje anarhije i da imaju svoj stil. Ako je naše vrijeme poludjelo od jedne anarhije i nema nimalo želje da ima svoj jedan stil, ono ima za svoju ludu anarhiju svoju duboku potrebu i za svoje neimanje jednoga zajedničkoga stila svoje pravo.

Anarhija drma temeljima konvencionalnosti. Rušeći konvencionalnost, anarhija ruši najmoćnijega i najpraznijega boga zemlje. Anarhija protiv konvencionalnosti, to su rijetki protiv mnogih. Ako ne nosim sa sobom svoju anarhiju, ne nosim ništa onda. Ako ne nosim sa sobom svoju anarhiju, figura sam, ili kakav mirni građanin što se diči svojom prazninom i drži se morala iz bontona.

Shvaćati anarhiju u umjetnosti jednom velikom nesrećom za umjetnost, to je biti čovjek koji ne misli i ne osjeća što je to umjetnost; to je gledati više na ono vanjsko nego na ono unutrašnje kod stvari. Jer jedna anarhija koja je u današnjoj umjetnosti pokazuje se samo ako gledamo formu: umjetničke puteve prerazličite, smjerove, »škole«, slupine prerazličite. Šta onda ako današnji umjetnici trebaju mnogo mnogo različitih forma, ako hoće da nam dadnu djela. Šta onda ako i današnji umjetnik jedan treba nekoliko različitih forma da nam dadne u umjetnosti i nekoliko svojih različitih osjećanja. Govorite u tisuću forma ako imate tisuću osjećanja, i ne govorite u nijednoj formi ako nemate nijednoga osjećaja. Prosto je, prosto sve, samo da nešto izraste.

Na dnu svake anarhije je jedan red; jedan viši red, vječni.

Nije red ono što mnogi ljudi zovu redom. Nije stil vremena ono što mnogi ljudi zovu stilom. Njihov taj red je jedno mrtvo stanje. Njihov taj stil je jedna uniforma. Porušimo taj red, i možda ćemo probuditi život. Razderimo uniforme, i možda ćemo otkriti dušu.

Ne može se hotimice imati stil. Oni što dođu iza nas vidjet će jamačno u današnjoj našoj anarhiji »stil«. Oni što dođu iza nas ne će se brinuti mnogo za našu anarhiju, i vidjet će samo ono što smo dali, i što ostaje.

Ne može se iz mrtvoga: iz reda, iz smirenosti da rodi išta drugo osim opet nešto što je mrtvo.

Samo iz anarhije, koja je sva kretanja, i koja je sva život, može da se rodi život. «⁵³⁷

Ne smijemo zaboraviti ni Augusta Cesarca — književnika, prevoditelja i publicista koji je u mladosti gajio izrazito anarhističke sentimente držeći da je revolucija svojevrsan »moralni zahtjev«. ⁵³⁸ Čitajući ruske anarhiste poput Kropotkina, Cesarec je na koricama takve literature ispisivao riječi poput: »Smjelost, smjelost! — poimence intelektualna smjelost koja povlači smjelost volje za sobom. Dolje s povlasticama odgoja i rođenja! Mi smo anarhiste jer upravo te povlastice mrzimo!«⁵³⁹ Oblikovavši stajališta sudjelovanjem u atentatorskim aktivnostima mladih revolucionara, zatvorskim danima provedenima u Srijemskoj Mitrovici, iskustvom s bojišta Prvog svjetskog rata i svjedočenjem borbama na Pirinejskom poluotoku 1930–ih gdje se našao kao najistaknutiji jugoslavenski intelektualac, kao i apokalipsom Drugog svjetskog rata, Cesarec nije prestao promišljati potencijale socijalističke preobrazbe društva.

Do sada najreferentnije tekstove o Cesarčevu ranom anarhizmu objavila je Zorica Stipetić.

»Cesarec prihvaća anarhistička shvaćanja o nepovredivosti ljudske ličnosti i revolta kao stvaralačke negacije, kojom se dokida svako otuđenje i afirmira urođeno čovjekovo dostojanstvo. Moralni impetus je Cesarčev poriv za ukupno djelovanje. Sam sebe preispituje dosljednom strogošću: *Ja ne udaram monopol na istinu. Ja svaki dan pazim po koju malu lažu u sebi i ja se svam s njom i nastojim je zadušiti. I nimalo me ne teži što tamo preko, kod njih svaki čas zapazim veliku laž.*

537 Preuzeto iz sljedećeg izvora: Matičević, Ivica, *Hrvatska književna avangarda. Programski tekstovi*, Matica hrvatska, Zagreb 2008., str. 171–172.

538 Z. Stipetić, Zorica, *Argumenti za revoluciju — August Cesarec*, str. 65.

539 Isto, str. 34.

Stoga anarhist Cesarec nije u suštini proturječan Cesarcu komunistu revolucionaru, jer u uvjetima u kojima se razvijao, ti se elementi upotpunjuju, a njihov je smisao istinski humanizam. Štoviše, možda je takva strasna negacija svega postojećeg i takvo isticanje čovjeka i njegove slobode na podlozi ideje koja se otvarala prema mogućem, taj anarhistički bunt imao svoje mjesto i porijeklo, a u Cesarcu je našao najsugestivnijeg tumača.

Anarhokomunizam kao parola uglavnom nestaje u posljednjim brojevima *Plamena*,⁵⁴⁰ ali se emocionalno i djelatno zadržava još neko vrijeme. «⁵⁴¹

Riječki pjesnik Janko Polić Kamov, u tom pogledu neizostavno ime, u gimnazijskim je danima zajedno s kolegama Mijom Radoševićem, Josipom Baričevićem i nekolicinom ostalih prijatelja, osnovao revolucionarni klub čija je zadaća bila nasilno rušenje režima Hédervárya te podizanje revolucije u Hrvatskoj. Tijekom zagrebačkih gimnazijskih dana Kamov je upoznao i Vladimira Bornemissu (1886.–1968.), s kojim je izbačen iz škole zbog sudjelovanja u pokretanju omladinskoga socijalističkog lista *Nova snaga*. Naime, iako je Bornemissa godinama kasnije na vukovarskom kongresu 1920. zagovarao tzv. »centrumašku liniju«, protiveći se stanovitim statutarnim odredbama KPJ,⁵⁴² rani istupi tog novinara i političara bili su vrlo bliski određenim strujanjima radikalnog socijalizma, odnosno anarhizma. Od 1903. surađivao je u budimpeštanskom socijalističkom tjedniku *Crvena zastava* dok je 1906. prisustvovao međunarodnim sastancima anarhista, približivši se njihovoj anarhosindikalističkoj struji. Nešto kasnije, 1912. godine, označen je kao jedan od vođa atentata na bana Cuvaja zbog čega je pobjegao u Milano te u Zürich gdje upoznaje Lenjina.⁵⁴³ Prilikom svojih putovanja Europom, Bornemissa je, među ostalima, upoznao i Mussolinija, Tagorea te Trockog.

Vladimir Čerina, i sam konspirator te zagovornik terorističkih istupa, u knjizi o Kamovu, prvi put objavljenoj 1913. godine, piše da je on bio »jedan čud-

540 *Plamen* je bio časopis koji je pokrenuo i uređivao Miroslav Krleža, zajedno s Augustom Cesarcem. Izlazio je tijekom 1919. godine.

541 Isto, str. 87.

542 Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita. Informbirovske rascjepi u jugoslavenskom komunističkom pokretu*, Globus, Zagreb 1990., str. 59.

543 Više informacija o životu i djelu Vladimira Bornemisse moguće je pronaći na sljedećim internetskim stranicama: »Bornemissa, Vladimir«, *Hrvatska enciklopedija — Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=56688> (12. 3. 2016.); »Kamov, Bornemissa, Mussolini«, *Kamov.br*, <http://www.kamov.hr/radovi/kamov-bornemissa-mussolini> (12. 3. 2016.); Urem, Mladen, »Kako je izgledao Janko Polić Kamov«, *Vijenac*, 236, *Matica hrvatska*, <http://www.matica.hr/vijenac/236/Budimpešta,%201909./> (12. 3. 2016.).

novati anarhista, koji u stvari ne poznaš ni elementarno od anarhističke ideologije i filozofije«. ⁵⁴⁴ Svojim stihovima Kamov je vrlo rano čitateljstvu dao do znanja da je odlučio biti pjesnik pobune:

*Ja nisam pjesnik ljubavi
Ni mirisne ni cvjetne.
Ne pjevah prošlost naroda
Ni kraljeve ni bane (Post Scriptum, 1906.)*⁵⁴⁵

»Dok ogromna većina pjesnika uživa u mjesecini i u zvijezdama, kod njega toga nema. Nema kod njega ni cvijeća ni trava ni proljeća ni ljubavi ni smijeha ni radosti. Nema sanih nostalgija za umrlim lijepim noćima. Nigdje bolnog, senzualnog, elegijskog tona. Nigdje opojnosti mirisavih, bijelih, treperivih sanja. Nigdje ničeg smirajskoga. Njegova mašta nije za to. Njegove su pjesme bučne, burne, krvave, zadahtane, pune žmaraka i krikova, jednog silovitog revoltiranja, prekomjernog, te zapanjuje«, piše Čerina o Kamovu. ⁵⁴⁶ »Njegov duševni i mozgovni svijet, to je svijet Nietzscheovog preteče, Maxa Stirnera, oca anarhističkog individualizma zbog individualizma, i većina motiva koji su Polića silili da pjeva, većina njih mogaše pristati jednom propagatoru sveopće revolucije zbog revolucije.« ⁵⁴⁷ Čerina pogrešno poistovjećuje određene zamisli futurizma (»rat kao jedina higijena svijeta«) s anarhizmom, te »prepoznaje« destruktivne geste jednog anarhista i kod samog Kamova. ⁵⁴⁸ Prema njegovom mišljenju, Kamova je njegov »ultraanarhistički individualizam« učinio izrazito asocijalnom i destruktivnom osobom teških, turobnih stihova punih ogorčenja. ⁵⁴⁹

*Od kolijevke jer život naš do groba
Tek vuče kola teških zakonika
I savija se poput vječnog roba
Pod sramnim knutom glupog redarnika
(...)*

Ko rob požuje — pako ropče crknu. (Istipana hartija, 1907.)

Glavni lik Kamovljeva romana *Isušena kaljuža*, tiskanog gotovo pola stoljeća

⁵⁴⁴ Čerina, Vladimir, *Janko Polić Kamov*, DAF, Zagreb 2007., str. 15–17.

⁵⁴⁵ Isto, str. 17.

⁵⁴⁶ Isto, str. 19–20.

⁵⁴⁷ Isto, str. 28.

⁵⁴⁸ Isto, str. 41.

⁵⁴⁹ Isto, str. 54.

nakon autorove smrti, jednom prigodom kaže: »Zakon je tijesna cipela, koju treba odbaciti!«⁵⁵⁰

Čerina naglašava važnost Kamovljeva odlaska u Barcelonu: »Tek tamo u Španiji, on je mogao da nađe ljude sebi ravne i slične, pune vatre, temperamente, širokih i dubokih duša, onu latinsku rasu, koja je, po modernom francuskom psihologu, Gustave Le Bonu, najkrvnija, najeksplozivnija, ali i najnestalnija.«⁵⁵¹ Barcelona je u to vrijeme prolazila svojevrsnu radikalizaciju anarhističke scene zahvaljujući primjetnom valu imigranata dok je u međuratnom razdoblju isti grad postao neupitan centar europskog anarhizma.⁵⁵²

»I Polić je mijenjao gradove kao kicoš ogrlice, i sva je njegova, aspolutno sva umjetnost, zapljuskana valima duše velegrada. (...) Grad, velik grad ga je, najzad i progutao, proždno ga. To je bila Barcelona, najbučnija, najtrgovačkija, najživahnija i najrevolucionarnija luka na sredozemnom moru, i jedan među najvećim gradovima u Europi«, zabilježio je Čerina.⁵⁵³

Nakon višegodišnjeg lutanja po Europi, od Rima i Firenze, do Genove i Marseillea, Kamov je umro u dvadeset trećoj godini života, 10. kolovoza 1910. u Barceloni u bolnici Santa Cruz. »Umro je kao najzadnji poderanac, kao najproganjanija skitnica, kao najodbijeniji prosjak, kao najzanemareniji beskućnik, kao crni ciganin, kao posljednje pseto, kao sušičava i kolerična prostitutka.«⁵⁵⁴ Čerina ga je nazvao »glasom nezaštićenih«,⁵⁵⁵ dok je za Darka Gašparovića Kamov bio stranac u vlastitom književno–jezičnom okružju. »Nije doista čudno da je Kamov takvim svojim pisanjem odmah izazvao kontrareakciju koja ga je faktički izbacila iz korpusa hrvatske književnosti kao strano tijelo.«⁵⁵⁶

U anarhizam najupućeniji hrvatski književnik gotovo svakako je bio Miroslav Krleža. U svojim eruditskim tekstovima Krleža se često osvrtao na Kropotkinove ideje o uzajamnoj pomoći koje su bile u opoziciji s darvinističkom koncepcijom borbe za opstanak. Osim toga, kako prenosi Suzana Marjanić, bio je inspiriran i Stirnerovim anarhoindividualizmom koji je u mladosti tvo-

550 Isto, str. 82.

551 Isto, str. 67.

552 Oyo 'N, Jose ' Luis, »The split of a working–class city: urban space, immigration and anarchism in inter–war Barcelona, 1914–1936«, *Urban History*, vol. 36, Cambridge University Press, Cambridge 2009., str. 86.

553 V. Čerina, *Janko Polić Kamov*, str. 217.

554 Isto, str. 215.

555 Isto, str. 144.

556 Gašparović, Darko, *Kamov, apsurd, anarhija, groteska*, Cekade, Zagreb 1988., str. 15–17.

rio važan dio njegove revolucionarne ideosfere. Istog anarhista Krleža priziva u zbirci pripovijesti *Hrvatski bog Mars u Galiciji* u sceni kada kadet Horvat apostrofira kako su oni mladi dečki u Sarajevu došli na ideju »da ne treba sve htjeti! Imali su gonoreju, bili su zaljubljeni u kasafrajle, čitali su Stirnera (...) i dokazali su da se Evropa može ustrijeliti kao kakva kurva iz revolvera u bordelu!«⁵⁵⁷ Bakunjinu je opisao kao »vječnog pobunjenika«, kontroverznu ličnost vječno razapetu između »očaja i samoubojstva.«⁵⁵⁸ Parišku komunu vidio je kao fanatičnu reakciju na »laž građanske europske civilizacije«, i tako dalje.⁵⁵⁹

Retrospektivno raspredajući o svojim interesima kasnih 1920-ih godina, Krleža je rekao: »Mene je tada, uz Lenjina, nerazmjerno mnogo više interesirao anarhizam u Rusiji. U ono vrijeme ja sam bio potpuno dezorganiziran. A bio sam u ono vrijeme individualista po svojim sklonostima uopće.«⁵⁶⁰ U svakom slučaju dominiralo je njegovo individualno shvaćanje socijalizma, individualizam koji je uzimao u obzir i ideje anarhizma, ponajprije na razini pojedinaca i njihovih osobnih previranja.

Jasno je da su vodeće ličnosti hrvatske književnosti na ovaj ili onaj način poticajno dijalogizirali s anarhističkim idejama. Iako se čini da je u socijalističkoj Jugoslaviji marksizam utišao gotovo sve opozicijske glasove, tijekom 1970-ih 1980-ih pojavili su se umjetnici različitih profila bliski nekom aspektu anarhizma, bilo da je riječ o Mladenu Stilinoviću, Svenu Stilinoviću⁵⁶¹ ili Tomi Bebiću, počeli su se tiskati i zbornici radova o klasičnom anarhizmu, prevodila su se Kropotkinova djela, itd. Isti je trend nastavljen 2000-ih godina afirmacijom nekoliko izdavačkih kuća posvećenih izdavanju naslove te tematike te organiziranju predstavljanja vlastitih publikacija putem javnih tribina ili sajмова knjiga.

557 Marjanić, Suzana, *Glasovi davnih dana — transgresije svjetova u Krležinim zapisima 1914. — 1921/22.*, Naklada MD, Zagreb 2005., str. 219–220.

558 Visković, Velimir (urednik), *Krležijana*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, poveznica: <http://krlezijana.lzmk.hr/> (27. 5. 2015.).

559 Isto.

560 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 323.

561 Branka Stipančić ovako piše o Svenu Stilinoviću: »Često referiranje na Bakunjinu i njegove preteče, Proudhona i Stirnera, kao i De Sadea, te njihovo citiranje u svojim radovima pokazuje da je Sven prigrlio libertinsku tradiciju. Njegova *nepolitičnost* bila je politična u anarhističkom smislu. U njegovu se radu odražava Proudhonova ideja *bez države, bez vlasti, apsolutna sloboda čovjeka i građanina*.« Izvor, Branka Stipančić, ur., *Sven Stilinović — Neću*, DAF, Zagreb, u pripremi.

12 ZA KRAJ

»Jednom iznesena ideja prestaje biti vlasništvo pojedinca. Druga je stvar ako bi se prepisivale jedna ili nekoliko stranica — to bi bila krađa i dokaz umne nesposobnosti pisca koji nije mogao probaviti preuzete ideje i reproducirati ih vlastitim umnim radom u samostalnom obliku. Tako rade samo ljudi bez umnih sposobnosti i slavoblepno–nepošteni, vrane u paunovom perju.«

Mihail Bakunjin, *Državnost i anarhija*, 1873.

»Čak i kad bi povjesničaru na raspolaganju bili svi mogući izvori, svi dokumenti, akti i protokoli i što god još od svjedodžbi postoji, od pisanih dokumenata do realija, kad bi arhiv bio beskrajan poput Borgesove Babilonske biblioteke, ništa se ne bi promijenilo u tome da interpretator, perspektivistički vezan, mora probirati materijal, ponešto odabrati, većinu ostaviti po strani, da s obzirom na svoju pripovjedačku namjeru mora interpretirati i povlačiti spekulativne crte.«

Rudolf Burger, *Mala povijest prošlosti*, 2007.

Najšire govoreći, obrisi anarhizma kao prepoznatljive društvene doktrine prvi put se javljaju u Engleskoj, s Gerrardom Winstanleyjem tijekom 17., i Williamom Godwinom u 18. stoljeću, zanemarimo li najranije, starovjekovne tragove anarhističke genealogije. U Španjolskoj je anarhizam doživio najveću potporu, dok su u Rusiji djelovali neki od najvažnijih teoretičara i aktivista pokreta poput Bakunjina, Kropotkina, Tolstoja, i drugih. Talijanski anarhizam bio je iznimno prisutan na međunarodnoj sceni tiskanjem brojnih publikacija i djelovanjem agitatora, dok je Francuska, što se toga tiče, u prvom redu zanimljiva zbog samog Proudhona, prvog samoproglašenog anarhista, te razvoja anarho-sindikalizma pod utjecajem radničkog udruženja i vodeće sindikalne organizacije Confédération générale du travail, osnovane 1895. godine.⁵⁶² Pokret se,

⁵⁶² G. Woodcock, *Anarchism*, str. 257.

ako uopće možemo diskutirati o koherentnoj aktivističkoj cjelini, desetljećima mijenjao, gradio i urušavao, odbacivao stare ideje i prihvaćao nova stajališta. Ili, kako je to Indić ilustrirao jednim primjerom: »Kao što je odbacio Kropotkinov rigidni determinizam, tako je Malatesta bio skeptičan i prema Bakunjinovoj glorifikaciji prirodnih tendencija naroda ka anarhiji, tom primitivnom optimizmu anarhista XIX. stoljeća. Revolucija ne mora biti anarhija: ona će biti ono što može biti, ali je važno da se stvore uvjeti za brzu evoluciju u pravcu anarhije. Anarhija se ostvaruje — dodaje Malatesta — tek onda kada se zna živjeti bez prinude i autoriteta.«⁵⁶³

Anarhistička ideja u Hrvatskoj javlja se u kasnom 19. stoljeću unutar socijalističkog radničkog pokreta kao i u ostalim europskim zemljama. Iako je neprikladno govoriti o anarhističkom »pokretu« na ovim prostorima, izvjesno je djelovanje pojedinaca i kolektiva koji su zastupali stavove europske anarhističke misli, ponekad nešto glasnije ali uglavnom prilično tiho, često i nezapaženo. Ipak, trebamo imati na umu da je zbog nepouzdanih i rijetkih izvora teško odrediti ideološku orijentaciju ranog radničkog pokreta u Hrvatskoj,⁵⁶⁴ kao što su nam poznata imena tek nekoliko ljudi označenih kao aktivisti anarhističkih gibanja, iako taj oblik etiketiranja može biti i oblik onovremene diskreditacije pojedinaca, što je također nužno prepoznati.

Zakašnjeli industrijski razvoj i neriješeno nacionalno pitanje neupitno su utjecali na ovdašnju društvenu dinamiku u pogledu oblikovanja određene vrste otpora dominantnim diskurzivnim praksama i obrascima djelovanja. Socijalizam je na ove prostore došao relativno kasno u odnosu na ostatak Europe, naročito zapadnih i sjevernih krajeva kontinenta. Djelovanje anarhističke frakcije austrijske Socijaldemokratske partije 1880–ih utjecalo je na širenje anarhizma među radništvom, a pojava mađarskih anarhista, poput Henrika Wienekea, koji su u svojstvu agitatora dolazili u hrvatske gradove nije bila rijetkost. Poslije ujedinjenja Italije istarski i dalmatinski radnici počinju stvarati veze s talijanskim socijalistima koji tada distribuiraju svoje listove na istočnojadranskoj obali. S obzirom na gotovo misionarski fanatizam talijanskog anarhizma ne treba nas čuditi njegova evidentna povezanost s radničkim kretanjima u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća. U izdanju tršćanskog *Germinala*, objavljenog 28. lipnja 1907., Split je opisan kao grad oživljen »grupom mladih buntovnika, slobodara«, dok je nekoliko godina poslije, 1912., u gradu osnovan i nogometni klub Anarh. Poznato je i da je u Puli 1904.

563 T. Indić, *The anarchist tradition on Yugoslav soil*.

564 M. Gross, *Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890–1907*, str. 118.

godine održan manji prosvjed od petnaestak anarhista, a 1921., odnosno 1922. godine u istom je gradu bilo više stotina pretplatnika lista *Umanità Nova* čiji su suradnici, među ostalima, bili i Errico Malatesta te Camillo Berneri. Nadalje, tada su u Puli zabilježena stanovita razilaženja između anarhosindikalista i anarhoindividualista. Inače, problemi poput tog bili su prava rijetkost s obzirom na to da u Hrvatskoj nisu djelovali važniji teoretičari anarhizma, nisu tiskana ni domaća anarhistička glasila, osim ponekih, za sada izgubljenih brošura, pa se radništvo u svojim akcijama moralo oslanjati na teorijske koncepcije preuzete iz drugih zemalja ili udaljenih krajeva monarhije.

Međunarodni događaji koji su u svojim implikacijama bili sastavni dio anarhističkih gibanja imali su svoj odjek u hrvatskim zemljama, počevši od Pariške komune, pa sve do prakticiranja »propagande djelom« te sudjelovanja u Španjolskom građanskom ratu. Revolucionarni Pariz 1871. godine hrvatski tisak mahom je osudio, no potaknuo je nekoliko simboličnih akcija solidarnosti s Parižanima. Osim toga, iz dostupnog tiska možemo iščitati da je u Francuskoj bilo i Hrvata koji su izvještavali o Pariškoj komuni. O »propagandi djelom« pisale su državne vlasti, gradski ljetopisi, različiti politički dužnosnici i ostali. U člancima se spominju atentati na svjetske državnike te se izražava bojazan od socijalističkih, odnosno anarhističkih terorističkih akcija. Nadalje, u Španjolskom građanskom ratu 1930–ih sudjelovalo je oko 1.700 dobrovoljaca iz Jugoslavije, od kojih je određen broj imao jasne anarhističke nazore među kojima je donekle najpoznatiji bio Nikola Turčinović iz Rovinja. Nakon što je rat završio vlasti su i dalje vodile evidenciju o većini dobrovoljaca s ovih prostora. Što se umjetničke intelektualizacije anarhizma tiče, ona je dobila svoje mjesto i u Hrvatskoj i to u Krležinim i Kamovljevim spisima, kao i u Šimićevim i Matoševim tekstovima, dakle kod vodećih imena hrvatske književnosti, bilo da je riječ o izražavanju osobnih naklonosti prema određenim autorima, o zalaganju za slobodu izražavanja ili o prepričavanju susreta s akterima anarhističkog miljea.

Anarhisti iz Hrvatske o kojima imamo najviše podataka prije svega su Miloš Krpan i Stjepan Fabijanović, pojedinci sa solidnim uvidom u međunarodna gibanja kao i u odnose unutar samog pokreta. Sve u svemu, hrvatski su predstavnici na ovaj ili onaj način došli u doticaj s eminentnim imenima tzv. »klasičnog anarhizma« dok su ovi još bili aktivni i relevantni na međunarodnoj sceni. Na praškoj konferenciji 1848. godine upoznali su se s Bakunjinom i njegovim zalaganjem za panslavizam, u Istri i Dalmaciji čitani su članci Errica Malateste, Fabijanović je bio u kontaktu s Nettlaoum i Rockerom, komuni-

cirao je s Emmom Goldman, Ivan Zepp je osobno poznao Rudolfa Grossmanna, i tako dalje.

Kada podvučemo crtu, sve zbrojimo i oduzmemo, uočavamo da je anarhizam »dugog 19. stoljeća« bio tek niz fragmentarnih ideja i pothvata na području hrvatskih zemalja, ali je dio međunarodnog, transnacionalnog pokreta, kao što je zapisao Nettlau: »Naravno, ako je anarhizam ponegdje i postao čisto refleksivan i imitatorski, ipak je time utjecao na međunarodni pokret, dodavši snagu i postojanost tako prihvaćenim idejama budući da su te ideje podjednako prihvaćene na drugim mjestima bez proturječja ili važnijih modifikacija.«⁵⁶⁵ Nepobitna je činjenica da je pokret kao takav uvelike ovisio o spremnosti pojedinaca, poput Bakunjina, da anarhističke ideje populariziraju u određenim krajevima. Iako industrijalizacija nije bila jedini preduvjet za širenje anarhizma, jer industrijska velesila poput Velike Britanije nije imala ni približno masovan pokret poput onog u Španjolskoj u kojoj je najuspješnije funkcionirao agrarni kolektivizam, uzlet kapitalizma i razvoj urbanih središta utjecao je na formiranje radničke klase i njezine samosvijesti o položaju u društvu. Zbog svog karaktera, koji je oduvijek bio u sukobu s aktualnim društveno–državnim poretom pa čak i mnogim socijalističkim idejama koje su zagovarale druge obrasce djelovanja, anarhizam je kroz povijest konstantno tražio svoj put od margina prema središtu i aktualizaciji svojih zamisli o besklasnom, nehijerarhijskom društvu u kojem bi direktno–demokratska nepolitička udruženja i uzajamna pomoć zamijenili prisilu i kapitalističku dogmu.

Ususret izazovima tehnoznanstvenog svijeta novog milenija, anarhizam je proživio daljnju diferencijaciju na brojne pravce, klike, velike i male kolektive, ponekad nespojive s izvorišnim zamislama samoga pokreta, često međusobno sukobljene, diskurzivno suviše oslonjene na kritičare feudalnog monarhizma bez razumijevanja odnosa moći unutar aktualnog konteksta. Pri disperziji aktivističkog djelovanja njegova učinkovitost dovedena je u pitanje više nego nekoliko puta. Nakon dva svjetska rata, blokovske podjele svijeta i žrvnja globalizacije multinacionalnih korporacija anarhisti su neumorno nastavili propitivati svoj položaj i metode djelovanja, nešto o čemu je, osvrnemo li se na Hrvatsku, tek potrebno zapisati pokoji redak ili dva. Do tada će, iskreno se nadam, sve istraživačke manjkavosti i sva neispisana mjesta *Historije klasičnog anarhizma u Hrvatskoj* biti dopunjeni ili pravilno korigirani uvidom u nove dokumente, zaboravljene spise i biografije, prašnjavu arhivsku građu, iznošenjem originalnih interpretacija, novih istraživačkih pitanja i hipoteza,

565 M. Nettlau, *Povijest anarhizma*, str. 237.

odnosno svega onoga na čemu temeljimo historijsko mišljenje o razmotrenim fenomenima koje ovakve publikacije nastoje premjestiti s margine na poziciju legitimne točke razmatranja povijesnih procesa te uvriježenih, paradigmat-skih okvira historiografije.

KRONOLOGIJA

IZBOR

- 1840.** Pierre–Joseph Proudhon objavljuje tekst *Što je vlasništvo?* (*Qu'est-ce que la propriété ?*) te se prvi proziva anarhistom.
- 1848.** Slavenski kongres u Pragu, od 2. do 12. lipnja. Bakunjin poziva južne Slavene, a među njima i Hrvate, na jedinstvo i borbu protiv ruskog carizma i rastućeg njemačkog nacionalizma.
- 1867.** U Osijeku osnovano prvo radničko društvo na području bivše Jugoslavije.
- 1868.** Hrvatsko–ugarska nagodba i početak značajnije industrijalizacije Hrvatske.
- 1869.** Prvi štrajkovi u Osijeku i Rijeci.
- 1869/1870.** Sumnje u osnivanje podružnice Prve Internacionalne u Osijeku.
- 1871.** Pariška komuna, od ožujka do svibnja, i osuda hrvatskog tiska te pojedine simbolične akcije solidarnosti s komunarima.
- 1872.** Štrajk zagrebačkih tipografa predvođen Dragutinom Kahleom.
- 1873.** U Zagrebu osnovano prvo radničko društvo.
- 1874.** Pokrenut *Radnički prijatelj* (*Der Arbeiterfreund*), list putem kojeg hrvatsko radništvo izražava svoje najranije zahtjeve.
- 1874.–1884.** Djelovanje Socijaldemokratske partije Austrije, odnosno njezine anarhističke frakcije čiji se utjecaj širi i na Hrvatsku.
- 1875.** U Zagrebu održana prva radnička skupština na kojoj je prisustvovalo tristotinjak ljudi.
- 1880.** Poziv na osnivanje internacionalne komune u Osijeku.
- 1884.** Sudski procesi protiv zagrebačkih anarhista. Ban Khuen–Héderváry započinje s intenzivnim progonom socijalista.

1885. U Osijeku priveden radnik Ignjat Graff, optužen za anarhističku agitaciju. Zaplijenjeno nekoliko brojeva lista *Freiheit*.
1887. U Dubrovniku počinje izlaziti list *Radnik*.
1890. Zagrebački radnici po prvi put proslavili Praznik rada.
1894. Osijek posjećuje mađarski anarhist Henrik Wieneke, a u gradu je aktivan i tipograf Spehn koji je u kontaktu s anarhistima iz ostatka Europe. Gradonačelnik Osijeka Rotter izražava strah od anarhističke »propagande djelom«.
1895. Upozorenje Khuenove administracije o širenju anarhističkih nazora među državnim činovnicima i domobranima.
1898. Talijanski anarhist Luigi Lucheni ubio Elizabetu Austrijsku, ugarsko–hrvatsku kraljicu. U Zadru počinje izlaziti dvojezični list *Socialista (Il Socialista)*, a u Splitu boravi talijanski anarhist Attilio Pieroni. Iste godine etnomuzikolog iz Osijeka Franjo Kuhač objavljuje tekst *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, oštro kritizirajući nove umjetničke pravce, a naročito pojavu secesije u Hrvatskoj. Vlasti tada upućuju na utjecaje srpskih anarhista u ovim krajevima.
1899. Antun Gustav Matoš dolazi u Pariz gdje upoznaje brojne anarhiste o kojima piše i objavljuje tekstove.
1900. Štrajk 600 radnika koji su sudjelovali u izgradnji željeznice Dubrovnik–Čapljina. Iz Rijeke je prognan francuski anarhist Joseph Signac, dok Bansom Hrvatskom kruže potjernice za talijanskim anarhistima povezanim s atentatom na kralja Umberta I.
1901. Objavljena tjeratica za pet talijanskih te dvadesetak anarhista odbjeglih iz njemačkih krajeva.
1902. Uhićenje dvojice hrvatskih anarhista kojima se sudi u Osijeku. Gradske vlasti iz Padove riječkom guverneru šalju dopis da se anarhisti nalaze na području Trsta, Istre i Rijeke »s očitom nakanom da šire strah i trepet«.
1903. Privođenje nekoliko pulskih anarhista uz zapljenu nedozvoljenog tiska.
1904. Prosvjed petnaestak anarhista u Puli.
1905. Parole o klasnoj borbi postaju sve učestalije, u Osijeku izbija generalni štrajk, prvi takve vrste u hrvatskoj povijesti.
1907. Tršćanski anarhistički list *Germinal* Split opisuje kao grad oživljen »grupom mladih buntovnika, slobodara«. Policija ubrzo započinje s uhićenjima splitskih anarhista. Iste godine u Slavonskom Brodu organiziran generalni štrajk gdje Miloš Krpan propagira anarhosindikalističke ideje. Hrvatsko–srpska koalicija legalizira sindikate.

1909. Miloš Krpan upućuje poziv bečkim anarhistima na osnivanje komune u okolici Slavanskog Broda. Splićani organiziraju demonstracije povodom ubojstva španjolskog anarhista i pedagoga Francisca Ferrera. Osječki anarhist Ivan Zepp u Beču upoznaje utjecajnog austrijskog anarhista, Rudolfa Grossmanna.
1910. Janko Polić Kamov umire u Barceloni. »Slozi«, bečkom udruženju za uzajamnu pomoć južnoslavenskih radnika, pristupaju anarhosindikalisti koji ubrzo bivaju izbačeni iz društva.
1911. Šibenčanin Nikola Njeguš Vavrak u bečkom parlamentu iz revolvera puca na ministra pravde Hochenburgera.
1912. U Splitu osnovan nogometni klub Anarh. Luka Jukić izvršio neuspjeli atentat na bana Slavka Cuvaja.
1914. Početak Prvog svjetskog rata.
1917. Stjepan Fabijanović objavljuje knjigu *The Idle and Untimeous Observer*.
1918. Sedmodnevni generalni štrajk u Puli. Revolucionarni proglasi Karla Liebknechta šire se Zagrebom. Uz jačanje »zelenog kadra« i kraj rata, vlasti pišu o sveopćoj anarhiji. A. B. Šimić objavljuje esej »Anarhija u umjetnosti«.
1919. Zabilježeno gotovo 12.000 sindikalno organiziranih radnika u Puli.
1920. Pulski anarhisti navodno planirali atentat na Mussolinija. Iste godine vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca izdaje *Obznanu* čime izvan zakona stavlja djelovanje svih socijalističkih organizacija. U Zagrebu izbija generalni štrajk.
- 1920.–1922. U Puli zabilježeno oko 400 pretplatnika anarhističkog časopisa *Umanità Nova*. Dolazi do neslaganja pulskih anarhosindikalista i anarhoindividualista.
1921. Štrajk labinskih rudara, od 2. ožujka do 8. travnja, kojemu su prethodila anarhistička zauzimanja tvornica u Italiji godinu dana ranije.
1924. Stjepan Fabijanović i Max Nettlau razmjenjuju prva pisma.
1931. Umire Miloš Krpan.
1933. Umire Stjepan Fabijanović.
- 1936.–1939. U Španjolskom građanskom ratu sudjeluju anarhisti iz Hrvatske, a naročito oni iz Istre i Dalmacije.

Iz suda.

— (Anarchisti u Zagrebu.) Danas u 12 sati o podne poslje plaidojerah, koji zapremiše čitavo prije podne i poslje viećanja od pol sata, predsjednik razprave presv. gosp. Florijan Kavić proglasio je sliedeću osudu: Wolfgang Hiža i Franjo Sernac krivi su zločinstva veleizdaje i uvrede Veličanstva carske kuće po §. 58 k. z. te se osudjuju Wolfgang Hiža na 6 godinah, a Franjo Sernac na 5 godinah teške tamnice, naknadu kaznenih troškovah i na izgon iz ovih kraljevinah poslje pretrpljene kazne. — Vjekoslav Montanelli i Izidor Štraub odriešuju se od obtužbe. — Hiža prijavljuje zaobu ništovnu; isto tako državni odvjetnik glede odriešenih od obtužbe. Sernac moli za rok, da se promisli.

Abonnement:
Im die
Vierteljährliche Voraus-
zahlung so Conto.
Jährlich 21.
1 Fr. - 4 Kr. 18 - 130.

Freiheit.

Preis und Gebot
sende man an die Verlagsanstalt
JOHANN H. SCHWAB,
30 FRIEDL.
NEW YORK, U. S.

ORGAN DER REVOLUTIONÄREN SOZIALISTEN.

No. 1. 3. Januar 1885. VII. JAHRGANG.

Eine Sylvester-Vision.

Die Strassen still - bald Mitternacht,
Auf Zwickeln hoch die Wanduhr aus;
Nicht stumm wachet der Pfeifer
Der trübten Licht im Oden Haas.

Geh' durch die Welt und hör' dem Schrei
Des Elends, der aus Häuten geht;
Wo Jammern und Verzweiflungswahn
Der Armut grause Erste hält.

Ja! das Orakel ist gelobt!
Wie wahr! und glühend in meiner Brust!
Mit Heftigkeit stüh ich den Arm
Und dringst zur kühnen Thatsaht!

New York, den 1. Januar 1885.

Rück- und Ausblick beim Jahreswechsel.

Der Chronist, welcher mit dem Griffel der Ge-
schichte das Jahr 1884 lazirt, kann nicht un-
hin, dasselbe mit düsteren Schattenshichten in
die Tiefen der Geschichte einzuschneiden.

Selbst die Widerwacher von Zinnur u. Gedanken-
mord, welche durch Gekindprozess, Schmutzgel
und versetzte Kolportage den gemüthen Mas-
schenverstand zu Wort und Kritik kommen lassen

Welmütheil der verkehrten Massen nicht
verschwinden; allein wir sehen die weichen.
Noch deut man sich weit und breit vor den unmen-
schlichen Geboten moderner Froh- u. Regierun-
gsherrn; aber das ist nicht mehr der alte Republik

Liedliche gibt es nur wenig, und da, wo
sie am hellsten glänzen, ist ihre Einfassung am
düstersten, am düstersten. Ein STELLACUM
wird am Galsen langsam erwürgt; einen Kas-
sarett trifft das gleiche Geschick. Ein Arover
Ranzow wird dem Beil des Henkers überlie-
fert.

Wir sind aber keine Positivisten. Dann so
wong wir von der heiligen Gesellschaft halten,
und so sehr wir überzeugt sind, dass daran nichts
gebesert (reformirt) werden kann, so zureichlich
erwarten wir eine soziale Neugestaltung.

Kein Zweifel - wir geben einer schwarzen,
aber nach grossen Zeit entgegen. Möge es sein
vergnügt sein, alle Eudiel zu lösen, welche die
Sprache der kommenden 12 Monate aufgiebt!

Naslovica lista »Freiheit« (siječanj, 1885.), zaplijenjenog 1885. godine u Osijeku.

Luigi Lucheni (1873.–1910.), talijanski anarhist i ubojica ugarsko–hrvatske kraljice Elizabete Austrijske.

Jean Hendrik Wiegewink, Holac, rođen 3. veljače 1872. u Lomacraai, provincija Oberyssel u Holandiji, reformisan, neoženjen, 170^{cm} visok, stas jak, kose tamno-plave, brči malo. lomi plavi, obrve plave, lice dugoglasto, boja lica svijeta, crvena, oči modre, čelo visoko, nos, usta i brada primjerena, ruke zdravi, govori njemački i holandski;

Carlo Malatesta, anarhist. Temistocle Lombardii. švicar, rođen 11. rujna 1872. u Fano u Italiji, 170^{cm} visok, kose, sivu. čelo, čelo ravno, otvoreno, oči smeđe, nos primjeran, brči kretanje boje, brada i lice obla, boja lica zdrava, brzo. sinu pod bradom;

Eligio Cipolla, švicar, rođen 10. travnja 1868. u Airolo. mu, katolik, neoženjen, 161⁵ cm. visok, kose i brada smeđe, obrve smeđe, srastane, lice dugoglasto, boja lica zdrava, oči smeđe, čelo široko, nos jak ravinut, napred. nos. brada obla, govori francuski, talijanski, malo njemački jakim glasom, ruke zdravi, na prstima više bračgostina.

Quarato Aschieri, jugoslavac, rođen 1. travnja 1874. u Villa Gardia, provincija Comiteo Reggio u Italiji, 167^{cm} visok, vrsno, kose tamno-smeđe u crno prelazeće, brči i obrve srednje plave, boja lica zdrava, oči smeđe poput oraha, čelo, nos, usta i brada primjerena, govori francuski, talijanski, na oba ruku laburnant.

Felipe Musil, sudar, rođen 29. travnja 1879. u Pratele. brunnu u Moravskoj, pravolčan u Bruch u Češkoj, 171^{cm} visok, kose crne, obrve crne, ravnice, oči smeđe, čelo široko

Miloš Krpan (1862.–1931.), učitelj i osnivač prve anarhističke komune u hrvatskoj povijesti.

Dubovik, kuća u kojoj je živio i umro Miloš Krpan (fotografirao Krešimir Šimić).

Wien, IX/2, Lazarethgasse, 32 14/22
 Vienna, Austria. 20. 8. 1928
 Lieber Fab., in diesen Worten habe ich viel an Sie
 gedacht, als dem einzigen Kroatien, den ich ein bisschen
 kenne, was Ihre Landsleute nach dem Tode von
 Radić geten, diesen Tag des Negro-Bismarck, das was doch
 in der modernen Geschichte wohl nicht da — es scheint
 eine würdige Tugend eines großen Volkes gewesen zu sein,
 um einen, der eben weil der Wahrheit nicht
 vernünftiger war, was als all diese Leute, (tun so hab
 was, was es eben das was und sein wollte, was sie
 selbst sind. Verfügen mit der Sprache des Leinwand
 Platte gerade umgeben vor — in

Ulomak pisma Maxa Nettlaua Stjepanu Fabijanoviću od 20. kolovoza 1928. godine.

Stjepan i Hermina Fabijanović, Los Angeles, 1932. godine.

Nikola Turčinović (1911.–1973.), rovinjski anarhist i borac u Španjolskom građanskom ratu.

»Posljednji osječki anarhist«, Ivan Zepp (1889.-1967.)

Članovi nogometnog kluba »Anarh«, osnovanog u travnju 1912. godine.

LITERATURA

NEOBJAVLJENI ARHIVSKI IZVORI:

- Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, kutija 5753a, 1895. — 1909.
- Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, građa o radničkom pokretu u Osijeku, 1895. — 1909.
- Državni arhiv Osijek, fond Gradskog poglavarstva, 6, urudžbeni zapisnik.
- Državni arhiv Osijek, osobni arhivski fond, 1333, Ivan Zepp, kutija 1
- Državni arhiv Osijek, osobni arhivski fond, 1182, Lavoslav Kraus, kutija 2
- Državni arhiv Osijek, 2103, zbirka dokumenata radničkog pokreta, kutija 1.
- Državni arhiv Zagreb, fond Predsjedništva Zemaljske vlade 1869–1921, 78, serija — opći spisi, kutija 622, svezak VI–15
- Pismo Maxa Nettlaupa upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 12. travnja 1924., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 6, Special Collections Library, University of Michigan
- Pismo Maxa Nettlaupa upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 26. svibnja 1926., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 7, Special Collections Library, University of Michigan
- Pismo Rudolfa Rockera upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 18. travnja 1927., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 32, Special Collections Library, University of Michigan
- Pismo Maxa Nettlaupa upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 20. kolovoza 1928., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 8, Special Collections Library, University of Michigan
- Pismo Maxa Nettlaupa upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 26. svibnja 1928., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 8, Special Collections Library, University of Michigan
- Pismo Emme Goldman upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 20. lipnja 1928., fond «The Emma Goldman Papers», University of Michigan, Harlan Hatcher Graduate Library, Department of Rare Books and Special Collections

Pismo Maxa Nettlaupa upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 18. siječnja 1931., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 10, Special Collections Library, University of Michigan

Pismo Maxa Nettlaupa upućeno Stjepanu Fabijanoviću, 24. svibnja 1933., fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, kutija br. 5, mapa br. 10, Special Collections Library, University of Michigan

Special Collections Library, University of Michigan, fond »Stephanus Fabijanovic Papers 1904–1933«, pisma Hermine (Minnie) Fabijanović upućena Stjepanu Fabijanoviću, 1916–1919, siječanj–travanj 1923, svibanj–prosinac 1923.

15th Population Census of the United States: 1930, Population Schedule, država: Kalifornija, grad: Los Angeles, Department of Commerce — Bureau of the Census

OBJAVLJENE ZBIRKE IZVORA:

Cazi, Josip (urednik), *Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj — od prvih radničkih društava do osnivanja Socialdemokratske stranke (1880. — 1895.)*, knjiga druga, Savez sindikata Jugoslavije — Republičko vijeće za Hrvatsku, Zagreb, 1958.

Dedić, Dejan (urednik), *Miloš Krpan. Izabrani spisi*, DAF, Zagreb, 2010.

Kapetanić, Davor (urednik), *A. G. Matoš. Pisma*, prvi svezak, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1973.

Kapetanić, Davor (urednik), *A. G. Matoš. Pisma*, drugi svezak, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1973.

Mažuran, Ive (urednik), *Grada o radničkom pokretu Osijeka i Slavonije: 1867–1894*, Historijski arhiv u Osijeku, Osijek, 1967.

Sršan, Stjepan (urednik), *Osječki ljetopisi, 1686. — 1945.*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993.

MONOGRAFIJE I BELETRISTIKA:

Antić, Ljubomir, *Hrvati i Amerika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.

Ashdown, Dulcie M., *Ubojstva kraljeva*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2010.

Barclay, Harold, *Narod bez vlade*, DAF, Zagreb, 2006.

Bibić, Milorad. *Split je prva liga*, Slobodna Dalmacija, Split, 2002.

- Biondich, Mark, *Stjepan Radić, the Croat Peasant Party, and the Politics of Mass Mobilization, 1904–1928*, University of Toronto Press, Toronto, 2000.
- Brennan, Gerald, *The Spanish Labyrinth: The social and political background of the Spanish Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Burger, Rudolf, *Mala povijest prošlosti. Pironistička skica povijesnoga uma*, Alinea, Zagreb, 2007.
- Burke, Peter, *Što je kulturalna povijest?*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2006.
- Caute, David, *The Left in Europe since 1789*, World University Library, London, 1966.
- Cazi, Josip, *Radnički pokret Hrvatske (1860. — 1895)*, Izdavačko poduzeće Rad, Beograd, 1962.
- Cesarec, August, *Kriza stranke prava i naši »komunari« 1871.*, s uvodom i pogovorom Jaroslava Šidaka, Školska knjiga, Zagreb, 1951.
- Cipek, Tihomir, Vrandečić, Josip (urednici), *Nacija i nacionalizam u hrvatskoj povijesnoj tradiciji*, Alinea, Zagreb, 2007.
- Crnobori, Tone, *Borbena Pula — Prilog grafi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943*, Centar za historiju radničkog pokreta i NOB Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1972.
- Čerina, Vladimir, *Janko Polić Kamov*, DAF, Zagreb, 2007.
- Dimitrijević, Mira Kolar, *Radni slojevi Zagreba od 1918 — 1931*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1973.
- Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. — 1943.*, C.A.S.H., Pula, 1998.
- Eagleton, Terry, *Zašto je Marx bio u pravu?*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2011.
- Ellul, Jacques, *Anarhija i kršćanstvo*, DAF, Zagreb, 2011.
- Fabijanovic, Stephanus, *The Idle and Untimely Observer*, Los Angeles, 1917.
- Fabijanović, Stjepan, *As I See Nietzsche*, Los Angeles, 1920.
- Fernandez–Armesto, Felipe, *Ideje koje su promijenile svijet*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2006.
- Foretić, Dinko, *Kratki pregled historije radničkog pokreta u Dalmaciji (1871. — 1919.)*, Kotarsko sindikalno vijeće Zadar, Zadar, 1959.
- Foretić, Dinko, *Pregled socijalističke štampe u Dalmaciji, Istri i Rijeci do 1919.*, Filozofski fakultet Zadar, Zadar, 1972.
- Gašparović, Darko, *Kamov, apsurd, anarhija, groteska*, Cekade, Zagreb, 1988.
- Gizdić, Jurica, *100 godina Hajduka*, Hrvatski nogometni klub Hajduk, Split, 2011.
- Goodway, David, *Anarchist Seeds Beneath the Snow: Left–Libertarian Thought and British Writers from William Morris to Colin Ward*, Liverpool University Press, Liverpool, 2006.
- Goldman, Emma, *Anarhizam i drugi ogleđi*, DAF, Zagreb, 2001.
- Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Jutarnji list, Zagreb, 2008.

- Gross, Mirjana, *Počeci moderne Hrvatske — neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850. — 1860.*, Globus, Zagreb, 1985
- Gross, Mirjana, Szabo, Agneza, *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Globus, Zagreb, 1992.
- Gross, Mirjana, *Suvremena historiografija: Korijeni, postignuća, traganja*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu Zagreb, 2001.
- Guérin, Daniel, *Anarhizam: Od doktrine do akcije*, Naprijed, Zagreb, 1980.
- Harper, Clifford, *Anarhija. Grafčki vodič, Što čitaš?*, Zagreb, 2008.
- Hobsbawm, Eric, *Nacije i nacionalizam*, Novi Liber, Zagreb, 1993.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Revolution. 1789. — 1848.*, Vintage Books, New York, 1996.
- Hobsbawm, Eric, *The Age of Capital, 1848 — 1875*, Vintage Books, New York, 1996.
- Horvat, Josip, *Pobuna omladine 1911. — 1914.*, priredio i bilješkama popratio Branko Matan, Udruga za medijsku kulturu Gordogan, Zagreb, 2006.
- Jenkins, Keith, *Promišljanje historije*, 1991., Srednja Europa, Zagreb, 2008.
- Jović, Dragiša, *Radnički pokret u Slavoniji 1918 — 1929*, Centar za društvena istraživanja Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1985.
- Jović, Dragiša, Konjević, Mile, *Radnički pokret u Slavanskom Brodu između dva svjetska rata*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1974.
- Kapović, Mato, *Radnički pokret Dubrovnika 1874. — 1941.*, Historijski arhiv Dubrovnik, Dubrovnik, 1985.
- Karaman, Igor, *Industrijalizacija građanske Hrvatske, 1800. — 1941.*, Naprijed, Zagreb, 1991.
- Karaman, Igor, *Hrvatska na tragu modernizacije (1750. — 1918.)*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2000.
- Kirinić, Višeslav (urednik), *Antologija anarhizma*, Naklada MD, Zagreb, 2003.
- Kobsa, Leopold (urednik), *Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1968.
- Konjević, Mile, *Radnički pokret u Slavoniji 1929 — 1941*, Historijski institut Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 1981.
- Korać, Vitomir, *Povijest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, druga knjiga, Radnička komora za Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb, 1930.
- Korunić, Petar, *Rasprava o izgradnji moderne hrvatske nacije: Nacija i nacionalni identitet*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2006.
- Kovačec, August (urednik), *Hrvatski opći leksikon*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 1996.

- Kovačević, Ivan, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji, 1867.* — 1914., Institut za savremenu istoriju i NIP Export–press, Beograd, 1972.
- Kampuš, Ivan, Karaman, Igor, *Tisućljetni Zagreb: Od davnih naselja do suvremenog velegrada*, Školska knjiga, Zagreb, 1979.
- Kropotkin, Pjtor Aleksejevič, *Francuska revolucija: 1789–1793*, Zadružna štamparija, Zagreb, 1936.
- Kropotkin, Pjtor Aleksejevič, *Anarbizam i moral*, Prosveta, Beograd, 1984.
- Kropotkin, Pjtor Aleksejevič, *Zapisi jednog revolucionara*, Mladost, Beograd, 1985.
- Kropotkin, Pjtor Aleksejevič, *Anarhija*, Demetra, Zagreb, 2003.
- Krtalić, Ivan (urednik), *Anarkija u hrvatskoj književnosti i umjetnosti*, Mladost, Zagreb, 1983.
- Leksikon Antuna Gustava Matoša*, bilješka o anarhizmu, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2015., str. 3–6.
- Lenjin, Vladimir Iljič, *Proleterska revolucija i regenat Kautsky*, Naprijed, Zagreb, 1973.
- Longo, Luigi, *Internacionalne brigade u Španjolskoj*, Epoha, Zagreb, 1967.
- Marjanić, Suzana, *Glazovi davnih dana — transgresije sujetova u Krležinim zapisima 1914. — 1921/22.*, Naklada MD, Zagreb, 2005.
- Marshall, Peter, *Demanding the Impossible. A History of Anarchism*, Harper Perennial, London, 2008.
- Martinuzzi, Giuseppina, *Ingiustizia: canto storico–sociale*, Mathias Flacius, Labin, 2001.
- Masleša, Veselin, *Mlada Bosna*, Centar za liberterske studije, Beograd, 2013.
- Matičević, Ivica, *Hrvatska književna avangarda. Programski tekstovi*, Matica hrvatska, Zagreb, 2008.
- Matoš, Antun Gustav, *Iverje. Novo iverje. Umorne priče*, uredio Dragutin Tadijanović, knjižnica »Djela hrvatskih klasika«, Samobor, 2003.
- Mihail Bakunjin: Slavenima. Petar Kropotkin: Omladini*, izdavač DAF, Zagreb, 2011.
- Nettlau, Max, *Povijest anarhizma*, DAF, Zagreb, 2000.
- Nikić, Stevo, *Marksizam i anarbizam*, Fakultet za pomorstvo, Kotor, 1985.
- Pavičević, Vuko (urednik), *Marks–Engels–Lenjin: Protiv anarhizma, liberalizma, levičarstva i revizionizma*, Džepna knjiga, Beograd, 1973.
- Pavlaković, Vjeran, *The Battle for Spain is Ours. Croatia and the Spanish Civil War, 1936–1939*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
- Pešić, Savo, *Španjolski građanski rat i KPJ*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1990.
- Plečaš, Dušan, *Prvomajske proslave u Osijeku*, Centar za kulturu i umjetnost Narodnog sveučilišta »Božidar Maslarić«, 1973.
- Powell, John, *Encyclopedia of North American Immigration*, Facts on File Library of

- American History, New York, 2005.
- Rajković, Ana, *Širenje bludnih ideja u Slavoniji. Pojava anarhističkih ideja u radničkom pokretu Slavonije, Što čitaš?*, Zagreb, 2016.
- Reclus, Élisée, *Evolucija, revolucija i anarhistički ideal*, DAF, Zagreb, 2001.
- Rocker, Rudolf, *Anarcho-Syndicalism*, Pluto Press, London, 1989.
- Roksandić, Drago (urednik), *Uvod u komparativnu historiju*, Golden marketing — Tehnička knjiga, Zagreb, 2004.
- Sentić, Marija, Lengel-Krizman, Narcisa, *Revolucionarni Zagreb 1918–1945. Kronologija*, Školska knjiga, Zagreb, 1979.
- Skirda, Alexandre, *Facing the Enemy: A History of Anarchist Organization from Proudhon to May 1968*, AK Press, Oakland, 2002.
- Skupina autora, *Španija 1936–1939. Zbornik sećanja jugoslavenskih dobrovoljaca u Španskom ratu*, Udruženje španskih boraca, Beograd, 1971.
- Skupina autora, *Hrvatsko Zagorje u revoluciji*, Školska knjiga, Zagreb, 1981.
- Skupina autora, *Naši španjolski dobrovoljci*, Acta Historica Nova, Vol. III, Centar za historiju radničkog pokreta i NOR Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, Rijeka, 1988.
- Skupina autora, *Povijest hrvatskog naroda 1860 — 1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1968.
- Skupina autora, *Povijest, 14. knjiga, Industrijalizacija i nacionalne revolucije (1848. — 1871.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008.
- Skupina autora, *Povijest, 15. knjiga, Kolonijalna carstva i imperijalizam (1871. — 1914.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008.
- Skupina autora, *Povijest, 17. knjiga, Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.–1945.)*, Jutarnji list, Zagreb, 2008.
- Smith, Anthony D., *Nacionalizam i modernizam*, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Zagreb, 2003.
- Sršan, Stjepan, *Ulice i trgovi grada Osijeka*, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, 2001.
- Staguhn, Gerhard, *Knjiga o ratu: Zašto ljudi ne mogu živjeti u miru?*, Mozaik knjiga, Ljubljana, 2007.
- Stancić, Nikša, *Hrvatska nacija i nacionalizam u 19. i 20. stoljeću*, Barbat, Zagreb, 2002.
- Branka Stipančić (urednica), Sven Stilinović — Neću, DAF, Zagreb 2017.
- Stipetić, Zorica, *Komunistički pokret i inteligencija. Istraživanja ideološkog i političkog djelovanja inteligencije u Hrvatskoj (1918 — 1945)*, Izdanja Centra za kulturnu djelatnost SSO Zagreb, Zagreb, 1980.
- Stipetić, Zorica, *Argumenti za revoluciju — August Cesarec*, Centar društvenih djelatnosti Saveza Socijalističke omladine Hrvatske, Zagreb, 1982.
- Strčić, Petar (urednik), *Radnički pokret i NOB općine Labin*, 1980.

- Sutlić, Vanja, *Uvod u povijesno mišljenje*, Demetra, Zagreb, 1994.
- Sutlić, Vanja, *Kako čitati Heideggera. Uvod u problematsku razinu »Sein und Zeit«–a i okolnih spisa*, August Cesarec, Zagreb, 1989.
- Šetić, Nevio, *Istra za talijanske uprave — o istarskoj emigraciji i njenom tisku u Zagrebu, 1918.–1941.*, Dom i svijet, Zagreb, 2008.
- Šimleša, Dražen, *Snaga utopije: Anarhističke ideje i akcije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća*, Što čitaš?, Zagreb, 2005.
- Šišić, Ferdo, *Povijest Hrvata: pregled povijesti hrvatskoga naroda. 1526.–1918, drugi dio*, Marjan Tisak, Split, 2004.
- Tainter, Joseph, *Kolaps kompleksnih društava*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2007.
- Thoreau, Henry David, *Walden & »Civil Disobedience«*, Signet Classics, New York, 1999.
- Trocki, Lav, *Iz revolucije*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1971.
- Trgorlić, Marko, Šetić, Nevio, *Dalmacija i Istra u 19. stoljeću*, Leykam international, Zagreb, 2015.
- Ujčić, Vitomir, *Pula — od najstarijih vremena do danas sa okolicom*, vlastito izdanje braće Ujčić, Umag, 1963.
- Vinaj, Marina, *Povijest osječkih novina 1848. — 1945.*, Muzej Slavonije Osijek, Osijek, 1998.
- Vranješ–Šoljan, Božena, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća. Socijalno–ekonomski sastav i vodeći slojevi 1890–1914.*, Školska knjiga, Zagreb, 1991.
- Ward, Colin, *Anarhizam: Kratki uvod*, Šahinpašić, Sarajevo, 2007.
- Woodcock, George, *Anarchism*, Penguin Books, London, 1975.
- Zbornik*, tema »Miloš Krpan«, god. 2, br. 2–3, Muzej radničkog i narodnooslobodilačkog pokreta za Slavoniju i Baranju u Slavonskom Brodu, Slavonski Brod, 1984.
- Zerzan, John, *Anarhoprimitivizam protiv civilizacije*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2004.
- Župan, Dinko, *Mentalni korzet. Spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868–1918)*, Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje Slavonski Brod, Osijek, 2013.

STRUČNI I POPULARNI ČLANCI:

- Bakunjin, Mihail, »Pariška komuna i pojam države«, *Pariška komuna 1871–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971.
- Bonnano, Alfredo M., »Anarchism and the National Liberation Struggle«, 1976.
- Berry, David, »Fascism or Revolution! Anarchism and Antifascism in France, 1933–39«, *Contemporary European History (ContEurHist)*, vol. 8, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- Bogdanović, Tomislav, »Kategorije zelenog kadra 1918. godine i osvrt na njihovo djelovanje u Podravini i Prigorju«, *Podravina*, volumen 12, broj 23, Koprivnica, 2013.
- Bučin, Rajka, »Predsjedništvo Zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju (1869. — 1921.): Razvoj poslovanje i pismare«, *Arhivski vjesnik*, 56, Hrvatski državni arhiv, 2013., Zagreb
- Casanova, Julián, »Terror and Violence: The Dark Face of Spanish Anarchism«, *International Labor and Working-Class History*, vol. 67, Cambridge University Press, Cambridge, 2005.
- Despot, Miroslava, »Počeci radničkog pokreta i političke prilike u Hrvatskoj u doba Pariške komune«, *Pariška komuna 1871–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971.
- Firinger, Kamilo, »Počeci radničkog pokreta u Osijeku«, *Glas Slavonije*, 15. rujna 1957.
- Gross, Mirjana, »Počeci radničkog pokreta u Zagrebu«, *Historijski zbornik*, godina VIII., broj 1–4, Zagreb, 1955.
- Gross, Mirjana, »Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890–1907«, *Putovi revolucije*, 5, 1965.
- Indić, Trivo, »Anarhokomunizam — pokret i pouke«, *Praxis. Filozofski časopis, jugoslavensko izdanje*, godina IX, broj 1–2, Zagreb, 1972.
- Jurković, Ivan, »Turska opasnost i hrvatski velikaši — knez Bernardin Frankopan i njegovo doba«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, vol. 17, Zagreb, 2000.
- Knapić-Krhen, Cvetka, »Jugoslavenska radnička društva u Beču i Grazu i pokušaj osnivanja Saveza jugoslavenskih radničkih društava na prijelazu stoljeća (1888–1914)«, *Povijesni prilozi*, 7, Zagreb, 1988.
- Kozina, Filip, »Matoš i domoljublje«, *Vijenac*, br. 523, Zagreb, 2014.
- Mann, Kristin, »Ending Slavery/Reforging Freedom: The Problem of Emancipation in Western Culture«, *Comparative Studies in Society and History*, vol. 4, Cam-

- bridge University Press, Cambridge, 2003.
- Mattick, Paul, »Nationalism and Socialism«, *American Socialist*, vol. 6, no. 9, 1959.
- McQuinn, Jason, »Zašto nisam primitivist«, *Što čitaš?*, Zagreb, 2002.
- Nikolić, Radivoj, »Tradicionalni i savremeni anarhizam«, *Politička misao*, vol. 17, no. 3, Zagreb, 1980.
- Obad, Stijepo, »Odjek Pariške komune u stranačkom životu Dalmacije«, *Pariška komuna 1871–1971*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1971.
- Očak, Ivan, »Građa za biografiju Rudolfa Hercigonje«, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 19, no. 1., Sveučilište u Zagrebu — Centar za povijesne znanosti, Zagreb, 1986.
- Oštrić, Vlado, »O nekim pitanjima proučavanja radničkog pokreta jugoslavenskih naroda do 1919.«, *Putovi revolucije*, 3–4, Institut za historiju radničkog pokreta, Zagreb, 1964.
- Oyo 'N, Jose' Luis, »The split of a working-class city: urban space, immigration and anarchism in inter-war Barcelona, 1914–1936«, *Urban History*, vol. 36, Cambridge University Press, Cambridge, 2009.
- Pederin, Ivan, »Socijaldemokrati i anarhisti u Istri i Trstu do početka XX. stoljeća«, *Rijeka*, godina IX., svezak 2., Povijesno društvo Rijeka, Rijeka, 2004.
- Pejić, Luka, »Radnički pokret u Osijeku (1867. — 1920.)«, *Essehist*, br. 2, Filozofski fakultet Osijek, 2010.
- Pejić, Luka, »*Mihail Bakunjin: Slavenima. Petar Kropotkin: Omladini*«, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 12, Osijek, 2013.
- Pejić, Luka, »*Zinn, Howard, Narodna povijest Sjedinjenih Američkih Država*«, *Historijski zbornik*, godina LXVI, broj 1., 2013., Zagreb.
- Pejić, Luka, »Uvodnik«, *Povijest i baština. Osječki generalni štrajk iz 1905. godine*, Filozofski fakultet Osijek, Muzej Slavonije, Osijek, 2015.
- Strpić, Marko, »Anarhistički trag u Hrvatskoj«, *Zarez*, broj 65, Zagreb, 2001.
- Ther, Philipp, »Beyond the Nation: The Relational Basis of a Comparative History of Germany and Europe«, *Central European History*, vol. 36, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.
- Turcato, Davide, »Italian Anarchism as a Transnational Movement, 1885–1915«, *International Review of Social History*, vol. 52, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam, 2007.
- Vidmar, Josip, »Prilozi građi za povijest 1917. — 1918. s osobitim obzirom na razvoj radničkog pokreta i odjeke Oktobarske revolucije kod nas«, *Arhivski vjesnik*, vol. 1, Zagreb, 1958.
- Vidmar, Josip, »Prilozi građi za historiju radničkog pokreta i KPJ 1919. god.«, *Arhivski vjesnik*, vol. 2, Zagreb, 1959.

- Vukadin, Ante, »Arhivska građa za povijest radničkog pokreta Osijeka — 1894. god.«, *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, 1/1991., 1991.
- Vrandečić, Josip, »De Civitatis Dei Giovannija Devicha«, *Međunarodni skup Dijalog povjesničara — istoričara*, sv. 5, Zaklada Friedrich Naumann, Zagreb, 2002.
- Vranješ–Šoljan, Božena, »Obilježja demografskog razvoja Hrvatske i Slavonije 1860.–1918.«, *Radovi*, 31, Zagreb, 1998.
- Vranješ–Šoljan, Božena, »Početak demografske tranzicije u Hrvatskoj«, *Anali Zavoda za povijesne znanosti*, 47, HAZU, Dubrovnik, 2009.
- Weaver, Eric Beckett, »Anarchism in Hungary: Theory, History, Legacies«, *Austrian History Yearbook*, vol. 41, Center for Austrian Studies, University of Minnesota, Minnesota, 2010.
- Wiesner, Ljubo, »Matošev prijatelj. Uskrsnuće Mécislasa Golberga«, *Kritika — književno umjetnička revija*, Zagreb 1922.
- Vidici. Italijanski anarhizam*, godina XXXII., broj 229, 3/1984, Beograd, 1984.
- Župan, Dinko, *Miloš Krpan, Izabrani spisi, Scrinia Slavonica*, br. 10., Hrvatski institut za povijest — Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod, 2010., str. 685–688.

NOVINE:

- Narodna obrana*, 19. studenoga 1902., godina I., Osijek
- Narodna obrana*, 21. studenoga 1902., godina I., Osijek
- Narodna obrana*, 7. srpnja 1904., godina III., Osijek
- Narodna obrana*, 9. svibnja 1905., godina IV., Osijek
- Narodna obrana*, srijeda 10. svibnja 1905., godina IV., Osijek
- Narodna obrana*, 11. svibnja 1905., godina IV., Osijek
- Narodna obrana*, 12. svibnja 1905., godina IV., Osijek
- Narodna obrana*, 13. svibnja 1905., godina IV., Osijek
- Narodna obrana*, 18. svibnja 1905., godina IV., Osijek
- Narodna obrana*, 19. svibnja 1905., godina IV., Osijek
- Narodna obrana*, 20. svibnja 1905., godina IV., Osijek
- Narodna obrana*, 27. lipnja 1905., godina IV., Osijek
- Narodna obrana*, 10. srpnja 1906., godina V., Osijek
- Narodna obrana*, 19. lipnja 1906., godina V., Osijek
- Narodna obrana*, 18. rujna 1906., godina V., Osijek

Narodna obrana, 20. listopada 1906., godina V., Osijek
Narodna obrana, 23. listopada 1906., godina V., Osijek
Narodna obrana, 25. listopada 1906., godina V., Osijek
Narodna obrana, 11. srpnja 1907., godina VI., Osijek
Die Drau, Osijek, 9. svibnja 1905., godina XXXVIII., Osijek
Die Drau, Osijek, 11. svibnja 1905., godina XXXVIII., Osijek
Die Drau, Osijek, 14. svibnja 1905., godina XXXVIII., Osijek
Vjesnik Županije virovitičke, svibanj 1903., broj 10., Osijek
Vjesnik Županije virovitičke, listopad 1905., broj 19., Osijek
Vjesnik Županije virovitičke, prosinac 1905., broj 23., Osijek
Ilirske narodne novine, 9. veljače 1836., Zagreb
Ilirske narodne novine, 8. lipnja 1839., Zagreb
Novine dalmatinsko–bervatsko–slavonske, 4. svibnja 1848., Zagreb
Narodne novine, 10. kolovoza 1849., Zagreb
Branik, 27. svibnja 1871., Sisak
Branik, 30. svibnja 1871., Sisak
Branik, 31. svibnja 1871., Sisak
Narodne novine, 21. ožujka 1884., Zagreb
Narodne novine, 17. svibnja 1884., Zagreb
Narodne novine, 18. svibnja 1884., Zagreb
The New York Times, 4. siječnja 1894., New York
Naša sloga, 15. rujna 1898., Trst
Banovac, 17. rujna 1898., Petrinja
Svjetlo, 18. rujna 1898., Karlovac
Hrvat, 23. rujna 1898., Gospić
Naša sloga, 25. lipnja 1901., Trst
Pučki prijatelj, 25. rujna 1901., Krk
Naša sloga, 25. ožujka 1902., Trst
Naša sloga, 27. kolovoza 1903., Trst
Naša sloga, 3. rujna 1903., Trst
Brodski tjednik, *Organ za komunalne i društvene interese*, 21. srpnja 1906., Brod na Savi
Brodski tjednik, *Organ za komunalne i društvene interese*, 10. studenog 1906., Brod na Savi
Slavenska misao — neovisno i nepristrano glasilo svih Slavena, 9. siječnja 1907., Trst
Slavenska misao — neovisno i nepristrano glasilo svih Slavena, 11. prosinca 1907., Trst

Slavenska misao — neovisno i nepristrano glasilo svih Slavena, 14. prosinca 1907., Trst
Pučki prijatelj, 20. lipnja 1908., Krk
Naše pravice — glasilo hrvatsko-srpske koalicije, 19. studenog 1908., godina V., Varaždin
Pučki prijatelj, 20. listopada 1909., Krk
Hrvatske pravice — tjednik Starčevićeve hrvatske stranke prava, 19. ožujka 1910., Varaždin
Hrvatska rieč, 7. listopada 1911., Šibenik
Hrvatska rieč, 1. prosinca 1911., Šibenik
Hrvatska rieč, 3. prosinca 1911., Šibenik
Kršćanska škola, lipanj 1913., Zagreb
Naše pravice — glasilo hrvatsko ujedinjene samostalne stranke, 9. srpnja 1914., Varaždin
Sriemske novine, 22. srpnja 1914., Vukovar
Novo doba, 17. ožujka 1919., Split
Novo doba, 24. travnja 1919., Split
Jadranski dnevnik, 10. kolovoza 1936., Split
Jadranski dnevnik, 4. prosinca 1936., Split

INTERNETSKI TEKSTOVI I BAZE PODATAKA:

- Anarh 1912 — 2012*, Kulturpunkt, <http://www.kulturpunkt.hr/content/anarh-1912-2012> (25. 6. 2016.)
- Antić, Čedomir, *Anarhizam u Srbiji*, NIN: <http://www.nin.co.rs/2003-04/29/28627.html> (31. 7. 2011.)
- Bakunjin, Mihail, »Letters to a Frenchman on the Present Crisis«, *Marxist Internet Archive*, <http://marxists.org/reference/archive/bakunin/works/1870/letter-frenchman.htm> (26. 3. 2014.)
- »Bornemissa, Vladimir«, *Hrvatska enciklopedija — Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, <http://enciklopedija.lzmk.hr/clanak.aspx?id=56688> (12. 3. 2016.)
- Census Records*, popis stanovništva proveden 1930. godine, poveznica: https://www.censusrecords.com/content/1930_census (25. 7. 2016.)
- Galleani, Luigi, *The End of Anarchism?*, originalno objavljeno 1925. godine. Dostupno u digitalnoj inačici na internetskoj stranici The Anarchist Library, poveznica: <http://theanarchistlibrary.org/library/luigi-galleani-the-end-of-anarchism> (26. 3. 2014.)
- Indić, Trivo, »The anarchist tradition on Yugoslav soil«, 1990., *Kate Sharpley Library*: <http://www.katesharpleylibrary.net/1c5bbd> (20. 5. 2011.)

- »Kamov, Bornemissa, Mussolini«, *Kamov.hr*, <http://www.kamov.hr/radovi/kamov-bornemissa-mussolini> (12. 3. 2016.)
- Duval Smith, Alex, »Revealed: Secret battle *anarchist* Picasso lost to become French«, 2004., *The Guardian*, <https://www.theguardian.com/world/2004/may/02/france.arts> (15. 6. 2016.)
- Lenjin. V. I., »Lessons of the Commune«, 1908., *Marxists Internet Archive*, <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1908/mar/23.htm> (26. 6. 2016.)
- Makhno, Nestor, *Summons, libcom.org*, <http://libcom.org/library/summons-makhno> (21. 8. 2011.)
- Marx, Karl, »Kritika gotskog programa«, 1875., *Marxists Internet Archive*, <https://www.marxists.org/srps/hrva/biblioteka/marks/1875/kritika-gotskog-programa/cho3.htm> (30. 3. 2015.)
- Marx, Karl, »Marx to Joseph Weydemeyer«, 1852., *Marxists Internet Archive*, https://marxists.anu.edu.au/archive/marx/works/1852/letters/52_03_05.htm (30. 3. 2015.)
- Maseratti, Ennio, »Anarhizam u Dalmaciji i Istri«, 1982., *Što čitaš?*: <http://www.stocitas.org/anarhizam%20u%20Dalmaciji%20i%20Istri.htm> (24. 7. 2011.)
- Mintz, Frank, »Anarhizam jučer i anarhizam danas«, 1984., *Što čitaš?*: <http://www.stocitas.org/frank%20mintz%20anarhizam%20jučer%20i%20odanas.htm> (23. 5. 2011.)
- Montague, Stephen, »John Cage at Seventy: An Interview«, *American Music*, 1985., *UbuWeb*, http://www.ubu.com/papers/cage_montague_interview.html (2. 6. 2016.)
- Mušć, Denis, »Povijest Radničkog nogometnog kluba Split«, 2008., *Mreža anarhosindikalista (MASA)*: <http://www.masa-hr.org/content/povijest-radnickog-nogometnog-kluba-split%E2%80%9C> (19. 8. 2011.)
- Nettlau, Max, *An Anarchist Manifesto*, 1895., *The Anarchist Library*, <http://theanarchistlibrary.org/library/max-nettlau-an-anarchist-manifesto> (26. 3. 2014.)
- Pareyre, Catherine, »The Conscience of the Past«, *Flagpole Magazine Online*, 1998., <http://web.archive.org/web/20010525003828/http://www.flagpole.com/Issues/02.18.98/lit.html> (19. 3. 2013.)
- »Roko i Cicibela na Subverzijama«, 2009., *ZaMirZINE*: <http://www.zamirzine.net/spip.php?article7329> (31. 7. 2011.)
- »Talijanska zauzimanja tvornica: Biennio Rosso (1918. — 1921.)«, 2006. S engleskog preveo Juraj Katalenac, *Centar za anarhističke studije*: <http://anarhizam.hr/povijest/51-talijanska-zauzimanja-tvornica-biennio-rosso-1918-1921> (23. 5. 2011.)
- UM Special Collections Library, <http://quod.lib.umich.edu/s/sclead/>

- Urem, Mladen, »Kako je izgledao Janko Polić Kamov«, *Vijenac*, 236, *Matica hrvatska*, <http://www.matica.hr/vijenac/236/Budimpešta,%201909./> (12. 3. 2016.)
- Vilim Bukšeg*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža: <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1350> (25. 6. 2016.)
- Visković, Velimir (urednik), *Krležijana*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, poveznica: <http://krlezijana.lzmk.hr/> (27. 5. 2015.)
- Ellis Island: The Statue of Liberty*, <http://www.libertyellisfoundation.org/>
- Zeleni kadar*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2301> (2. 5. 2015.)

KAZALO IMENA

- Aksakov, Konstantin, 46
Aleksandar II., ruski car, 130
Alijagić, Alija, 98
Antić, Čedomir, 48
Antić, Ljubomir, 152
Ashdown, Dulcie M., 130
Bakunjin, Mihail, 27, 28, 30, 34 – 39, 45–
49, 74, 88, 117, 126, 142, 155, 169, 170,
172, 173, 180, 181, 183, 184, 187
Barclay, Harold, 34, 41
Baričević, Josip, 177
Baroja, Pío, 169
Batthyány, Ervin, 66
Baudelaire, Charles, 170
Bebić, Toma, 180
Benak, Mato, 80
Bencovich, Antonio, 164
Berkman, Alexander, 84, 127, 128
Berneri, Camillo, 103, 113, 183
Bibić, Milorad, 109
Biondich, Mark, 51
Bismarck, Otto von, 50
Bisser, Adolf, 76
Bloch, Marc, 17, 20, 21
Bonnano, Alfredo, 43
Bookchin, Murray, 33
Borghi, Armando, 103
Borkenau, Franz, 165
Bornemissa, Vladimir, 177
Brenan, Gerald, 165
Bresci, Gaetano, 73
Brissot, Jacques Pierre, 31
Bubić, Mate, 111
Budicin, Marino, 163
Bukšeg, Vilim, 78, 79, 82
Burger, Rudolf, 181
Burke, Peter, 125, 126
Cage, John, 170
Carnot, Marie François Sadi, 131
Casanova, Julián, 165
Cazi, Josip, 51, 59, 89, 94
Cesarec, August, 176, 177
Charrier, Jacques Mécislas, 174
Chomsky, Noam, 156
Cipek, Tihomir, 44
Clausewitz, Carl von, 128
Cociancich, Pietro, 164, 165
Coludrovich, Luigi, 104, 105
Comfort, Alex, 32
Crnobori, Tone, 112, 113
Cuvaj, Slavko, 136, 177
Cvijić, Đuka, 97
Čabrinović, Nedeljko, 137
Čerina, Vladimir, 177–179
Dedić, Dejan, 141
Delić, Stipe, 107
Delić, Svetozar, 97
Despot, Miroslava, 58
Dessanti, Pietro, 113
Devich, Giovanni, 101, 102
Drašković, Milorad, 98
Dukovski, Darko, 115
Dvornik, Boris, 107
Eagleton, Terry, 41
Eisenstadt, Shmuel Noah, 22
Eisert, H. M., 89
Elizabeta Austrijska, 27, 131, 173, 188, 193
Ellul, Jacques, 127
Engels, Friedrich, 35–37, 39, 41, 47, 49, 50,
61, 65, 119

- Epiktet, 152
Fabbri, Luigi, 40
Fabijanović, Minnie, 152, 153, 197
Fabijanović, Stjepan, 9, 28, 30, 84, 151-157,
183, 189
Fandisch, Rufolf Jakob, 90
Febvre, Lucien, 20
Ferdinand, Franjo, 110, 137
Ferrer, Francisco, 106, 107, 189
Firinger, Kamilo, 23
Flego, Bruno, 164
Foretić, Dinko, 100
Franco, Francisco, 159, 161, 164, 166
Franjo Josip, austrijski car, 110
Frank, Josip, 79, 145, 171
Frankel, Leó, 65
Frick, Hery Clay, 128
Fromm, Erich, 34
Gaj, Ljudevit, 58, 121
Galleani, Luigi, 135
Garibaldi, Giuseppe, 48
Gašparović, Darko, 179
Gauillaume, James, 118
Gayer, Aleksandar, 78
Gayer, Eugen, 78
Glišić, Ivan, 169
Godwin, William, 13, 33, 127, 169, 181
Golberg, Mécislas, 174
Goldman, Emma, 28, 32, 33, 84, 106, 128,
152, 153, 156, 186
Goodway, David, 170
Gori, Pietro, 103
Gradić, Nikola, 102
Gradiš, Anka, 95
Graff, Ignjat, 67, 130, 188
Gramsci, Antonio, 39
Grave, Jean, 173
Gross, Mirjana, 15, 55, 57, 64, 87, 120
Grossmann, Rudolf, 84, 189
Grosz, Kata, 79
Guérin, Daniel, 31, 38, 74, 119, 129
Haramina, Vilim, 111
Harper, Clifford, 119, 170
Hašek, Jaroslav, 170
Heilmann, Stjepan, 73
Heine, Heinrich, 152
Hercigonja, Rudolf, 97, 98
Hitler, Adolf, 49
Hiža, Wolfgang, 89-94, 191
Hlubek, Franz, 89
Hobsbawm, Eric, 30, 35, 49
Horvat, Josip, 136
Ibárruri, Dolores, 166
Ibler, Janko, 174
Indić, Trivo, 41, 129, 182
Jaklin, Josip, 89
Jakšić, Adolf, 120
Jambrišak, Marija, 122
Jelačić, Julije, 79
Jenkins, Keith, 19
Jović, Dragiša, 23
Jukić, Luka, 136, 137, 189
Kafka, Franz, 170
Kahle, Dragutin, 87, 187
Kaiser, Rudolf Mlađi, 76
Kalanj, Rade, 13, 38
Kamov, Janko Polić, 177-179, 183, 189
Kapović, Mato, 101, 103
Karaman, Igor, 16, 59, 61, 86
Kautsky, Karl, 52
Khuen-Héderváry, Károly, 53, 70, 72, 77,
90, 146, 148, 177, 187
Kingsley, Charles, 101
Kirch, Adolf, 82, 83
Kirinić, Višeslav, 30
Kolar Dimitrijević, Mira, 86, 96, 98
Končan, Lujo, 105
Konjević, Mile, 23
Korać, Vitomir, 82
Korunić, Petar, 44
Korvin, Matijaš, 24
Kovács, Gyula, 136
Kovačević, Ivan, 96, 113, 149
Krammerer, Anton, 89, 90

- Kraus, Lavoslav, 83, 84
 Krleža, Miroslav, 78, 169, 177, 179, 180
 Kropotkin, Pjtor, 13, 27, 29-31, 34, 39, 41,
 66, 84, 88, 117, 119, 125, 129, 141, 142,
 170-174, 180, 181
 Krpan, Miloš, 9, 28, 53, 54, 66, 78, 113,
 141-149, 171, 183, 188, 189, 195, 196
 Krpan, Sofija, 147
 Kuhač, Franjo, 171, 175, 188
 Kulundžić, Srećko, 79, 83
 Kvaternik, Eugen, 120, 123
 La Follet, Robert M., 154
 Landauer, Gustav, 84, 129
 Lav XIII., papa, 101
 Leandro, Nicolo, 73
 Lenjin, Vladimir Iljič Uljanov, 35, 36, 39,
 74, 75, 123, 161, 177, 180
 Leopold II., belgijski kralj, 133
 Lešnik, Avgust, 162
 Leval, Gaston, 166
 Liebknecht, Karl, 96, 189
 Longo, Luigi, 40
 Lovrić, Franjo, 90
 Lucheni, Luigi, 27, 131-133, 173, 188, 193
 Luxemburg, Rosa, 75, 163, 164
 Maček, Vladko, 155
 Mahno, Nestor, 13, 159, 170
 Makovac, Marijan, 143
 Malatesta, Errico, 13, 33, 41, 103, 113, 164,
 182, 183
 Malcolm, John, 101
 Mallarmé, Stéphane, 170
 Marjanić, Suzana, 179
 Marković, Ivan, 79
 Marković, Svetozar, 48, 88
 Marquez, Gabriel Garcia, 169
 Marshall, Peter, 118
 Martinuzzi, Giuseppina, 54, 114
 Marut, Ret, 170
 Marx, Karl, 25, 35-39, 41, 49-51, 58, 65, 75,
 118, 119
 Maseratti, Ennio, 106
 Masleša, Veselin, 137
 Matasić, Fran, 120
 Matoš, Antun Gustav, 172-175, 188
 Maurice, Frederick, 101
 Mazzini, Giuseppe, 48
 McKinley, William, 131, 133
 McQuinn, John, 32
 Mergenthaler, Dragutin, 65
 Merlin, Francesco, 103
 Mihoić, Andrija, 111
 Milčinović, Andrija, 173
 Miolčanin, Ivan, 70
 Mišigoj, Petar, 111
 Montanelli, Vjekoslav, 89, 94, 191
 Mussolini, Benito, 113
 Nairn, Tom, 52, 53
 Nećemer, Dragutin, 73
 Nettlau, Max, 28, 30, 34, 36, 37, 46, 48,
 84, 88, 118, 126, 128, 151, 153, 155, 156,
 166, 183, 184, 189, 196
 Nietzsche, Friedrich, 25, 153, 178
 Nikić, Stevo, 40
 Nikolić, Radivoj, 39, 40
 Nordau, Max, 25
 Novak, Otokar, 70
 Njeguš Vavrak, Nikola, 107-109, 189
 Orwell, George, 159
 Ostergaard, Geoffrey, 126
 Osterhammel, Jürgen, 21
 Paoletić, Ottavio, 164
 Pavlaković, Vjeran, 159, 167
 Pejačević, Ladislav, 79
 Pejačević, Teodor, 70, 71, 132
 Pelagić, Vaso, 72, 143, 144
 Picasso, Pablo, 169
 Pieroni, Attilio, 105, 188
 Piłsudski, Józef Klemens, 49
 Pisacane, Carlo, 48, 49, 54
 Pissaro, Camille, 171
 Pissaro, Lucien, 170
 Pivac, Davor, 109
 Posavec, Robert, 32

- Povischil, Josip, 76, 79
Pribičević, Svetozar, 155
Princip, Gavrilo, 159
Proudhon, Pierre-Joseph, 13, 17, 29, 31,
34, 36, 37, 46, 48, 74, 88, 172, 173,
180, 181, 187
Radić, Ernest, 113
Radić, Stjepan, 155
Radošević, Mijo, 177
Rauch, Levin, 72, 80
Read, Herbert, 170
Reclus, Élisée, 30, 117, 119, 126, 141, 142,
155, 172, 174
Reisner, Adam, 67, 68, 78, 82
Rimbaud, Arthur, 170
Rocker, Rudolf, 156, 183
Roksandić, Drago, 19
Roosevelt, Theodore, 29
Rooum, Donald, 33
Rosandić, Šime, 109, 110
Rotter, Antun, 69-71, 131, 188
Rousseau, Jean-Jacques, 33, 152
Rubino, Gennaro, 133
Sacco, Nicola, 156
Saint-Simon, Henri, 35
Salvador, Santiago, 130, 131
Sand, George, 117
Schmitt, Jenö Henrik, 66
Senta, Zoran, 141
Sepper, Caetan, 67, 68
Sestan, Lodovico, 165
Seurat, Georges, 170
Shaw, Bernard, 169
Signac, Joseph, 105, 188
Signac, Paul, 170
Simon, Robert, 71
Skirda, Alexandre, 129
Slama, Ignjo, 78-80
Slama, Reza, 78, 79
Smith, Anthony, 49, 50
Smoje, Miljenko, 107
Sobolevski, Mihael, 163
Sokolović-Bertok, Semka, 107
Spehn, Dragutin, 70, 188
Srnc, Franjo, 89-94, 191
Staljin, Josif Visarionovič, 97
Stančić, Nikša, 45
Starčević, Ante, 120, 142
Stilinović, Mladen, 180
Stilinović, Sven, 180
Stipančić, Branka, 180
Stipetić, Zorica, 97, 176
Stirner, Max, 25, 26, 33, 36, 178-180
Strpić, Marko, 22
Sutlić, Vanja, 16, 47
Szabo, Agneza, 64
Šetić, Nevio, 110
Šidak, Jaroslav, 119
Šimić, Antun Branko, 175, 176, 183, 189
Šimleša, Dražen, 32, 33, 39, 126
Šišić, Ferdo, 19, 136
Štampar, Andrija, 96
Štraub, Izidor, 89, 91, 94, 191
Šubarić, Milan, 63
Tagore, 177
Teirerling, Franz, 70
Tertinger, Pavo, 77
Težak, Stjepko, 142
Ther, Philipp, 21
Thiers, Adolphe, 59, 118, 121
Thoreau, Henry David, 127
Tisza, István, 90, 136
Tito, Josip Broz, 167
Tkalčić, Vladimir, 173, 174
Tolstoj, Lav, 27, 66, 125-127, 135, 142, 148,
161, 181
Trocki, Lav, 35, 41, 123
Trogrlić, Marko, 102
Trumbić, Ante, 155
Turčinović, Nikola, 28, 163, 164, 183, 199
Umberto I., talijanski kralj, 73, 131, 188
Vanzetti, Bartolomeo, 156
Varkonyi, István, 66
Verlaine, Paul, 170

Vinaj, Marina, 79
Vrandečić, Josip, 101
Vučković, Antun, 79
Vukadin, Ante, 64
Wagner, Gustav, 64
Ward, Colin, 88, 129
Wells, H. G., 169
Weydemeyer, Joseph, 35
Wieneke, Henrik, 69, 182, 188
Wiesner, Ljubo, 174
Wilde, Oscar, 169
Woodcock, George, 27, 28, 31, 66, 118, 119
Zepp, Ivan, 9, 83, 84, 184, 189, 200
Zepp, Vikica, 84
Zerzan, John, 32
Zinn, Howard, 16, 17
Žegarac, Dane, 79
Žujović, Živojin, 48
Župan, Dinko, 122

ZAHVALE

Iako je tekst oblikovan interakcijom s brojnim kolegama i prijateljima, nekolicinu ljudi čiji su mi stručni uvidi u određenoj fazi rada bili od primjetne važnosti ipak moram izdvojiti. Prije svega, u pogledu metodoloških smjernica, manjih ili većih, trebam navesti doc. dr. sc. Dubravku Božić Bogović te prof. dr. sc. Dragu Roksandića, moje mentore na diplomskom i poslijediplomskom studiju. Svakako, bez neumornih čitanja i korekcija dr. sc. Branimira Jankovića, kao i dr. sc. Dinka Župana, rad na ovoj knjizi bio bi mnogo teži pothvat. Osim njih, zaposlenici svih arhiva koje sam posjetio ili s njima kontaktirao uvelike su mi olakšali istraživanje svojom susretljivošću i sugestijama. I naravno, zahvaljujem izdavaču Zoranu Senti na strpljenju i povjerenju koje mi je iskazao.

BILJEŠKA O AUTORU

Luka Pejić rođen je 1987. godine u Osijeku. Završio je diplomski studij povijesti i engleskog jezika i književnosti na Filozofskom fakultetu u Osijeku, a trenutačno pohađa poslijediplomski doktorski studij moderne i suvremene hrvatske povijesti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Njegovi znanstveno–istraživački interesi odnose se prije svega na socijalnu povijest te modernizacijske procese i industrijalizaciju potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. Do sada je, najvećim dijelom, istraživao povijest marginalnih društvenih skupina, povijest kriminala i razvoja zatvorskog sustava, povijest radničkog pokreta, i slično. Zaposlen je kao asistent na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Osijeku.

